

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Vezető: Dr. É. Kiss Katalin

Klasszika-filológiai műhely

Vezető: Dr. Maróth Miklós

Szerémi György *Epistolájának* nyelvi elemzése

Témavezető: Dr. Mayer Gyula

Készítette: Szebelédi Zsolt

2017

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	2
I.....	5
1.1. Tudománytörténeti áttekintés	5
1.2. A kézirat	13
1.2.1. Autográf vagy másolat?	14
1.2.2. Az <i>Epistola flebilis</i> szerzősége.....	21
II.....	27
2.1. Bevezető megjegyzések.....	27
2.2. Ortográfia.....	30
2.3. Szóképzések.....	41
2.3.1. Szóképzésekről általában.....	41
2.3.2. Az <i>Epistola</i> vulgáris nyelvekből képzett latin szavai.....	42
2.3.3. Latin kifejezésekből képzett latin szavak.....	47
2.4. Alaktan	52
2.5. Mondattan	57
2.6. Az <i>Epistola</i> magyar nyelvű kifejezései	69
2.7. Szómagyarázatok.....	77
2.7.1. Latin szavak.....	77
2.7.2. Magyar szavak, szólások.....	105
2.8. Az <i>Epistola</i> és a kora újkori „vulgáris latin”.....	119
2.9. Szerémi és a humanizmus	126
2.10. Szerémi élete és műveltsége.....	134
2.11. Írott források vagy oralitás: esettanulmány.....	147
2.12. Az <i>Epistola</i> helye a korabeli nyelvi igényességi szintek között	154
2.13. Összegzés	166
III.....	169
3.1. Latin glosszárium	169
3.2. Az <i>Epistola</i> magyar glosszái.....	202
Bibliográfia.....	209
Összegzés	222
Summary	223

Bevezetés

A mohácsi csatát követő időszakban Magyarország tragikus politikai helyzetével párhuzamosan a humanista kultúra a virágkorát élte. Ez a kulturális fellendülés különösen igaz a történetíráásra, ami több okra is visszavezethető. Először is a török előrenyomulása és az attól való félelem miatt Magyarország Európa érdeklődésének középpontjába került. A másik ok, hogy a kor történetírói az ország sanyarú sorsának okaira keresték a választ, és ez felkeltette az érdeklődésüket a történelem iránt. Harmadrészt pedig az ország szétszakadása is erősítette ezt a tendenciát, mivel a szembenálló politikai csoportosulások, melyek későbbi központjai a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség udvarai lettek, a történetírást a saját politikai álláspontjuk népszerűsítésére és az ellenfél rossz színben való feltüntetésére egyaránt alkalmasnak vélték. Ennek is betudható, hogy az uralkodók udvaraikban saját történetírókat foglalkoztattak.

Az új, megnövekedett igények kielégítésére a 16. század a korábbi korszakokhoz képest óriási termést hozott a humanista tárgyú történeti művekben. A 15. század nagy humanista történelmi szintéziséhez, az Antonio Bonfini által papírra vetett, és a magyar történelmet a kezdetektől 1493-ig feldolgozó *Decadesh*hoz hasonló munka megírására már senki sem vállalkozott, a 16. századi szerzők elsősorban ennek a műnek a folytatására, a saját koruk megörökítésére törekedtek. A korszakban alkotó történetírók tehát többnyire az általuk is megtapasztalt közelmúlt eseményeit nem egyszer személyes visszaemlékezés formájában dolgozták föl. Így született meg Magyarországon a 16. század első felének két uralkodó műfaja, az emlékirat és a kortörténet. Művelői elsősorban diplomata főpapok voltak. A legismertebb emlékirat Brodarics István tollából származik, az első jelentősebb kortörténet megírására pedig Verancsics Antal vállalkozott. Brodarics a mohácsi csatát feldolgozó műve befejezett alkotás, ellenben Verancsics munkássága csak torzóban maradt ránk.

Az emlékirat mellett a század utolsó harmadában, a második generációs humanistáknak köszönhetően a latin nyelvű történetírás élte reneszánszát. Közéjük sorolhatjuk Szamosközy Istvánt, Forgách Ferencet, Bethlen Farkast, Istvánffy Miklóst,¹ hogy csak a legjelesebbeket említsük. A fenti szerzők munkáinak közös vonása, hogy időszerűvé vált az új, modern filológiai módszereket figyelembe vevő kiadásuk.

¹ A legtöbb kiadás jóval több, mint száz éves. A kiadások a főszövegben szereplő sorrendben: SZILÁGYI Szamosközy; MAJER, *Forgách*; BENKŐ, *Historia*; ISTHÁNFY, *Historia*.

Mindenképpen fontos fejlemény azonban, hogy a 20. század 60-as 70-es éveiben már mindegyik fent említett szerző művének elkészítették a magyar fordítását.² Szövegkiadás szempontjából sokkal jobban áll a korábbi időszak termése, igaz itt jóval kisebb mennyiséggel kell számolnunk, hiszen gyakorlatilag három szerzőről beszélhetünk, Thuróczyról, Ransanusról és Bonfiniról. Műveik kiadásait már régen elkészítették, elég csak arra gondolnunk, hogy Bonfini munkájának kritikai kiadása már a múlt század 30-as éveiben megjelent,³ és Thuróczy János krónikája is hozzáférhető, melyet 1985-ben adott ki Galántai Erzsébet és Kristó Gyula.⁴

A fenti felsorolásból szándékosan maradt ki jelen dolgozat tárgya, Szerémi György 16. század közepén keletkezett *Epistola de perditione regni Hungarorum* című műve. A kora újkor forrásaival foglalkozó kutatásnak nagy adóssága, hogy elkészüljön ennek a munkának a korszerű kritikai kiadása és részletes nyelvi elemzése, különösen azért, mert több korábbi kutató szerint Szerémi a 16. századi történeti irodalomban nyelvi és tartalmi szempontból is egyedülállónak számít. A művel foglalkozó kutatók álláspontja szerint az *Epistola* szerzője nemcsak abban különbözött a fent említett szerzőktől, hogy társadalmi szempontból alacsonyabb sorból származott, hanem műve sokak szerint stílusában és nyelvében sem mérhető a 16. századi humanista irodalom remekeihez. Jóllehet Szerémi nem volt felvértezve a kortárs tudósok magas szintű ismereteivel, mégis ez az egyedisége teszi őt művelődéstörténeti és nyelvi szempontból kiemelkedően fontossá és érdekessé. Ha adatainak pontossága el is marad a többi történetíróéhoz képest, színes, egyszerű beszédmódja betekintést nyújthat a kor társadalmi és kulturális elitje alatt elhelyezkedő írástudó réteg gondolkodásába, műveltségébe és nem utolsósorban talán a köznyelvi latinhoz közelebb álló nyelvi rétegbe. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a 16. század első felében ő az egyetlen – talán Caspar Ursinus Veliuson⁵ kívül –, aki részletesen tárgyalja a Mohács utáni éveket, hiszen félszáz évet kell még várni Istvánffy művére, aki humanista felkészültséggel dolgozza majd fel ezt az időszakot. Jelen dolgozatunkban Szerémi György említett művének átfogó nyelvi vizsgálatára, régóta esedékes elemzésére teszünk kísérletet, amely reményeink szerint jól felhasználható lesz a már régóta szükséges új kritikai kiadás elkészítéséhez.

A dolgozatban a tudománytörténeti áttekintés után mindenekelőtt arra a fontos kérdésre keressük a választ, hogy vajon az *Epistola* egyetlen kézírata autográf vagy

² BORZSÁK, *Szamosközy*; BORZSÁK, *Forgách*; JUHÁSZ, *Istvánffy*; BRODARICS, *Igaz történet*.

³ BONFINI, *Decades*.

⁴ GALÁNTAI–KRISTÓ, *Chronica Hungarorum*.

⁵ VELIUS, *Tíz könyv*.

egykorú másolat. Ezen túlmenően azt is megpróbáljuk tisztázni, hogy a kódex végén található *Epistola flebilis* vajon Szerémi György munkája, vagy valaki máshoz köthető. A folytatásban a kéziratra támaszkodva, az emlékirat ortográfiáját, szóképzését, alaktanát és mondattanát vizsgáljuk. Ugyanitt a szöveg ritkább, különlegesebb latin szavainak jelentését, eredetét is feltárjuk, majd a szöveg magyar kifejezéseinek egy részét is tanulmányozzuk. Ezt követően vonjuk le a nyelvi elemzés konzekvenciáit. Az *Epistola* nyelvezetével kapcsolatban két fő kérdésre keressük a választ: 1. Az *Epistola* szövegén keresztül megragadható-e a 16. században az élőbeszédben használt latin nyelv, és ha igen, milyen mértékben? 2. Az emlékirat nyelve milyen viszonyban áll a különböző korabeli latin nyelvhasználatokkal? A disszertáció zárórészában kap helyet két glosszárrium. Az első az *Epistola* ritka vagy különleges szavait és szókapcsolatait, míg a második a magyar glosszák értelmezését tartalmazza.

I.

1.1. Tudománytörténeti áttekintés

Az *Epistolával* foglalkozó cikkek és monográfiák mennyisége még nem olyan nagy, hogy azokat ne lehessen a teljesség igényével összefoglalni, ezért a dolgozat elején mindenképpen érdemes ismertetni az eddigi szakirodalom eredményeit. Ebből az áttekintésből kidomborodnak azok a vitás vagy egyáltalán nem vizsgált kérdések, amelyekre a későbbi kutatásnak fokozottan érdemes odafigyelnie.

Szerémi történeti művének felfedezése viszonylag friss eseménynek tekinthető. Noha létezéséről korábban is lehetett tudni, egészen 1840-ig nem lehattunk tisztában a mű tartalmával. Az említett időpontig Verancsics Antal szerint csupán Marnavics Tomkó János, sebenikói kanonok említi két alkalommal egy 1620-ban megjelent munkájában.⁶ Ezután mintegy kétszázhusz évig nem tudunk semmit a műről, mígnem Gévay Antal a Tudománytár 1840-es évfolyamának szeptemberi számában részleteket közölt az általa a Bécsi Levéltárban újonnan felfedezett kéziratból.⁷ Az első publikált részlet Szerémi művének végéhez csatolt ún. *Epistola flebilis*, a második az emlékirat II. Lajos halálára vonatkozó szakasza. Noha ebben Gévay nem mondja ki szó szerint, de fogalmazásából sejthető, hogy az általa közölt két szöveget ugyanazon szerző munkájának tartja. Hat évvel később Jászay Pál a Magyarország mohácsi csata utáni történetét feldolgozó művében már többször hivatkozik – olykor megfelelő kritika nélkül – Szerémi munkájára.⁸

E két korai publikáció megjelenését ismét hosszabb hallgatás követte. A várakozás azonban nem volt hiábavaló, hiszen Wenzel Gusztáv saját elmondása szerint éveken át foglalkozott a szöveggel, és 1857-ben meg is jelentette az első, és mindmáig egyetlen szövegkiadást.⁹ A mű előszavában mind tartalmi, mind nyelvi szempontból elsőként elemezte részletesebben az emlékiratot. Itt leírja, hogy ez az egyetlen fennmaradt kézirat, és abban sem kételkedik, hogy azt Szerémi György maga vetette papírra. Wenzel az *Epistola* keletkezését 1544 és 1546 közé teszi, és a kézirat végén található *Epistola flebilisszel* kapcsolatban felveti, hogy az eredetileg valaki másnak a magyar nyelvű munkája lehetett, amit Szerémi csupán latinra fordított. Ezután a szövegközlő röviden a kézirat külső ismérveit, majd az *Epistola* adataira támaszkodva, Szerémi rövid életrajzát

⁶ MARNAVICS, *Vita Berislavi*.

⁷ GÉVAY, *II. Lajos király*.

⁸ JÁSZAY, *A magyar nemzet*.

⁹ WENZEL.

írja le. A bevezető harmadik szerkezeti egységében Wenzel a tudományos irodalomban első ízben vizsgálja a mű nyelvezetét. Megállapítja, hogy Szerémi nyelve egyfajta „latin vulgár”, amely annyira távol áll a klasszikus latin nyelvtantól és stílustól, és ezzel együtt olyannyira közel áll a magyar gondolkodáshoz, hogy a szöveget leginkább csak egy magyar anyanyelvű olvasó értheti meg. Végül Wenzel az emlékirat tartalmát értékeli, és arra hívja fel a figyelmet, hogy mindenképpen kritikával kell kezelni Szerémi tudósításait. Véleménye szerint a mű nem tekinthető történettudományos alkotásnak, hanem „csak” emlékiratnak. Wenzel tanulmányának – még ha bizonyos kérdésekben tévedett is – a tudománytörténeti jelentősége felbecsülhetetlen. A későbbi kutatók vagy az ő gondolatait vették át, vagy vele szálltak vitába, ezért még a mai napig is megkerülhetetlennek számít. Annak ellenére, hogy a kiadás elkészítése óriási mérföldkő, nem lehet elhallgatni annak súlyos hiányosságait sem. Wenzelen persze nem kérhetjük számon a mai modern kritikai kiadás kívánalmait, de rengeteg hibájának, elírásának és következetlenségének köszönhetően nem túlzás, ha azt csupán egy szövegvariánsnak tekintjük. Az új kritikai kiadás megjelenéséig minden kutatónak a szöveg vizsgálata során a kéziratot is fel kell használnia.

Az 1850-es évek végén már szerb nyelpterületen is felfigyeltek Szerémi György munkájára, és a Wenzel kiadásának megjelenését következő évben meg is jelentettek a műből részleteket szerb fordításban.¹⁰ Nem kétséges, hogy a kiadás felkeltette a kutatók figyelmét, és a következő harminc évben az eddig ismeretlen műről és szerzőjéről számos cikket közöltek, továbbá néhány részlet magyar nyelvű fordítását is közreadták. A korai publikációk többnyire még csak Wenzel megállapításait ismételték, egy részük inkább műkedvelő, mint tudományos munkának tekinthető. A kiadás utáni első cikket 1860-ban Zilahy Károly írta, aki mintegy negyven oldalon részleteket is hozott a szövegből magyarul, és csupán a bevezetőben fejti ki röviden abbéli kételyeit, hogy a kézirat autográf lenne. Szerinte a szövegben túl sok az igen durva és értelemzavaró hiba, és ez inkább arra vall, hogy a kézirat másolatban maradt fenn.¹¹ Mintegy tizennyolc évvel később írt egy érdekes tanulmányt Szerémiről Zsilinszky Mihály a Havi Szemlében,¹² majd pedig a Magyar Nyelvőrben Márki Sándor készített egy rövid glosszáriumot a szöveg magyar szavaiból.¹³ Inkább ismeretterjesztő, naiv felfogású munkának tarthatjuk Mogyoróssy János 1884-ben megjelent tanulmányát, aki három rövidebb fordítást is készített az

¹⁰ ПОРЪБИЊ, *Georgii Sirmiensis epistola I–II.*

¹¹ ZILAHY, *Szerémi György emlékirata.*

¹² ZSILINSZKY, *Szerémi György emlékirata.*

¹³ MÁRKI, *Szerémi György magyarsága.*

emlékiratból.¹⁴ A zárszavában azt állítja, hogy a II. Lajos meggyilkolásáról szóló beszámoló mindenképpen hiteles, és Gévayhoz hasonlóan az *Epistola flebilis* is Szerémi szerzeményének tartja.

Wenzel után az első hosszabb és alaposabb tanulmány 1886-ban Dudás Gyula tollából származik.¹⁵ Összesen öt fejezetre bontva vizsgálja különböző szempontok szerint az *Epistolát*. Számunkra a legérdekesebb az első, amelyben a mű nyelvezetét és stílusát tárgyalja, és ebben elkülöníti egymástól a korszakban használatos kétféle latin nyelvhasználatot: a *lingua diplomaticát* és a *lingua publicát*. Határozottan úgy látja, hogy Szerémi műve nyelvileg az utóbbi kategóriába tartozik, mivel erre a nyelvhasználatra jellemző, hogy a szerző vagy adott esetben beszélő a magyar grammatikai szabályokat és szintaxist erőlteti rá a latinra. A következő fejezetekben számba veszi az *Epistola* forrásait, hitelességét, kronológiáját, és a hiányosságait. Az utolsó részben értékeli a művet, és furcsa módon annak ellenére, hogy számos hiányosságot fedezett fel benne, mégis hitelesnek és a kor történelmére vonatkoztatva „becses támpontnak” tarja. Emellett Dudás még két kevésbé jelentős cikket jelentetett meg a *Századokban*, melyek nem az emlékirattal, hanem Szerémi személyével foglalkoznak.¹⁶

A következő évtizedben született meg az a három tanulmány, amely teljes mértékben eleget tesz a kor mércéje szerint a tudományosság követelményeinek, és az ott olvasható megállapítások és eredmények a későbbi kutatás alapjának tekinthetők. A sors különös játéka, hogy Szádeczky Lajos és Erdélyi László egymástól függetlenül, és egymásról nem is tudva, ugyanabban az időben dolgoztak az emlékiratról szóló tanulmányukon. Végül Erdélyi Szádeczkyt néhány hónappal megelőzve tette közzé saját eredményeit, ezért először az ő tanulmányát érdemes ismertetnünk.¹⁷

Az 1892-ben napvilágot látott értekezés bevezetésben Erdélyi igen alapos és jól követhető tudománytörténeti áttekintést ad, emellett már rögtön az elején tisztázni próbál két fontos kérdést. Egyrészt belső érvek alapján arra a következtetésre jut, hogy az *Epistola flebilis* szerzője nemcsak hogy nem lehet Szerémi, hanem még csak nem is ismerhette a levél szövegét. Szerinte Szerémi káplántársától, Tatai Miklóstól származik a II. Lajos haláláról szóló beszámoló.¹⁸ Ebből persze logikailag az is következik, hogy a kézirat nem

¹⁴ MOGYORÓSSY, *Történelmi adatok*.

¹⁵ DUDÁS, *Szerémi György emlékirata*.

¹⁶ DUDÁS, *Szerémi György élete*; DUDÁS, *Szerb*.

¹⁷ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata*.

¹⁸ *Uo.*, 9–11.

lehet autográf, hiszen az elejétől a végéig egyetlen kéz munkája.¹⁹ Szintén kétségek merülnek fel benne Wenzel azon állításával kapcsolatban, hogy a munka 1544-46 között íródott. Erdélyi belső érvek alapján azt bizonyítja, hogy a kézirat valójában 1546-47 között keletkezett.²⁰ Ezután Erdélyi öt tematikus fejezet keretében elemzi a művet. Az elsőben Szerémi életrajzát tárgyalja, de mivel akkoriban úgy tudták, hogy a szerző életéről kizárólag saját művéből illetve egyetlen külső adatból szerezhetünk információkat, az eddigi ismereteinkhez nem ad hozzá semmi újat.²¹

A második fejezetben viszont Szerémi nyelvezetét és stílusát taglalja.²² Ez mindenképpen az első alaposabb elemzés, amire a korábbi kutatásban nem volt példa. Wenzel óta csak Erdélyi és Szádeczky foglalkozott a kérdéssel, de az utóbbi is elsősorban a kiadás hiányosságaira akarta felhívni a figyelmet. Erdélyi több szempontból is vizsgálja az *Epistola* nyelvét. Ír az ortográfiáról, a latin közé vegyített magyar és szerb szavakról, a magyaros mondat szerkesztésről és az egyedi szóhasználatról. A korábbi elemzésekhez képest bármennyire is alapos volt Erdélyi, óriási hiányossága, hogy a szerző a kiadás szövege alapján dolgozott, így nem ellenőrizte, hogy az általa megnevezett hibák valóban szerepelnek a kéziratban, vagy azok részben a kiadó tévedésének tudhatók be. Ezt Erdélyi is érezhette, mert a tanulmányában ki is hangsúlyozza, hogy az általa elmondottak csak abban az esetben relevánsak, ha a kiadás szövege megegyezik a kéziratéval. A harmadik fejezetben az *Epistola* száztizenegy fejezetének rövid tartalma olvasható,²³ a következő igen terjedelmes egységben pedig a mű földrajzi és kronológiai adatait tárgyalja.²⁴ Megállapítása szerint a földrajzi nevek tekintetében néhány esettől eltekintve többnyire hiteles, ellenben a kronológiai adatok esetében óriási a megbízhatatlanság. Erdélyi hat csoportban követi nyomon az időrendi adatokat aszerint, hogy Szerémi mennyire figyelhette meg személyesen az eseményeket. Arra a megállapításra jut, hogy az 1526-1531 közötti időszakot tárgyaló szakasz – ekkor Szerémi az események sűrűjében volt – kivételével igen nagy megbízhatatlanság tapasztalható. Ennek okára az utolsó fejezetben ad magyarázatot, ahol elsősorban arra keresi a választ, hogy mik voltak Szerémi forrásai, és a tartalmi ellentmondásokra is felhívja a figyelmet.²⁵ Háromféle forrást különböztet meg, a népmondát, a kortársak közlését, és a saját tapasztalatokat. Itt fejt ki azon

¹⁹ *Uo.*, 11.

²⁰ *Uo.*, 16–18.

²¹ *Uo.*, 19–51.

²² *Uo.*, 52–63.

²³ *Uo.*, 64–76.

²⁴ *Uo.*, 77–100.

²⁵ *Uo.*, 101–138.

álláspontját, hogy nem szabad teljes mértékben elveteni és hiteltelennek nyilvánítani az *Epistolában* és az *Epistola flebilis*ben olvasható II. Lajos halálára vonatkozó részt.

Erdélyi kötete után nem sokkal jelent meg nyomtatásban Szádeczky Lajos két cikke ugyanebben a témában.²⁶ Az első cikk első része az *Epistola* alapján Szerémi életrajzát ismerteti, a második a mű tartalmát és szerkezetét írja le. A legérdekesebb a harmadik rész, amelyben egyebek mellett a kézirat nyelvről értekezik, és amellet érvel, hogy a kéziratot nem Szerémi írta, hanem egy közel egykorú másoló vetette papírra. Szádeczky nyelvi elemzése mindenképpen megalapozottabb, mint Erdélyié, mivel ő nem a kiadásból, hanem az eredeti kéziratból dolgozott. Ebből kifolyólag Szádeczky el tudta különíteni azokat a hibákat, amelyek a kéziratban valóban fellelhetők, azoktól, amelyeket Wenzel vétett a kiadás során.²⁷ Az viszont mindenképpen figyelemreméltó, hogy a két tudós ugyanarra a következtetésre jutott. Erdélyihez hasonlóan Szádeczky is felvetette annak a lehetőségét, hogy a szöveget egy latinul rosszul vagy egyáltalán nem tudó személy, diktálás után jegyezte le. Ezután a cikk írója számos olyan hibát sorol fel, amelyek véleménye szerint nem származhattak a szerzőtől, csakis a másolási folyamat során létrejött hibák lehetnek. Szádeczky úgy véli, hogy – noha Szerémi latinsága mindenképpen vulgáris – rengeteg Szeréminek tulajdonított hibát nem is a szerző, hanem a másoló és a kiadó követett el, vagyis Szerémi latinsága nem is annyira „rossz”, mint amennyire rossznak akkor és most is sokan gondolják.

Egy új kiadás szempontjából kiemelkedően fontos lehet Szádeczky Lajos második cikke, amelyben a Wenzel-kiadás hibáira hívja fel a figyelmet. A cikkben Szádeczky gondosan rendszerezve sorolja fel a kiadásban található különböző hibatípusokat. Először az általános hibákat mutatja be, ahová elsősorban a helytelenül és következetlenül feloldott rövidítéseket sorolja, majd a kihagyásokat gyűjti össze, vagyis azokat a szöveghelyeket, amelyeket a kiadó egyszerűen jelzés nélkül kihagyott a kézirat szövegéből.²⁸ A cikk következő része talán az egyik legjobb segítséget jelenti majd a jövőben elkészítendő új kiadáshoz, mivel itt Szádeczky hosszú oldalakon keresztül a pontos lapszámokat megjelölve lajstromozza a kézirat és a kiadás közti komolyabb eltéréseket. Természetesen az új kiadás elkészítése során az egész szöveget újra át kell nézni betűről betűre. Óriási jelentősége van annak is, hogy Szádeczky észreveszi, hogy a kiadásból hiányzik a kézirat néhány utolsó oldala. Ezeket a szövegrészeket Szádeczky maga közli, és az utolsó

²⁶ SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai*; SZÁDECZKY, *Szerémi emlékirata*.

²⁷ SZÁDECZKY, *Szerémi emlékirata* 22–40.

²⁸ *Uo.*, 12–16.

mondatok alapján arra a következtetésre jut, hogy az *Epistola flebilis* egyértelműen Szerémi írta. Összességében pedig arra is rámutat, hogy mindenképpen időszerű lenne (1892-ben!) egy újabb kiadást készíteni.

A két cikk megjelenését követően Erdélyi és Szádeczky igen éles vitába bonyolódott az *Epistola flebilis* szerzőségét illetően. Erdélyi a *Századokban* közzétett levelében Szádeczky észrevételei ellenére kitartott azon álláspontja mellett, hogy az *Epistola flebilis* nem Szerémi, hanem Tatai Miklós szerzeménye.²⁹ Szádeczky viszont továbbra is amellet kardoskodott, hogy a levelet is maga Szerémi írta.³⁰ A következő évben volt közöttük egy újabb pengeváltás, de mindketten mereven tartották magukat eredeti álláspontjukhoz, ezzel kettőjük vitája be is fejeződött, nyilvánosan nem vitáztak erről a problémáról, holott számos kérdés nyitva maradt.³¹

Nem sokkal Szádeczky és Erdélyi cikkei után jelent meg az *Irodalomtörténeti Közleményekben* Acsády Ignácznak Szerémi György és Verancsics Antal kapcsolatát feldolgozó tanulmánya.³² Acsády hosszasan ír Verancsics munkásságáról, és arról, hogy miként készítettett különböző kortárs írástudókkal feljegyzéseket, vázlatokat, hogy azok segítségével megírhatta a saját humanista igényű történeti művét. Acsády meggyőzően bizonyítja, hogy Szerémi *Epistolája* is ezek közé a feljegyzések közé tartozott, vagyis a kézirat egy ideig biztosan Verancsics hagyatékában volt megtalálható.³³ Egyik legfontosabb felismerése, hogy Szerémi nyelve adja vissza leginkább a kor szellemét, azt a szellemet, amire a kortárs humanista nyelv és gondolkodás nem volt képes.³⁴ Acsády cikke volt a 19. század utolsó nagyobb lélegzetű Szerémi-tanulmánya.

A 20. században az *Epistolával* kapcsolatos első mélyebb vizsgálat Vid V. Jeromos nevéhez fűződik, aki monográfiájában elsősorban az *Epistola* művelődéstörténeti adatait tárgyalta, de bevezetőjében számos más kérdést is érintett.³⁵ A saját kezűség kérdésében véleménye lényegében megegyezik Erdélyi és Szádeczky álláspontjával, vagyis a szöveg szerinte sem lehet autográf. Ennek alátámasztására viszont – elhanyagolva a részletekbe menő vizsgálatot – csupán a korábban emlegetett nyelvi adatokat ismétli. Dudással ellentétben – így Erdélyivel és Szádeczkyvel egyetértve – ő maga sem tartja tartalmilag megbízhatónak a művet. Vid kötetének egyik legnagyobb erénye viszont az, hogy 1548

²⁹ ERDÉLYI, *Függelék*.

³⁰ SZÁDECZKY, *Ki írta*.

³¹ ERDÉLYI, *Újabb fejeletem*; SZÁDECZKY, *Válasz*.

³² ACSÁDY, *Verancsics*.

³³ *Uo.*, 33–34.

³⁴ *Uo.*, 48.

³⁵ VID, *Szerémi György*.

után is nyomára akadt Szeréminek. A brassói évkönyvekben³⁶ és Kollányi kötetében³⁷ 1558-ig talált róla adatot, amennyiben a forrásokban ugyanazon Szerémi Györgyről van szó, mint aki az *Epistolát* is írta. A 20. században ezen kívül csak egyetlen hosszabb értekezés született Szerémiről és művéről Bartoniek Emma tollából.³⁸ Bartoniek ugyan nem sok új információt közöl, de igen alaposan elemzi és értékeli az *Epistolát*, és remekül összefoglalja az addig felhalmozott ismereteket. Ezen túlmenően a 20. század sem múlt el jelentős eredmény nélkül, mivel a műről két magyar fordítás is készült.³⁹ A fordítások vizsgálatából úgy tűnik, hogy míg Erdélyi László a fordítás során csupán a Wenzelkiadásból dolgozott, addig Juhász László az átdolgozás során legalább részben a kéziratot is felhasználta.⁴⁰ Erdélyi viszont a fordítás mellé egy vaskos monográfiát is írt.⁴¹ A Juhász-féle fordításhoz Székely György egy rövidebb előszót készített, amelyben kísérletet tett arra, hogy az *Epistola* néhány jellegzetességét a humanista irodalomhoz kösse.⁴² A század utolsó előtti évtizedében készült egy teljes szerb nyelvű fordítás is.⁴³

Az ezredforduló mérsékelt fellendülést hozott a Szerémi-kutatásban. A *Magyar Könyvszemle* hasábjain már 2001-ben Farkas Gábor Farkas tollából megjelent egy cikk II. Lajos haláláról, amelyben a szerző behatóan foglalkozott Szerémi György *Epistolájával* is.⁴⁴ A tanulmánya végén a kézirat Szádeczky által már kiadott utolsó néhány oldalát újraközli, és annak hibáit is korigálja. Csorba Dávid 2012-ben jelentetett meg a korábbi tanulmányainak összefűzéséből egy kötetet, amely számos kisebb részproblémával foglalkozott.⁴⁵ A könyvben Csorba helyesen mutat rá arra, hogy az *Epistola* jelentősége elsősorban nem történeti forrásértékében, hanem a szöveg mélyebb vizsgálata során feltárható művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, társadalomtörténeti adataiban ragadható meg. Ugyanebben az évben jelent meg a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban* Bojtos Anita hosszabb lélegzetű cikke, amely elsősorban az *Epistola* eszmetörténeti aspektusait vizsgálja, különösen a műben megjelenő ferences ideológia elemeit mutatja be.⁴⁶ Az utóbbi néhány évben e dolgozat szerzője is közzétett néhány rövidebb tanulmányt, melyek

³⁶ ZEIDNER, *Rechnungen*.

³⁷ KOLLÁNYI, *Esztergomi kanonokok*.

³⁸ BARTONIEK, *Fejezetek*.

³⁹ ERDÉLYI, *A mohácsi vész kora*; ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról*.

⁴⁰ SZEBELÉDI, *Juhász*.

⁴¹ ERDÉLYI, *A mohácsi vész nemzedéke*.

⁴² SZÉKELY, *Élmény*.

⁴³ ПОЛІГАР, *Посланиця*.

⁴⁴ FARKAS, *II. Lajos*.

⁴⁵ CSORBA, *Mohács*.

⁴⁶ BOJTOS, *Történelemszemlélet*.

tartalma különböző mértékben jelen disszertációba is bele van építve.⁴⁷ Ezek közül a *Magyar Könyvszemle* 2012-es számában a Erdélyi-Juhász féle fordításból kimaradt szövegrész lefordítására is sor került, ezzel pedig teljessé vált Szerémi *Epistolájának* magyar nyelvű szövege.

A fenti oldalakon gyakorlatilag az összes Szerémire és művére vonatkozó jelentősebb szakirodalmat feltűntettük. Az összefoglalásból egyértelmű, hogy számos megválaszolásra váró kérdés és újra átgondolásra váró probléma vár megfejtésre vagy átértékelésre. A disszertációban az összes ilyen felmerülő kérdést és problémát érinteni fogjuk, és ahol lehet, a felvetett problémákra megpróbálunk kielégítő megoldást adni, és ahol szükségesnek láttuk, az eddigi értékeléseket új megvilágításba helyezzük.

⁴⁷ SZEBELÉDI, *Juhász*; SZEBELÉDI, *A zemet szó*.

1.2. A kézirat

Ahogy a historiográfiai áttekintésben már említettük, a kéziratot a bécsi levéltárban Gévay Antal fedezte fel 1840-ben. A Bécsben őrzött kódexet a magyar kutatók sokáig csak nehezen tanulmányozhatták, ezért jobb híján Wenzel Gusztáv 1857-es kiadását használták, annak minden hibájával együtt. Azt hozzá kell tennünk, hogy a mai napig ez a legkönnyebben hozzáférhető szöveg, hiszen az internetről szabadon letölthető.⁴⁸ A kódex az 1933-as osztrák-magyar egyezménynek köszönhetően került Magyarországra, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeumban helyeztek el, ma pedig az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában *Fol. Lat. 4020* jelzet alatt található.

A teljes kézirat 134 levélből áll, a papírlapok mindkét oldala hol sűrűbben, hol kissé szellősebben van teleírva. A leveleket a jobb felső sarokban ónnal számozták, az egybekötésük során azonban az utolsó oldalak összekeveredtek. Wenzel Gusztáv a kiadásában a számozást nem a kódex első lapjától, hanem a szöveg első oldalától kezdte, ezért a nyomtatott kiadás kézirati hivatkozásai már az első oldaltól nem egyeznek meg a kódex eredeti számozásával. Ezen túlmenően nyomdahiba miatt a kiadásban néhány helyen a kézirati oldalszámozás elmaradt, így a csúszások miatt a kézirat megfelelő oldalai még nehezebben kereshetők vissza. Szemmel láthatólag a szöveget az elejétől a végéig ugyanaz a kéz írta. Ezt világosan bizonyítják a szöveg jellegzetes *g* és *m* betűi. Még ha egy kéztől is származik a fennmaradt kézirat, helyenként az íráskép kifejezetten szépnek és rendezettnek mondható, máshol viszont – főként az *Epistola* vége felé – hevenyészettebb és nehezebben olvasható. Ennek oka az lehet, hogy a szöveg írója vagy nem minden esetben dolgozott nyugodt körülmények között, vagy szinte folyamatosan dolgozott, és az írás végére már elfáradt. Az írás egyértelműen a késő középkorra és a kora újkorra jellemző vonásokat mutat, habár pontosan nem állapítható meg, hogy paleográfaiilag melyik típusba tartozik. Annyi bizonyos, hogy a kézirat a 16. század első felében keletkezhetett, és paleográfaiilag nem a humanista írástípusba tartozik.⁴⁹

A kéziratban van még két könnyen elkülöníthető kézírás. Az egyiket Acsády Ignác helyesen Verancsics Faustusnak tulajdonítja.⁵⁰ Faustus magán a szövegen végzett kisebb korrekciókat, illetve a mű „címét” is ő írta az első oldalra, valamint tőle származhat a Szerémi szerzőségére utaló mondat a kódex végén. Faustus javításai mellett a másik kéz

⁴⁸ <https://archive.org/details/emlkirotamagya00szer>

⁴⁹ Hasonló, de nem teljesen megegyező írással jegyezte le Szalkai László a sárospataki iskoláskönyvét. MÉSZÁROS, *Szalkai* 12.

⁵⁰ ACSÁDY, *Verancsics* 33.

minden bizonnyal az igen jellegzetes kézírású Verancsics Antalhoz köthető. Utóbbi kevesebbet írt a szövegbe, illetve a margóra, de kézírásának jelenléte megerősíti, hogy az *Epistola* Verancsics Antal birtokában lehetett.⁵¹ A két fenti személy mellett csupán a szöveg írójától származó javítások, marginális jegyzetek találhatók a szövegben. A kézirat a külső tulajdonságai alapján tehát kétségkívül a 16. század közepén született, de Acsády szerint a kódex 1620-ig bizonyosan Verancsics Antal hagyatékának részét képezte. Marnavics Tomkó János ekkor dolgozott ugyanis Berislav veszprémi püspök életrajzán, amelyhez főképp Verancsics kézíratait, köztük pedig – Acsády véleménye szerint – Szerémi munkáját is egyértelműen felhasználta.⁵² A mondat első fele Marnavics előszavából egyértelműen bizonyítottan tekinthető, de azt nem sikerült kideríteni, hogy miért olyan biztos Acsády abban, hogy a *Vita* szerzője Szerémi munkáját is felhasználta.⁵³ Az biztos, hogy 19. századi felfedezéséig teljesen a feledésbe merült, azt sem lehet tudni, hogy mikor és miért került külön a többi Verancsics-anyagtól.

A kézirattal kapcsolatban korábban két olyan jelentős probléma vetődött fel, amelyeket semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Az első fontos kérdés, hogy a kódexben található munka vajon a szerző saját kezű alkotása, vagy csupán az eredeti mű egykorú másolata. Ennek tisztázása már csak azért is elengedhetetlenül fontos, mert csak ezután lehet valós képet alkotnunk a mű nyelvezetéről. A második kérdés, hogy a kódex utolsó lapjain olvasható *Epistola flebilis* Szerémi szerzeménye, vagy valaki más művéről van szó.

1.2.1. Autográf vagy másolat?

Először tehát azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható kéziratot vajon maga Szerémi vetette papírra, vagy csupán az eredeti mű közel egykorú másolata maradt az utókorra. Az első oldalon található Verancsics Faustus kezétől származó bejegyzés látszólag el is dönti a kérdést, mivel abban világosan az áll, hogy a kódex tartalma kétségkívül Szerémi György saját kezűleg írt műve.⁵⁴ Gévy és Wenzel tehát elfogadták ezt az állítást, és úgy gondolták, hogy az *Epistola* kézírata autográf. A későbbiekben viszont – ahogy fentebb már említettük – egyre többen fejezték ki kételyeiket a kézirat eredetiségét illetően.⁵⁵ Aggályait leginkább a szövegben található

⁵¹ *Uo.*, 34.

⁵² *Uo.*, 34.

⁵³ MARNAVICS, *Vita Berislavi* 220.

⁵⁴ EPISTOLA fol. 1^r: „Codex procul dubio autography et ipsius auctoris manu exaratus.”

⁵⁵ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 11–12; SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 75–76;

olyan típusú íráshibákra alapozták, amelyeket – szerintük – maga a szerző nem, csakis egy másoló követhetett el. Ha azonban végigbongésszük ezeket a hibakatalógusokat, észrevehetjük, hogy az ott felsorolt „hibák” egy része vagy nem is tekinthető hibának, vagy olyan egyszerű tollhiba, amely magától a szerzőtől is származhat. A téves hiba-azonosítás egyik oka, hogy a 19. század második felében még előfordult, hogy a kutatók a klasszikus latintól eltérő középlatin jellegzetességeket hibaként értékelték.

Itt most nem szükséges minden egyes szöveghely tételes felsorolása, de mindenképpen ki kell emelnünk néhány ilyen tipikus példát. Szádeczky olvasatában többek között „hiba” a kéziratban olvasható *hiemem* helyett álló *iemem*, ami viszont a középkori latin ortográfia ismeretében cseppet sem értékelhető különösnek.⁵⁶ Az aspiráció jelensége, vagyis hogy a szó elejéről elmarad a *h* betű, vagy éppen ellenkezőleg, szükségtelenül kiteszik, gyakran előfordul a középkori forrásokban. A kézirat téves olvasásából adódik például a *Turcarum cesarem* helyett a kiadásban is olvasható *Tartarum cesarem* szókapcsolat. Ez valóban felvethetné a másolási hiba lehetőségét, hiszen a ’tatar császár’ kifejezésnek nem sok értelme lenne, csakhogy a kéziratban jól látszik, hogy egyszerűen a *t* szára csúszott az *u* betű fölé, és a második *t* valójában egy kevésbé kunkorított *c*, vagyis helyesen *Turcarum* áll a szövegben.⁵⁷ Bizonyos betűcserék, betűkihagyások is lehetnek a szerző által vétett tollhibák (*cesar* > *cersa*; *seorsum* > *seorum*; *iracundie* > *iarcundie*);⁵⁸ Ezek nem feltétlenül róhatók fel a másolónak, kiváltképp egy ilyen szemmel láthatóan csiszolatlan szöveg esetében, mint amilyen az *Epistola*.

Erdélyi és Szádeczky a papírról való másolás mellett jogosan felvetik a diktálás útján való lejegyzés lehetőségét is, ráadásul szerintük a másoló alig, vagy egyáltalán nem tudott latinul. Ez utóbbi állítás nehezen hihető, mert ha a másolás valóban diktálás alapján történt, igen valószínűtlennek tűnik, hogy a másoló egyáltalán ne tudott volna latinul. A szöveg lejegyzője szemmel láthatólag rutinosan használta a korabeli latin rövidítéseket, gyakorlott kézzel írt, tehát kizárt, hogy ne ismerte volna a latin nyelvet. Ha a szöveget valóban hallás után jegyezte le valaki, annak igenis tudnia kellett latinul, méghozzá meglehetősen jól. Ezen túlmenően Erdélyi és Szádeczky példái, melyeket a diktálás útján való másolás alátámasztására hoztak fel, részben szintén cáfolhatók. Mindketten ilyennek gondolták a zöngés mássalhangzók zöngétlen párjukkal való felcserélését (*apud* > *aput*, *caput* > *capud*,

VID, Szerémi György 40.

⁵⁶ SZÁDECZKY, Szerémi György élete és emlékiratai 74.

⁵⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 7^r=8.

⁵⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 29^v=76; fol. 90^v=282; fol. 109^r=343.

negare > *necare* stb.), és egymástól függetlenül is felvetették, hogy mivel ez a németajkúakra jellemző, a másoló is egy német anyanyelvű személy lehetett. Csakhogy a fent említett szavakban a klasszikus alaktól eltérő írásmód, vagyis a zöngés-zöngétlen betűpár felcserélése gyakran előfordul a középkori szövegekben, ezekben az esetekben pedig csak feltételezéseink lehetnek az író nemzetiségéről, de azt el kell ismerni, hogy a német nyelvűeknél gyakoribb a jelenség.⁵⁹ Mivel olyan elterjedt jelenségről van szó, amely eredeti forrásokban is rendszeresen előfordul, ez önmagában még semmiképpen sem bizonyítja, hogy hallás után jegyezték volna le a szöveget.

Szádeczky szintén a német anyanyelvű másoló melletti érvként említette a *vayda* szó *baida*, illetve *boida* írásmódját. Itt egyébként Szádeczkynek a másolás módját illető bizonytalansága is kitűnik, hiszen a *v* és a *b* felcserélését a papírról való másolás és a hallás utáni lejegyzés lehetőségét egyaránt felvetette. A félrehallás mellett lehetségesnek tartja ugyanis, hogy a másoló esetleg az eredeti szöveg gótikus *b* betűre hasonlító *v*-jét olvasta félre.⁶⁰ Először is eléggé hihetetlen, hogy Szerémi gótikus betűkkel írta volna az eredeti *Epistolát*, de még a gót betűs másolata is erősen kérdéses. A félrehallás elméletét pedig a kontextus azonnal cáfolja. A vajda *b* kezdőbetűvel ebben a szöveggörnyezetben olvasható: *Ioannes boida, quia percursor in legacione erat Germanus, et lingua Germanica proferebat eis...*⁶¹ Az idézett mondat tökéletesen megmagyarázza, hogy miért van felcserélve a *v* és a *b* betű. Való igaz, hogy ez a fajta betűcsere gyakrabban fordul elő a németajkúaknál, és pontosan ezt vette észre a saját állítása szerint németül nem értő Szerémi. A *quia* kötőszóval bevezetett mondattal éppen azt magyarázza, hogy azért mondta a küldött a 'vajdát' *bajdának*, mert német volt. Az ezt követő két előfordulásakor is a német követet beszélgeti a szerző, ezért a két betű felcserélése ez esetben egyértelműen tudatos.

Végül önmagában szintén nem lehet a diktálás utáni másolás teóriájának szilárd alapja a hely- és személynevek következtelen helyesírása.⁶² Ez már csak azért sem lehet perdöntő bizonyíték, mivel a korban a nevek egységes helyesírása ismeretlen volt, még egy oklevélben belül is többféleképpen találkozhatunk ugyanazzal a tulajdonnévvel.⁶³ A szöveg magyar szavai esetében a kancelláriaihoz közelebbi helyesírás mellett néhol a huszita

⁵⁹ HARRINGTON, *Med. Lat.* 4.

⁶⁰ SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 75–76.

⁶¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 62^v=193.

⁶² SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 75.

⁶³ KAMMERER, *Zichi* 431–432: Thithews – Thythews; *Uo.*, 490: Zabocho – Zabolch; KÁROLYI, *Nagy-Károlyi II.* 500.: Saro – Haro. LUKINICH, *Podmaniczky I.* 243–244: Podhmaniczky – Podmaniczky; *Uo.* 246–247: Paulus de Latkawtz – Paulum de Latkowcz – Paulus de Lathkowcz. stb.

írásmód is előfordul. Mivel egyetlen kéztől származik a fennmaradt kézirat, első ránézésre furcsa a két helyesírás keveredése. Haader Lea viszont rámutatott arra, hogy bár nem általános, de a *missilisek*ben előfordulhat a kétféle írásmód keveredése.

A fenti cáfolatok fényében úgy tűnhet, hogy célunk a másolat lehetőségének elvetése, de valójában nem erről van szó. Mindössze a korábbi kutatás tévedéseire kívántuk felhívni a figyelmet. Az eddigiektől függetlenül vannak olyan hibák, amelyek egyaránt tekinthetők a szerző tollhibáinak vagy a másoló tévedéseinek, de olyanok is, melyekre egy autográf iratban csak nehezen, vagy egyáltalán nem lehet magyarázatot találni.

Többször előfordul a szövegben egy-egy szó szükségtelen kettőzése.⁶⁴ Ezek az autográf iratokban is előfordulnak, de sokkal inkább a másolatokra jellemző. Ez leginkább akkor szokott megtörténni, amikor a másoló megszakítja az írást, és az újakezdésnél a már leírt szóval folytatja a szöveget. Bizonyos esetekben a későbbi javító húzza át a felesleges szót, máskor viszont a feltételezett másoló vehette észre, hogy kétszer írt le valamit, és saját kezűleg húzott ki az egy-egy duplikátumot.⁶⁵ Fontos azonban tudatosítanunk, hogy ez csupán egy olvasata a javításoknak, hiszen ezek a szerzőhöz is köthetők. Kettőzések, áthúzott szótöredékek eredeti oklevelekben is előfordulnak, bár többnyire azok is másolatok.⁶⁶

Van olyan szöveghely, ahol erős a gyanú, hogy a másoló szeme ugrott, de a hibát észrevette, a következő mondat megkezdett szavait törölte, majd miután a hiányzó részt leírta, a korábban törölt szavakkal folytatta a másolást.⁶⁷ Erre lehet példa az az eset, amikor valószínűleg a másoló fejében még az ominózus sor fölött található *ambulabit* ige járt, ezért elkezdte leírni, majd miután észrevette a hibát, áthúzta, és a *declarare* igét írta fölé.⁶⁸ Az egyik mondatban a *Ludovicum regem* szókapcsolat *Ludovicum Grittimre* javításának is kétféle, egyformán valószínű magyarázata lehet. A kéziratban ez olvasható: „*Et dominus Cybak valde arguebat regem Ioannem, quod gubernatorem elegisset Ludovicum ~~regem~~ Grittim, in memorabile de hac re semper arguebat regem Joannem.*”⁶⁹ Látható, hogy a *regem* szó a javított szöveghely előtt és után is megjelenik. Ebből arra lehet következtetni, hogy a felső sorban álló *regem* szót először véletlenül írta le a másoló, de az is lehet, hogy

⁶⁴ EPISTOLA fol. 11^r: Matthie Matthie; fol. 14^r: ad coronam coronam; fol. 36^r: in Mohach omnes in Mohach in castra dum castra; fol. 47^v: habebat habebat; fol. 49^v: pauper pauper stb.

⁶⁵ EPISTOLA fol. 14^r: ~~seorso subnatica~~ seorso subnatica; fol. 24^r: Ambrosius ~~Ambrosius~~ de Wanya; fol. 27^r: germanum suum germanum suum.

⁶⁶ NEUMANN, *Szapolyai* 84, 85 stb.

⁶⁷ EPISTOLA 14^r: „Et in ramispalmarum ad Albam Regalem deduxerunt cum ingente processione sicut regem catholicum verum, et sepultus est ~~inde tur~~ anno 1490. Inde turcam precursorem...”

⁶⁸ EPISTOLA fol. 87^r: „sed Cesar caniter statim ambulabit. Et Aiaz bassa admodum per pretem ~~ambula~~ declarare fecerat magnifico Gaspero Raskay.”

a Lajos nevéhez először automatikusan a 'király' szót kapcsolta, mivel II. Lajos jutott róla eszébe. Ezeket a hibákat azonban hasonló okoból elvileg maga a szerző is elkövethette.

Több kutató is megemlítette, hogy az *ex Slesia* helyett álló *exlesiat* csak egy másoló írhatta le, ráadásul hallás után. Az ortográfia fejezetben még lesz erről szó, de itt is meg kell említenünk, hogy habár az írásmód felettébb gyanús, még nem feltétlenül íráshiba. Ez a forma csupán a klasszikus helyesíráshoz szokott szem számára elképzelhetetlen. Előfordulhat ugyanis, hogy a középkorban jellemző kiejtéshez közelítő írásmód lehet az oka az *exlesianak*. A *prepositiót* a szerző nem választotta el a hozzá tartozó szótól, hanem mintegy praefixumként hozzákapcsolta. Az *x*-ben hangzóként meglévő két betűjéből az *s* a következő szókezdő *s*-el összeolvadhatott, így a *Slesia* *s* betűjét nem jelölte, hasonlóképpen a középkorban szokásos *ex* prefixummal rendelkező és eredetileg *s* betűvel kezdődő szavakhoz.⁷⁰ Hozzá kell tennünk azonban, hogy ezzel kapcsolatban nagy a bizonytalanság, és az *exlesia* valóban komolyan felvetheti a félrehallás lehetőségét.

Ugyanez a helyzet azzal a tagmonddal, melyet az összes szerző szintén a másolás alátámasztására használt fel. A szövegben ez a furcsa mondatrész tűnik fel: „*Haec scit tu ego...*”. Wenzel óta egyöntetűen úgy vélik, hogy itt eredetileg „*Haec scito ergo*”-nak kell állnia. A felvetés teljesen logikusnak tűnik. Juhász László a fordításában mégis eképp ültette át magyarra a mondatot: „*Ezeket tudjuk te és én*”. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fordító helyesnek tartotta a kéziratban leírt változatot, de a fordítás mégis erőltetett. Szerémi nyelvhasználatát figyelembe véve akár el is fogadhatnánk, hogy eredetileg valóban ezt írta le, de ennek alátámasztására komoly érvet vagy analógiát kellene találnunk. Az *exlesia* és a fenti tagmondat tehát valóban felveti a gyanút, hogy az *Epistola* nem autográf.

Szádeczky mindemellett olyan a kéziratban szereplő valódi hibákat is felsorolt, melyek nagyon erős érvként hozhatók fel a papírról való másolás mellett. Ilyen többek között a helyes *remunerare* helyett álló, a nazális rövidítés feloldásával egyértelműen *renumerarénak* olvasandó szó.⁷¹ Az egymás mellett lévő *m* és *n* betűk összekeverése a filológiában közismert, tipikus másolási hiba. Habár Szádeczky nem említi, de szintén klasszikus másolási hibának látszik az *intuebam* ige helyett álló, és a mondatban teljesen értelmetlen *in turbam*.⁷² A kéziratban olvasható formában ugyanis nincs állítmánya a mondatnak, ezért nehezen hihető, hogy a szerző követte el. Annál is inkább, mivel

⁶⁹ EPISTOLA fol. 102^v.

⁷⁰ STOTZ, *Handbuch* III 107–109.

⁷¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 42^v=125.

⁷² EPISTOLA=WENZEL fol. 32^r=86: „Sed ego valde in turbam (*recte*: intuebam) Mathie Bossnak astuciam...”

kézenfekvő magyarázat lehet, hogy itt a másoló egyszerűen az *intuebam* nyílt *e* betűjét nézte *r* betűnek. Ugyanilyen félreolvasásból eredhet a *sicut* helyett álló értelmetlen *scuut* szó is. Ez esetben egy alig kunkorított *c* betűt nézhetett *i*-nek a másoló, és a harmadik *c* mássalhangzót összekeverte az *u* magánhangzóval.⁷³ Ugyanez vonatkozik a következő hibákra is, amelyek értelmetlenné teszik a szöveget: *cuncta die* helyett *coacte die*, *liberare* helyett *biborare*, *potator* helyett *potatur*, vagy *sallariam* helyett *sellariam*.⁷⁴ Dittográfiának tűnik a helyes *visio* helyett leírt *visisio*, ezzel szemben egyértelmű haplográfia a *fabricare* igéből létrejött nem létező *fricare* kifejezés – ezt Bartal még a glosszáriumába is felvette –, vagy a *resoluta* helyett álló *risuta*.⁷⁵

Arról már volt szó, hogy önmagában nem elegendő érv a másolat mellett, hogy a szövegben keveredik a huszita mellékjeles, illetve a mellékjel nélküli helyesírás. Az egyik olyan mondat, amelyik mellékjeleket tartalmaz, egy esküformula, és a többi esetben is előfordulhat, hogy huszita íráskép rögzült Szerémiben. Előfordulnak viszont a magyar szavakban is olyan elírások, amelyek másolási hibának tekinthetők. Ilyen a 'szabódom' *zabodom*, illetve az 'asztalhoz' *asztolhoz* alakja.⁷⁶ Persze az *o* és az *a* betű egymáshoz igen közel áll, ezért akár szerzői is elírás is lehetne. Perszeverációs hibának tűnik viszont az *ur istennenek* és a *maratatok*.⁷⁷ Különösen az utóbbi szó esetében fontos kiemelni, hogy a korszakban különösen szokatlan lenne az ilyen mértékű képzőhalmozás.

Vannak még olyan, a másolat mellett szóló részek a szövegben, amelyekről az elemzések eddig nem tettek említést. Szerémi a Lengyelországból visszatérő Szapolyairól a következőt írja: „*De regno Polonie nullus barro fuit Hungarus preter Gregorium Pestieny, Stephanus Verbwchy, monachus Franciscus et Georgius abbas chontfylv, quem pauperem demum ad quatuor partes ciderat in Buda; prius capite privatus erat, et postea dipartitatus erat ad quatuor partes.*”⁷⁸ A mondat amellet, hogy grammatikailag is hagy kivetni valót maga után, tartalmilag sem állja meg a helyét, kiváltképp abban az esetben, ha ezt maga Szerémi írta le. A 'csontfűlű' Fráter György visszatérő jelzője, tehát nem lehet kérdés, hogy mondatban szereplő *Georgius abbas* szókapcsolatban őt kell keresnünk. Csakhogy egyrészt ismereteink szerint Fráter Györgyöt nem Budán gyilkolták meg, és nem is vágták négyfelé, másrészt pedig más szöveghely alapján egyértelmű, hogy a mű megírásakor Fráter György még életben volt. De még ha Fráter halála után készült volna az

⁷³ EPISTOLA=WENZEL fol. 29^v=76.

⁷⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 74^v=233; fol. 77^v=243; fol. 95^r=297; fol. 103^r=323.

⁷⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 105^v=332; fol. 30^v=79; fol. 66^r=206.

⁷⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 8^v=12; fol. 22^r=53.

⁷⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 14^v=28; fol. 66^r=205.

Epistola, kétséges, hogy Szerémi nemcsak a halálának módját, hanem még a halálának helyszínét is eltévesztette volna. Az életrajzi adatok alapján Szerémi még az *Epistola* befejezése után is személyes kapcsolatban állt Fráterrel. Igaz, hogy a legtöbb nagyhatalmú személy másképpen halt meg az *Epistolában*, mint a valóságban – leginkább gyilkosság áldozataivá váltak –, de Szerémi mindig felvázolta az okokat, és az adott erőszakos halál bele is illett a mű koncepciójába. Mindezeket figyelembe véve a mondat ebben a formában érthetetlen. Juhász László elképzelhetőnek tartotta, hogy a másolat készítése során egy későbbi marginális jegyzetet írtak bele a főszövegbe.⁷⁹ Ez is megtörténhetett, de az sem kizárt, hogy a másoló szeme ugrott, és a kimaradt szövegrészben esetlegesen olvasható másik névhez kapcsolható a vonatkozó névmás, nem pedig Fráter Györgyhez. Akár az egyik, akár a másik helyzet áll fenn, az *Epistolát* mindkét esetben másolatnak kell tartanunk.

Szintén lapszéli jegyzet főszövegbe való hibás másolását vetheti fel a következő mondat is: „*Tercia gens Zlowaci Bohemica partim tantum expugnabant, quamobrem sunt effeminati.*”⁸⁰ Juhász László számára is problémás volt a mondat, melyet a következő módon fordította le magyarra: „*A harmadik nép, a szlovák, cseh, csak részben harcolt, mert ellasszonyosodott.*” Hogy így kell értelmezni, az erősen kétséges, és nyilván Juhász is csupán megkísérelte értelmesen visszaadni a szövegrészt. Az előző mondatot figyelembe véve itt is leginkább egyszerűen a *gens Bohemica* szókapcsolatot várnánk. Amennyiben a *Bohemicához* szorosán kapcsolódna a *Zlowaci*, akkor joggal *Zlowaco-Bohemicának* kellene állnia, és így lenne a fordítás 'szlovák-cseh' nép. A többes számú állítmányra a *constructio ad intellectum* a magyarázat, amelyet Szerémi ugyanebben a kontextusban máshol is alkalmaz.⁸¹ Joggal feltételezhető, hogy a *Zlowaci* lapszéli jegyzet volt, és a másolás során került bele a főszövegbe, mivel a *Zlowaci* szó megbontja a nyilvánvalóan összetartozó *gens Bohemica* szókapcsolatot.

Végezetül az a szöveghely is különös, ahol olyan érzésünk lehet, hogy nincs befejezve az adott gondolatmenet, és a folytatás is azt sejteti, hogy kimaradt valami a mondatból: „*Quia iam filii et filie nostre, qui permanserunt a manibus Turcarum gente ad sortem Dei, iam iste paganus bestia vlt super nos regnare.*” Juhász László olyannyira így gondolhatta, hogy a fordításában még három ponttal is jelölte a hiányt.⁸²

⁷⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 76^v=239.

⁷⁹ ERDÉLYI-JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 303.

⁸⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 92^v=289–290.

⁸¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 66^v=207: „Bene, rex clementissime, sed gens Polonica valde sunt effeminati.”

⁸² EPISTOLA=WENZEL fol. 51^f=156; ERDÉLYI-JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 126.

Csupán néhány helyen az első kéztől származó marginális jegyzetek is előfordulnak a kéziratban, ezek mind kihagyott mondatok, mondatrészek. Itt is feltételezhetjük, hogy a másoló talán megint csak észrevette a kihagyást, és a kéziratmásolásnál bevett módon macskakörömmel jelezte, hogy honnan hiányzik a margóra írt szövegrész. A marginális kiegészítéseket eléletileg maga a szerző is megtehetette, ha úgy érezte, hogy kihagyott valamit a szövegből, és bizonyos javítások akár szerzői korrekciók is lehetnének.⁸³

A szöveg terjedelmét figyelembe véve nagyon sok példát lehetne még vizsgálni, de minthogy csak egyetlen kézirattal rendelkezünk, a hibák, betoldások, javítások mérlegelésénél tovább nem juthatunk. Mivel a fentebb számos olyan szöveghelyet soroltunk fel, amelyeket nemcsak hogy nem lehet a szerzőnek tulajdonítani, hanem egyértelmű másolási hibának tekinthető, azokhoz a korábbi kutatókhoz kell csatlakoznunk, akik úgy gondolták, hogy az *Epistola* nem autográf, hanem csak közel egykorú másolat. Ezt a tényt a mostani nyelvi elemzés és a későbbi kutatás során is mindig figyelembe kell venni.

1.2.2. Az *Epistola flebilis* szerzősége

Az másolat-autográf problémakörön túl a másik komoly dilemma, hogy a kódex végén található *Epistola flebilis*nek ki lehetett a szerzője. Ezt az eddigi kutatás sem hagyta figyelmen kívül, sőt ehhez egy igen éles, személyeskedésektől sem mentes tudományos vita köthető. Az első kétségek Wenzel Gusztávban merültek fel a tekintetben, hogy a „Kesergő levelet” Szerémi írta. Ő az *Epistola flebilis* más szerzeményének tartotta, és a kiadás bevezetőjében különösebb magyarázat nélkül azzal az elmélettel állt elő, hogy a levelet valaki más írhatta magyarul, Szerémi pedig csupán később fordította le latinra. Ezt követően egészen 1892-ig komolyan nem merült fel a levél szerzőségének kérdése. Az ebben az évben megjelent tanulmányában Erdélyi amellet érvelt, hogy az *Epistola flebilis* szerzője Szerémi egyik káplántársa, Tatai Miklós lehetett. Erdélyi ezt arra alapozta, hogy a szöveg néhány mondata alapján egyértelmű, hogy az *Epistola flebilis* elbeszélője nem Szerémi, hanem a néhai II. Lajos holttestének megkeresésére küldött káplán, akit az *Epistolában* Szerémi II. Lajos igen kedves káplánjának (*valde amabilis*) nevez. Kétségtelen, hogy három olyan szöveghely is olvasható a levélben, amelyek arra utalnak, hogy nem Szerémi mondja el az eseményeket. Az első ilyen mondatban az *Epistola flebilis*

⁸³ EPISTOLA fol. 38^r: in alba ~~regalia~~ nandor arcis; fol. 41^r: ignomiam fecerunt maximam hungari; fol. 44^r: vos Alemani nunquam elegerunt nobis ~~Hungari~~ Geramam (sic) regem; fol. 105^v: et caput eius ~~portavisset~~ amputavisset; fol. 112^r: ad ~~Varadinum~~ Transsilvanam; fol. 105^v: erga Ferdinandum cesarem Turcarum; stb.

elbeszélője azt állítja, hogy ő volt az egyike annak a két káplánnak, akiket Szapolyai II. Lajos holttestének felkutatására küldött: *Et misit nos duos capellanos post ipsum per duas quadrigas...*⁸⁴ Az *Epistola* szerint Szerémi nem volt köztük, tehát a többes szám első személy használata nem lenne indokolt. Pár mondattal később ez olvasható: *Et sic finis est per unum devotum capellanium suum, qui sibi fuit valde graciosus dominus rex Ludovicus.*⁸⁵ Vagyis ezt a levelet Lajos káplánja írta, de az előző mondat alapján ez nem lehetett Szerémi. A személy azonosítása tekintetében a mai napig Erdélyi álláspontja látszik a legvalószínűbbnek.

Ettől persze még egyáltalán nem jutunk közelebb annak megválaszolásához, hogy az *Epistola flebilis* Szerémi írta-e Tatai beszámolója alapján, vagy maga Tatai írta és Szerémi másolta, illetve fordította le, vagy pedig esetleg a másoló csatolta az *Epistola* után, és Szerémi nem is ismerte annak tartalmát. Habár itt elvileg véget ér a levél, a szöveg mégis folytatódik tovább. A további két oldalon Ferdinánd bevonulását és koronázását, valamint a török szultán 1529-es hadjáratát olvashatjuk. Ebben a részben található a harmadik olyan mondat, amely arra utal, hogy ezt a részt szintén nem írhatta Szerémi: *Mikor az 1527-es évet írták, Szent István király ünnepén mennyezet alatt felvonulva a rómaiak királyát himnuszok éneklése közepette a legnagyobb pompával a várig kísértük be.*⁸⁶ Szerémi esetében azért nem fogadható el a többes szám első személy használata, mivel az *Epistolából* tudjuk, hogy ekkor Hatvanban volt Szapolyaival, ahol hallotta a Ferdinánd tiszteletére elsütött ágyúk dörgését.⁸⁷

Erdélyi azonban sokkal tovább ment annál, hogy azt állítsa, hogy a „Kesergő levelet” nem Szerémi írta. Kifejtette, hogy Szerémi minden bizonnyal nem is ismerhette az *Epistola flebilis* tartalmát, mivel ennek adatai jóval pontosabbak, mint amilyenekkel az *Epistolában* találkozunk. Mivel a kódexet egyetlen kéz írta, ebből természetesen az is következne, hogy a fennmaradt szöveg nem autográf. Erdélyi elméletét viszont hevesen támadta Szádeczky Lajos, aki a kettőjük között kibontakozó vitában azon az állásponton volt, hogy az *Epistola flebilis* maga Szerémi írta, éppen azért, hogy az *Epistolában* leírt pontatlan adatokat kiegészítse. Tény, hogy Erdélyi a Wenzel által csonkán kiadott szöveg alapján, míg Szádeczky a teljes kézirat segítségével alakította ki a véleményét, ezért utóbbi már ismerete az utolsó oldalon található mondatot, amelyben – jóllehet igen szövevényes szerkezettel – az olvasható, hogy mindezeket Szerémi György írta emlékezetből. Erdélyi

⁸⁴ EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 133^v=408.

⁸⁵ EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 133^v=408.

⁸⁶ EPISTOLA FLEBILIS fol. 132^v.

⁸⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 57^f=175.

viszont e mondat ismeretében is kitarzott eredeti álláspontja mellett, és persze Szádeczky sem volt hajlandó meghátrálni. A későbbi szakirodalom általánosan Tatai-levélként emlegette az *Epistola flebilis*, de a kérdés újbóli felvetésére még senki sem vállalkozott. Mindazonáltal még a legújabb szakirodalomban is feltűnik Erdélyi álláspontja.⁸⁸ A kérdés pedig egyáltalán nem tét nélküli, mert ha egyértelműen bebizonyosodna, hogy Erdélyinek igaza van abban, hogy Tatai levelét Szerémi nem ismerhette, akkor kétség sem férhetne ahhoz, hogy a kézirat másolat. Az alábbiakban elsősorban a lehetőségek felvázolásával, és azok mérlegelésével próbáljuk meg tisztázni, hogy ki lehetett az *Epistola flebilis* szerzője.

Ahogy nem vitatható, hogy az *Epistola flebilis* elbeszélője nem lehet Szerémi, úgy ahhoz sem férhet kérdés, hogy az *Epistolához* képest a benne olvasható adatok is pontosabbak, tehát e tekintetben mindenképpen igazat kell adnunk Erdélyinek. Ez önmagában viszont egyáltalán nem bizonyítja, hogy Szerémi számára ismeretlen volt a kódex végén található levél. A kódexben ugyanis található még két rövidebb szöveg, amelyek az *Epistolában* olvasható eseményeket, mintegy kiegészítik, ráadásul az egyikből egyértelmű, hogy a szerzője Szerémi.⁸⁹ Ebből kiindulva nem nevezhető légből kapottnak Szádeczky feltevése, hogy maga Szerémi írta a levelet a korábban leírtak pontosítására.⁹⁰ Persze ez eddig csupán egy valószínű feltevés.

Az Erdélyi–Szádeczky vita egyik lényeges eleme a kódex utolsó lapján olvasható mondat értelmezése volt: *Et per unum sacerdotem Georgium Sirmiensem, qui quondam capellanus Ludovici regis adolescentis, et post decessum ipsius eciam Joannis regis, qui in multis periculis currebat cum eis, et in vanum laborabat, quod ei nil porrigebant, attamen eos swadebat, quantum potebat, et ex gratia Dei eis sepe divinabat, dum vota sua reddebat, ac de Chestakovo cum divertebat, et [in] civitate Cracoviensi post hoc dum residebat, et hec [in] memoria sua semper recondebat, et de mente demum [hec] iam scribebat, quod beata virgo eum adiuuabat etc.*⁹¹ A mondathoz mindenekelőtt hozzá kell fűznünk egy fontos megjegyzést. Szembetűnő, hogy a mondat egyes szám harmadik személyben beszél Szerémiről, holott a műben a szerző jellemzően egyes szám első személyben szokott megszólalni. Így elvileg számításba jöhetne még az is, hogy ezt a mondatot a másoló írta Szerémiről. Ebben az esetben a másoló az *Epistolában* olvasható információk kiegészítésére, illetve javítására csatolta volna Tatai beszámolóját a kódex végére. Az egyes szám harmadik személy ellenére mégis úgy gondoljuk, hogy a mondat

⁸⁸ BOJTOS, *Történelemszemlélet* 39–40.

⁸⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 129^r=402.

⁹⁰ SZÁDECZKY, *Válasz*.

⁹¹ EPISTOLA FLEBILIS fol. 134^v

Szerémitől származik. Egyrészt az *Epistolában* is néhány alkalommal előfordul, hogy egyes szám harmadik személyben beszél magáról, vagyis az eset nem nevezhető példátlanak,⁹² másrészt pedig nem kerülheti el a figyelmünket a szöveg panaszos, kissé sértett, meglehetősen személyes hangvétele, ami amellet, hogy igencsak jellemző Szerémire, ellene mond annak is, hogy egy kívülálló személy írta róla a mondatot.

Visszatérve a szöveg értelmezésére: Szádeczky úgy gondolta, hogy ezt Szerémi magáról írja, vagyis az *Epistola flebilis* Szerémi szerzeménye, amelyet emlékezetből vetett papírra. Esetében a *iam* jelentése 'immáron', 'most végre', vagyis egyértelműen az olvasható ki a mondatból, hogy az előző oldalakat Szerémi írta. Ezzel szemben Erdélyi úgy fordította, hogy *Epistola flebilis*ben olvasható eseményeket Szerémi György már korábban megírta (*Per Georgium Sirmiensem ... de mente iam demum [hec] scribebat*), tehát a levélben elmondott események korábban Szerémi általi beszámolójára utal vissza a szerző. Szádeczky magyarázata szerint az *Epistola flebilis*ben azért beszél úgy Szerémi, mintha ő maga lenne jelen, mert beszélteti a szereplőjét, vagyis a levelet Tatai beszámolója alapján ő írta. Az *Epistolában* máshol is előfordul, hogy Szerémi beszélteti a szereplőit, de szinte mindig bevezeti ezt egy utalással. Elképzelhető, hogy az *Epistola flebilis* teljes címe maga utalna erre, de annak egy részét olymértékben kivakarták, hogy teljesen olvashatatlaná vált. Szádeczky még arra is rámutat, hogy Tatai nem nagyon tudhatta, hogy mi állt Szerémi művében, mivel az csak egyetlen kéziratban maradt fenn, és Tatai sorsáról amúgy sem tudunk semmit. Meglehetősen nehéz eldönteni, hogy miként kell fordítani a mondatban a *iam* szót, ráadásul ha Szádeczky álláspontját fogadjuk el még az is felmerülhet, hogy nem az *Epistola flebilis*re vonatkozik, hanem az utána következő részre. Ebben a megközelítésben biztos választ nem is lehet adni.

Van azonban egy olyan megközelítése a problémának, amelyről röviden Szádeczky is szót ejtett, és Szerémi szerzőségét látszik alátámasztani. Nem kerülheti el az olvasó figyelmét, hogy nyelvileg milyen közel áll egymáshoz az *Epistola* és az *Epistola flebilis*. Az Erdélyi-Szádeczky vita idején, és természetesen ma is az a fő kérdés, hogy Szerémi nyelve mennyire tekinthető tipikusnak, illetve specifikusnak. Az aligha kétséges, hogy létezett a korban egy olyan, a mindennapi élő kommunikációban használt latin nyelv, amely talán éppen az *Epistolában* van a legjobban dokumentálva. Ezen kívül elsősorban oklevelekben, bírósági iratokban, illetve számadáskönyvekben elszórta találkozhatunk vele, többnyire köznapi kifejezések, fordulatok formájában. Noha egyszerűség tekintetében léteznek hasonló forrásaink, adataink szerint Szerémi nyelvében olyan specifikus

⁹² EPISTOLA=WENZEL fol. 53^r=162.

kifejezések is előfordulnak, melyek egyértelműen összekötik a kódexben található két szöveget. De van néhány olyan konkrét kifejezés, szókapcsolat, melyek még a középkori latinságban is különösnek látszanak.

A konkrétumok közül az egyik legkézenfekvőbb hasonlóság egy *hapax legomenon*, a 'katonai tábor' jelentésben használt *castor* szó.⁹³ Ez esetben a másolási hiba kizárható, mivel a kódex teljes szövegében sokszor ragozva jelenik meg. A mai napig ilyen szó, ebben a jelentésben, sem a magyarországi sem az európai latinságban még nem került elő. Szintén egyedinek látszik Niklas von Salm *Nicolaus Grozan*z formában való használata.⁹⁴ Szulejmán szultánt Szerémi meglehetősen furcsán *Szelim Zoltannak* nevezi, az *Epistola flebilis*ben a nagyon hasonló *Zoltan Szeliman* olvasható.⁹⁵ Továbbra is a neveknél maradva, feltűnő, hogy II. Ulászló az *Epistolában Ladislaus Kazimir* az *Epistola flebilisben Kasimiriensis* elnevezése is nagyon hasonló, vagyis eléggé specifikusnak látszik.⁹⁶ Szerémi a *fluvium* ragozott formája helyett sokszor a ragozhatatlan *fluit* használja, habár ez akár a másoló hibájának is betudható.⁹⁷ Szádeczkynek igaza van abban is, hogy a *sic est finis* visszatérő szókapcsolat különösen jellemző Szerémire, és ez szintén mindkét forrásban megtalálható.

Felbukkannak továbbá olyan fordulatok, stiláris elemek, amelyek szinte tökéletesen megegyeznek a két szövegben. Az *Epistolában* ez áll: *Et insuper infidelis es contra regem Ioannem, quia ipse est legitimus rex post decessum Ludovici regis sive per fas sive per nephas.*⁹⁸ Ugyanerről az esemény az *Epistola flebilis*ben: „...quod me cernit regia maiestas Hungarorum post decessum Ludovici regis sive per fas sive per nephas.”⁹⁹ Az *Epistolában* bizonyos események okait a skolasztikus gondolkozásnak megfelelően pontokba szedi, és ez a módszer nagyon hasonló módon az *Epistola flebilis*ben is felbukkan.¹⁰⁰ Az évszámok leírása is ugyanazzal a *dum scribebant anno* formulával történik.¹⁰¹ Mindentől függetlenül az *Epistola flebilis*ben az *et* kötőszó gyakorisága, a *facere* + *névszó* használata az állítmány kifejezésére, továbbá az egész szöveg stílusa rendkívüli mértékben hasonlít az *Epistolában* megismerthez. Még ha feltételezhető is, hogy a mindennapokban használt latin általában véve hasonló lehetett, a két textus nyelvi,

⁹³ EPISTOLA=WENZEL fol. 7^r=8; EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 131^r=404.

⁹⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 57^r=176.

⁹⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 85^v=267; EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 128^v=403.

⁹⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 16^v=35; EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 133^v=409.

⁹⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=5; fol. 13^v=25; EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 133^r=407.

⁹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 48^v=147.

⁹⁹ EPISTOLA FLEBILIS fol. 132^v.

¹⁰⁰ EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 133^v=409.

¹⁰¹ EPISTOLA FLEBILIS=WENZEL fol. 128^v=403.

stílusbeli párhuzamai, és különösképpen a mindkét szövegben felbukkanó egyedi kifejezések erős érvet jelentenek amellett, hogy a szerző személye mindkét mű esetében egy és ugyanaz. Ha esetleg előkerülne olyan forrás, amelyik nyelvi szempontból legalább ilyen mértékben hasonlítana az *Epistolára*, és biztosak lehetünk abban is, hogy azt nem Szerémi írta, akkor felül lehet vizsgálni ezt az álláspontot. Addig viszont a leghelyesebb, ha az *Epistola* és az *Epistola flebilis* szerzőjének egyaránt Szerémit tartjuk.

II.

2.1. Bevezető megjegyzések

A fenti okokból kifolyólag rendkívül fontos feladat, hogy az elemzést megelőzően definiáljuk azt a nyelvhasználatot és az ehhez kapcsolódó forrástípusok körét, amelyhez viszonyítva értékeljük majd az *Epistola* nyelvét. Habár ezt a korábbi kutatók, köztük Erdélyi sem tette meg, ítéletükből arra következtethetünk, hogy alapvetően a normalizált humanista nyelvhasználatot tekintették mintának, vagyis azt a latinságot, amellyel annak idején a hazai iskolai oktatásban maga is találkozott. Ez pedig egy ilyen szöveg esetében alapvető módszertani hiba, mivel a humanisták mesterségesen létrehozott latin nyelve igen távol állt a késő középkor és a kora újkor Európájában és Magyarországon még sok helyütt gyakorlatban használt nyelvtől. Ha tehát abból indulnánk ki, hogy a humanisták által használt latin a mérce, akkor az *Epistolában* az ettől a mintától való eltérések egyszerű összegyűjtése után csak arra a következtetésre juthatunk, hogy Szerémi műve „hibás”, „romlott” latin nyelven íródott. Hozzáteesszük, hogy a megközelítésünk cseppet sem számít újszerűnek. A középlatin filológiával foglalkozó kutatók már régen rámutattak arra, hogy a magyarországi középkori latinságról készített első átfogó elemzésében Mészáros Ede abba a súlyos hibába esett, hogy a magyarországi latint nem az európai középlattal, hanem a klasszikus latin nyelvvel állította párhuzamba, és az utóbbihoz viszonyított eltéréseket, magyar sajátosságokként értelmezte.¹⁰² Mészáros kritikájának eredményeként ma már általános az a nézet, hogy egy középkori szöveg esetében a mérce elsősorban az, hogy mennyire illeszkedik a korabeli középlatin nyelvhez, és csak másodsorban számít, hogy miként viszonyul a klasszikus, illetve humanista latinhoz. Jóllehet az *Epistola* a 16. század közepén keletkezett, mikor a humanisták által normalizált nyelvhasználat már Magyarország perifériáján is terjedőben volt, ám azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Szerémi György az 1500-as évek első évtizedében járt a kamonci, majd később a gyulai plébániai iskolába, ahol az ifjú növendékeket ekkor még döntően a hagyományos középkori módszerrel és szellemben oktatták. Ebből következően mércének nem a humanista, hanem a humanizmust megelőző középlatin nyelvhasználatot kell tekintenünk.

¹⁰² MÉSZÁROS, *De cultu*. Mészáros szemléletével fordultak szembe például: GUOTH, *A magyarországi latinság*; ISTVÁNYI, *A középlatin filológia*.

A nyelvi elemzés előtt mindeképpen tisztáznunk kell a disszertációban használt terminológiát. A 16. század első felében alapvetően két nagy nyelvhasználati csoportot különböztetünk meg, a *klasszikus-humanista* és a *skolasztikus* latint. Az előbbi csoport meghatározása viszonylag egyszerű feladat. Ebbe a körbe tartoznak azok a művek, melyek a későóokori antik minták szerint, vagyis a humanisták által már „megtisztított” nyelven íródtak. Ez a nyelv hozzávetőlegesen a 16. század második felére vált uralkodóvá Magyarországon, de terjedése már a 15. század végétől kezdve folyamatos. Noha elsőre a skolasztikus latin definíciója is kézenfekvő, azt hangsúlyozni kell, hogy ebbe a fogalomkörbe nyelvileg meglehetősen változatos minőségű szövegek tartoznak, amelyeket majd több nagyobb csoportra lehet bontani. Ha röviden akarjuk megfogalmazni a jelentését, akkor azt mondhatjuk, hogy ebbe a körbe tartozik minden olyan nem klasszikus humanista nyelven szerzett írásmű, amely ortográfiai, lexikológiai, alaktani és mondattani a humanista nyelvtisztító mozgalom előtti jellegzetességeket mutat. Ez persze felületes definíció, hiszen skolasztikus latin az Európában és Magyarországon a 13. századtól uralkodó, a humanizmust megelőző skolasztikus nyelvtisztító mozgalom eredményeként létrejövő latin nyelvhasználatot jelenti. Mivel jelentősége elsősorban a szókincsben érhető tetten, főbb ismérveit bővebben ott fogjuk kifejteni. A skolasztikus latin rendkívül változatos, ebbe a nyelvhasználati rétegbe különböző műfajú és igényességű szövegek tartozhatnak. Neumann Tibor például éles különbséget tesz a *prehumanista* latin és a „*deák latinság*” között, amelyek különbözősége elsősorban minőségi jellegű.¹⁰³ Az előbbin az igényesebb, (királyi) kancelláriai nyelvhasználatot értjük, amelyre még nem hatott a humanizmus. Ha az ilyen latinságra szerzőt akarunk felhozni, leginkább Thuróczy Jánost mondhatnánk, de nyelvi szempontból Vitéz János is leginkább ide sorolható. Az utóbbi csoport, az ún. „*deák latinság*” leginkább gyűjtőfogalomként fogható fel. Ide sorolunk minden alacsonyabb igényű írásművet, vagyis ebbe a körbe tartoznak a prehumanista nyelvhez mérten jóval szerényebb színvonalú, a vidéki írásbeliséghez tartozó oklevelek, *missilisek* egy része, a számadáskönyvek és a bírósági jegyzőkönyvek.

Végezetül fontos még tisztáznunk, hogy mit jelent a szövegben gyakran előforduló *középlatin* és *vulgáris latin* terminus. Nyilvánvaló, hogy a középlatin alapvetően a klasszikus-humanista latinságtól eltérő nyelvhasználatot jelenti, vagyis a fogalomkörbe a prehumanista, a skolasztikus vagy a „*deák latinság*” egyaránt beletartozik. A *vulgáris latin*ról a későbbiekben lesz még szó, itt csak felületesen annyit érdemes rögzítenünk, hogy

¹⁰³ NEUMANN, *Szapolyai* 15–16.

ide értünk az antikvitástól kezdve minden olyan nyelvi jelenséget, amelyek a szakirodalom alapján elkülöníthetők a klasszikus iskolai latintól, vagyis az élőbeszédben használt latinhoz köthetők. Azt mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a vulgáris latin számos jellegzetessége éppen a középlatinban élt tovább, vagyis a két nyelvhasználat között vannak átfedések.

A fentieket figyelembe véve meggyőződésünk, hogy bár az *Epistola* nyelvi elemzésekor a klasszikus-humanista nyelvhasználatot az összehasonlításban fel kell használni, tágabb értelemben a késő antik vulgáris és európai középlatin, szűkebb értelemben pedig a 13–16. századi magyarországi skolasztikus latin nyelvhasználatban elterjedt formákhoz kell viszonyítani. Ezt a nyelvet pedig természetesen nem az egykorú humanista munkák, hanem a humanizmus magyarországi megjelenését megelőző időszakban született művek, valamint a gyakorlati nyelvhasználatot tükröző, nem irodalmi igényű forrásaink, a *missilisek*, egyéb oklevelek és számadáskönyvek képviselik.

Szerencsére a 19. század végéhez képest számos, a középkori latin nyelvhasználatra vonatkozó új és megbízható kézikönyvvel és szótárral rendelkezünk, amelyek nagymértékben megkönnyítik a kutatók munkáját.¹⁰⁴ Mivel a szótárak elsősorban szövegkiadásokból készülnek, természetesen fennállhat a veszély, hogy Erdélyihez hasonlóan hibás szövegek alapján alakítunk ki véleményt, a magyarországi példák esetében azonban az MKLSz adatait tovább keresve számos esetben megtalálható az adott mű kézirati változata is, és ez alapján azok könnyen visszakereshetők és ellenőrizhetők.

¹⁰⁴ A nyelvi elemzéshez alapvetően két kézikönyvet használtunk fel, Peter Stotz többkötetes munkáját, és Harrington középkori szöveggyűjteménynek bevezetőjét. Nagy segítségünkre volt, és mintegy mintául szolgált Neumann Tibor sajnós kiadatlan szakdolgozata, valamint Körmendi Tamás Szent István nagyobbik legendájának nyelvi elemzése.

2.2. Ortográfia

A korábbi kutatás a nyelv egyéb területeihez hasonlóan, az *Epistola* helyesírásának alapos vizsgálatára sem fordított elegendő figyelmet. Az ortográfia bemutatására a szöveg kiadója, Wenzel Gusztáv mindössze pár mondatot szánt, és úgy ítélte meg, hogy a szöveg többnyire a korban szokványos helyesírás szerint íródott.¹⁰⁵ Ezt követően a kutatók többnyire csak annyiban érintették a kérdést, hogy erre támaszkodva próbálták megállapítani, hogy a kézirat autográf vagy egykorú másolat.¹⁰⁶ Egyedül Erdélyi László írt egy viszonylag terjedelmesebb fejezetet az *Epistola* nyelvi elemzéséről, ahol néhány oldalon a helyesírásról is értekezett.¹⁰⁷ Ezirányú vizsgálódásainak értékét azonban nagyban csökkenti, hogy következtetéseit nem a kézirat, hanem a rengeteg hibás olvasatot tartalmazó kiadás alapján vonta le. Noha az elemzése jól áttekinthető, másik nagy hibája, hogy a pusztai elírásokat együtt tárgyalta az olyan, általa tévesen „hibának” nevezett ortográfiai jellegzetességekkel, amelyek a középkori latin helyesírásban bevett gyakorlatnak minősülnek. Az elemzésük a pusztai íráshibákra, másolási hibákra természetesen nem terjed ki, kizárólag csak a gyakran előforduló, kifejezetten a középkorban használt helyesírásra jellemző adatokkal érdemes foglalkoznunk. Azt persze figyelmebe kell vennünk, hogy az alábbiak nem adnak választ arra, hogy Szerémi György hogyan írt, az nyilvánvaló, hogy sok helyesírási jellegzetesség már a másolóhoz köthető.

Az alábbi helyesírási elemzés célja tehát, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, hogy az *Epistola* helyesírását tekintve hol helyezhető el a késő középkori és kora újkorai szövegtípusok között. Esetében vajon már humanista elemeket tartalmazó késő középkori, vagy tipikus prehumanista – és így nem „romlott” – középlatin ortográfiáról van-e szó?

A diftongusok monoftongizálódása: $ae > e$; $oe > e$ ¹⁰⁸

Az *ae* és *oe* diftongusok pusztai *e*-vel való jelölése már a késő antik latinságban is előfordult.¹⁰⁹ Az *ae* diftongust a Karoling-kori nyelvi reform hatására kezdték el újra

¹⁰⁵ WENZEL VII.

¹⁰⁶ SZÁDECZKY, *Szerémi élete és emlékiratai* 73–76; VID, *Szerémi György* 40–41; ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 11–12.

¹⁰⁷ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 53–56.

¹⁰⁸ Az elemzés során az *Epistolából* vett példák mind a kéziratban, mind pedig a kiadásban fellelhető helyeket feltüntettük. Ott ahol esetleg Wenzel hibásan adta ki a szöveget, a kézirati változat jelenti a hivatkozási alapot, vagyis előfordulhat, hogy az adott kifejezés a kiadásban más formában olvasható. A könnyebb visszakeresés érdekében a példákat igyekeztük a kézirat elejéről venni, többnyire az adott példa első előfordulását tüntettük fel. Ahol a ’>’ jelet használjuk, ott a reláció bal oldalán a klasszikus helyesírás szerinti kifejezés, a jobb oldalán pedig a középkori vagy adott esetben az *Epistolában* olvasható forma áll.

¹⁰⁹ STOTZ, *Handbuch* III 81–85; HARRINGTON, *Med. Lat.* 3.

használni, majd a 10–11. században terjedt el a diftongus mellett az *e caudata* (ɛ). A korai magyarországi latin írásbeliségben a 11. század közepétől a 12. század elejéig az *ae* diftongus jelölésére az *e caudata* kizárólagos, majd az 1100-as évek közepétől áttérnek a pusztá *e* betűre. Az *e caudata* humanista hatásra majd csak a 15. század elején jelenik meg újra, és Mátyás király kancelláriájában átmenetileg uralkodóvá is válik, de ennek ellenére jellemző, hogy a 15–16. század neves humanistái is még következtelenek a klasszikus *ae* diftongus használatában. A 16. századi humanisták leveleiben is gyakran előfordul még a pusztá *e* a *diftongus* vagy az *e caudata* helyett. Eddigi ismereteink alapján mindhárom jelölési mód egészen az 1540-es évekig létezett, majd ezután vált uralkodóvá az *ae* használata.¹¹⁰

Az *Epistola* az *ae* diftongus jelölésében igen következetes. Az író szinte minden esetben az *ae* helyett *e*-t használ, az *ɛ* pedig egyáltalán nem szerepel a kéziratban. Az *e* szempontból következetes helyesírás miatt hatalmas mennyiségű példát lehetne felsorolni, ezért terjedelmi okokból csak néhányat említünk (*meae* > *mee*; *patriae* > *patrie*; *Hungariae* > *Hungarie*; *laetanter* > *letanter* stb.).¹¹¹ Egy esetben mégis előfordul a klasszikus latint követő diftongus jelölés (*Mathiae*)¹¹², de ez csupán kivétel, így semmiképpen sem beszélhetünk a két típus váltakozásáról.

A latin nyelvben az *oe* diftongus története az *ae*-hez nagyon hasonló utat járt be.¹¹³ A magyarországi középkori latinságban jellemzően szimpla *e* betűt használtak az *oe* leírására (*foedum* > *fedum*; *poena* > *pena*), majd a 16. század közepére válik újból általánossá az *oe* használata.

Az *Epistolában* ez esetben is a középkori helyesírásra jellemző pusztá *e* betűs írásmóddal találkozhatunk (*coepit* > *cepit*; *poena* > *pena*, *foedum* > *fedum* stb.).¹¹⁴

Palatalizáció: *-ti* > *-ci*

A középkori, és így a magyarországi középkori latin nyelvnek is egyik jellegzetes vonása, hogy bizonyos betűcsoportoknál illetve kapcsolatoknál a helyesírás a kiejtést követi. Ennek egyik legáltalánosabb példája a *ti* + vokális kombinációnak *-ci* jelölése.¹¹⁵ A jelenség azonban nem kizárólagosan középkori, első előfordulására már a késő

¹¹⁰ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 7.

¹¹¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 76^r=238; fol. 4^r=1; fol. 4^r=1; fol. 20^r=46.

¹¹² EPISTOLA=WENZEL fol. 8^r=10. (Az olvasat bizonytalan).

¹¹³ STOTZ, *Handbuch* III 86–88.

¹¹⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 8^r=11; fol. 9^v=15; fol. 11^v=19.

¹¹⁵ HARRINGTON, *Med. Lat.* 4.

antikvitásból vannak adataink.¹¹⁶ A középkorban mind az európai mind pedig a magyarországi latinságban ez a helyesírás a domináns, még az olyan jelentős szerzők, mint Vitéz János is szinte csak ezt használta.¹¹⁷ A humanista hatás azonban lassan, de biztosan itt is kiszorította a középkorias formát, és fokozatosan áttértek a klasszikus *-ti* írására.

Az *Epistolában* nem humanista, hanem a középlatin írásmóddal találkozhatunk. A *-cti* + vokális kombinációnál előfordul a klasszikus helyesírásban használt eredeti *t* betű (*nunctium, electionem*), ám az ilyen betű-kombinációkban a középkorban is gyakran megmaradt a *t*. Ilyen hangtani helyzetben az *Epistolában* is a *-ti* formával találkozhatunk (*dilectio, nunctius, protectionem*).¹¹⁸ Sajnos ez esetben is bebizonyosodott, hogy a kiadás alapján nem lehet helyesírási elemzést végezni, hiszen Wenzel mindhárom esetben *-ti* helyett *-cc* formában jelentette meg a fenti szavakat.

Aspiráció

a) Szó elején elhelyezkedő *h* elhagyása vagy annak kiírása

Erdélyi a középkori latinságban megszokott aspiráció e fajtáját helytelenül a betűszaporítás illetve betűkihagyás típusú „hibák” között sorolta fel, holott ezt csak a klasszikus illetve a humanista latin helyesíráshoz viszonyítva tarthatjuk hibának.¹¹⁹ A források alapján ugyanis már a koraközépkortól kezdve egészen a késő középkori latin nyelvhasználatig igen gyakori írásmódról van szó.¹²⁰ Az európai gyakorlathoz hasonlóan a magyarországi középkori latinságban is bizonyos szavak elejére kiírták a *h* betűt, másoknál pedig gyakran elhagyták.¹²¹

Az *Epistola* helyesírása is a középkori gyakorlatot követi, ráadásul pont azoknál a szavaknál figyelhető meg leginkább, amelyeknél ez a helyesírási forma a leggyakoribb (*hortu* > *ortu*, *hebdomadam* > *ebdomadam*, *ostium* > *hostium*, *ausi* > *hausi*, *hiems* > *iems*).¹²²

b) A *c* helyett *ch* használata illetve ennek fordítottja: *c* > *ch*, *ch* > *c*, *k*

Az aspiráció egy másik típusa az, amikor az eredetileg *ch*-val írt szóban elhagyják a

¹¹⁶ STOTZ, *Handbuch* III 220–222; HARRINGTON, *Med. Lat.* 4.

¹¹⁷ BORONKAI, *Vitéz* 13.

¹¹⁸ MKLSZ IV 10–11; EPISTOLA=WENZEL fol. 4^r=1; fol. 11^r=19; fol. 26^r=64.

¹¹⁹ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 54.

¹²⁰ STOTZ, *Handbuch* III 155–161; HARRINGTON, *Med. Lat.* 5.

¹²¹ MKLSZ IV 260; 264; 265 (*hiems*, *hitorialiter*, *hodiernus* stb.).

h-t. Ez szintén a kiejtést követő helyesírásra vezethető vissza, ugyanis ezekben a szavakban a *h* betű nem rendelkezett hangértékkel, vagyis a *ch*-t egyszerű *k*-nak ejtették (*charitas* > *caritas*, *charta* > *carta*, *stomachus* > *stomacus*)¹²³, ezért nem meglepő, hogy a középkori latin forrásokban az eredetileg *ch*-val írt szavakban elhagyták a hangérték nélküli *h*-t.

A latin írásban a Kr.u. 2. század közepén már megjelent ennek ellentéte is, amikor a pusztán *c* helyett *ch*-t írtak, és ez a középkorban bevett írásmód¹²⁴ a magyarországi középkori latin forrásokban is megtalálható.¹²⁵ A középkori latinban a görög eredetű (*chatolicus*, *diachon*, *achademia* stb.), de egyéb szavakban is gyakran megfigyelhető a *c* betű helyett a *ch* használata (pl. *chaterva*, *arche* stb.).¹²⁶

A vizsgált kéziratban is előfordul mindkét említett helyesírás, de következetlenül. Az *arx* szónál hozzávetőlegesen egyenlő arányban találkozhatunk mindkét írásmóddal (pl. *arche*, *archem*, de ugyanígy *arce* és *arcem* is).¹²⁷ A *pulchert* viszont minden esetben *h* nélkül olvashatjuk (pl. *pulcram*, *pulcer*).¹²⁸ A *charis* szó pedig kétféleképpen fordul elő, többnyire *ch*-val, de van ahol *k* kezdőbetűvel, ami a 16. században már ritkaságnak számított (*charissimi*, *karissime*).¹²⁹

c) A pusztán *t* helyett *th* jelölése: *t* > *th*

A magyarországi latin helyesírás korai szakaszában is gyakran előfordul a *t* betű kiegészítése egy néma *h*-val.¹³⁰ Az *Epistolában* is szép számmal hozhatunk erre példákat (*thiara*, *tenthoria*, *catherva*, *thonsa*, *promonthorio*, *rothe*).¹³¹ Itt meg kell jegyeznünk, hogy két keresztnév helyesírásában éles különbség figyelhető meg. A szerző az *Antonius*t kivétel nélkül *Anthoniusként* írja, míg a *Ioannes* keresztnévvel minden esetben *h* nélkül találkozhatunk.¹³² Mivel az említett nevekben a humanizmus hatására a *h* teljesen kikopott, ezért óvatosan feltételezhetjük, hogy a *Ioannes* esetében egy gyenge humanista hatásról lehet szó.

d) A *ph* helyett álló *f* és ennek fordítottja: *ph* > *f*; *f* > *ph*

¹²² EPISTOLA=WENZEL fol. 7^v=10; fol. 16^r=33; fol. 5^r=4; fol. 28^v=72; fol. 17^v=38.

¹²³ STOTZ, *Handbuch* III 168–169; MKLSZ II/1 104; 104–105 (*charisma* > *carisma*, *charta* > *carta* stb.).

¹²⁴ STOTZ, *Handbuch* III 169–171; HARRINGTON, *Med.Lat.* 5.

¹²⁵ MKLSZ I/2 225 (*arca* > *archa*, *arcanus* > *archanus* stb.).

¹²⁶ STOTZ, *Handbuch* III 171.

¹²⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 28^r=70; fol. 28^v=71; fol. 4^r=1; fol. 4^r=1.

¹²⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 16^v=35; fol. 81^v=255.

¹²⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 15^r=31; fol. 46^r=140.

¹³⁰ MKLSZ II/1 72 (*cateno*, *caterva*).

¹³¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 86^r=269; fol. 86^v=270; fol. 87^r=271; fol. 87^r=271; fol. 89^v=279; fol. 93^v=293.

¹³² EPISTOLA=WENZEL fol. 15^r=31.

A görög φ -t a latinban jelölhették f vagy p betűvel illetve ph betűpárral.¹³³ Az *Epistolában* a görög eredetű szavakban szinte minden esetben a ph írásmóddal találkozunk (*horphanis, propheta, propheta, simphonizabant, Philipus, ephiphania, cirographum, sophisticam*).¹³⁴ Egyedül a görög eredetű *Cristophorus* névben figyelhető meg változatosság, mert a ph mellett az f -betűs változat is feltűnik (*Christoph, Cristophorum, Christoferus*).¹³⁵ Szerémi művében ennek fordítottja is előfordul, vagyis hogy bizonyos szavakban az általánosan használt f -betű helyett ph -val találkozunk (*nefaria > nepharia; nefas > nephas; sulfur > sulphur*).¹³⁶

A zöngés d vagy b felcserélése a zöngétlen párjukkal: $d > t, t > d, p > b$

Az *Epistolát* tárgyaló korábbi szakirodalomban a d betű t -vel való felcserélését úgy értékelték, mint annak bizonyítékát, hogy egy német anyanyelvű másoló jegyezte le a szöveget.¹³⁷ Ám ez egyéb európai országokhoz hasonlóan, a magyarországi latinságban is gyakorta előforduló helyesírási forma volt,¹³⁸ sőt már a 6. században Tours-i Gergely is előszeretettel cserélte a d betűket t -re, vagyis a jelenség nem áll feltétlenül összefüggésben a német anyanyelvvel. A két betű fordított felcserélése sem tekinthető különlegesnek, vagy példátlanak.¹³⁹

Az *Epistolában* mindkét változat előfordul (*apud > apud, hebdomadam > ebdomadam, caput > capud, Turci > Durci, quidquid > quidquit*).¹⁴⁰

Itt említendő meg még az a néhány eset, ahol a p és a b betű felcserélődik. A p helyett két szó esetében áll b (*prandium > brandium, voida > boida*).¹⁴¹ Az utóbbi szónál viszont Szerémi szándékosan cserélte fel a betűt, hogy érzékeltesse, hogy a német ajkú beszélő, miként ejtette ki a vajda szót. E betűk felcserélésére a középkorból rengeteg adattal rendelkezünk.

A qu betűpár helyettesítése c -vel: $qu > c$

A középlatinban általánosan tekinthető, hogy a bizonyos szavak elején álló qu

¹³³ STOTZ, *Handbuch* III 175–182.

¹³⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 26^r=63; fol. 27^v=68; fol. 33^v=91; fol. 34^r=93; fol. 41^r=118; fol. 108^v=341; fol. 127^v=401; fol. 103^v=326.

¹³⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 94^r=295; fol. 41^r=117; fol. 49^r=149.

¹³⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 29^v=75; fol. 62^v=194; fol. 32^v=88.

¹³⁷ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 11–12; SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 75.

¹³⁸ STOTZ, *Handbuch* III 239–241; MKLSZ I/2 49; LEX. LAT. POL I/5 672–676; NEUMANN, *Szapolyai* 259.

¹³⁹ STOTZ, *Handbuch* III 223–227; HARRINGTON, *Med. Lat.* 4; MKLSZ II/1 49; LEX. LAT. POL II 174–179; NEUMANN, *Szapolyai* 261.

¹⁴⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 7^r=8; fol. 16^r=33; fol. 26^v=65; fol. 31^v=84; fol. 14^r=27.

betűpárt pusztá *c*-vel írják. Ez leggyakrabban és legszembetűnőbb módon a *quondam* > *condam* szónál figyelhető meg.¹⁴²

E szónál a kiejtés szerinti helyesírás az *Epistolában* is tetten érhető, a szó elején ugyanis mindig a *con*- szokásos rövidítésjele látható (9) (*quondam* > *condam*).¹⁴³

A *c*, *qu*, *ch* helyettesítése *k* betűvel: *c* > *k*, *qu* > *k*, *ch* > *k*

A *k* betű használata mind az egyetemes, mind a magyarországi középkori latinság teljes időszakában általánosnak tekinthető. Már az antikvitásban is előfordult a betű használata, de a kora középkortól előszeretettel alkalmazták a klasszikus írásban vokálist megelőző *c* betű és a *ch* vagy *qu* betűpárok helyettesítésére.¹⁴⁴ A gyakorlat ezúttal is a középkori latin kiejtés szerinti helyesírásával magyarázható, és az MKLSz alapján rengeteg előfordulása bizonyítható.¹⁴⁵ A *qu* betűkapcsolat *k* betűvel való jelölése az előző pontban tárgyalt *qu* helyén rendszeresen használt *c* betűből alakulhatott ki (*qu* > *c* > *k*).

Az *Epistolában* mindhárom jelenségre találunk példát (*coquum* > *kokum*, *Valachi* > *Valaki*, *cacat* > *kakat*, *donec* > *donek*; *monachi* > *monaky*).¹⁴⁶

Az *i* helyett *y* használata: *i* > *y*

Mind az európai, mind pedig a magyarországi latinságban bevett gyakorlat.¹⁴⁷ Az *Epistola* latin szavaiban az *y* betű a korban szokványos módon mindenekeelőtt a *j* félhangzó helyettesítéseként jelenik meg (*waywoda*, *haydukonibus*, *hayduci*, *yanuam*).¹⁴⁸ Ezenfelül még a görög eredetű szavakban (*Syllabis*, *hymnis*)¹⁴⁹, valamint alkalomszerűen a pusztá *i* illetve a *pluralis dativus* és *ablativus* két *i* betűje helyén fordul elő (*scrinyas*, *pecunys*, *alys*, *tubycinatores*, *colyas*, *monaky*).¹⁵⁰

A *z* betű használata

Természetes, hogy a nem latin, különösen a magyar szavakban gyakran használ *z*-t az író, de ezen túlmenően is rengeteg latin kifejezésben találkozunk ezzel a betűvel. Az

¹⁴¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 40=18^r.

¹⁴² HARRINGTON, *Med. Lat.* 4.

¹⁴³ EPISTOLA=WENZEL fol. 34^r=93.

¹⁴⁴ STOTZ, *Handbuch* III 181–183.

¹⁴⁵ MKLSZ II/2 269; MKLSZ II/1 104–105; 74; 116–118 (*quondam* > *condam*; *charta* > *karta*; *catholicus* > *katolikus*; *circa* > *cirka*).

¹⁴⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 19^r=44; fol. 16^r=34; fol. 47^r=142; fol. 36^r=100; fol. 81^r=253.

¹⁴⁷ HARRINGTON, *Med.Lat.* 3.

¹⁴⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^r=5; fol. 57^r=176; fol. 65^r=202; fol. 60^r=185.

¹⁴⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 11^r=18; fol. 23^r=56.

ókorban elsőként Cicero és Varro használta a görög nevek átírásánál, a középkorban pedig különösen a kereszténységhez köthető görög eredetű szavakban használták előszeretettel az *-izare* képzővel ellátott igéket.¹⁵¹ A keresztény latin nyelvhasználatban talán legismertebb ilyen ige a *baptizare*. A *z* helyett egyébként még *s* betűt is írtak, de az *Epistolában* a szerző a görög eredetű igék esetében az igéképzőben kizárólag *z*-t használ (*simphonizabant, corizo, paralogizare, scortizabat, sollenizaret, forizat*)¹⁵² éppen úgy, mint a különböző vulgáris, vagy latin főnevekből *-izare* képzővel létrehozott igéknél (*aromatizan.?, matrimonizabo, rebellizando, horganizandum, cloperizabat*).¹⁵³ Szintén *s* helyett *z*-t ír a görög eredetű főnevek (*thesaurarius, dezpotus, baptizmalis, elemozinarium, corizator, azinis>recte:azymis*) és a vulgáris kifejezések latinósított változataiban (*hussarones>huzarones*=huszárok; *nasadones>nazandones*=naszádosok, *martalus(i?)>martuluzi*=martalócok, *chauzorum*=csausz, *horozones*=ajtónállók).¹⁵⁴

A lovászmester szót is az általános magyarországi gyakorlatnak megfelelő helyesírással írja (*agazoni*), az viszont feltűnő, hogy vannak olyan szavak, ahol kifejezetten az érezhető, hogy a kiejtéshez közelebb álló formát használja, és emiatt áll *s* helyett *z* (*caesare > cezare; Elisabet > Elizabet; distolisatione > distolizazione*).¹⁵⁵ Érdekes jelenség még, hogy a többször is előforduló *tercius* kifejezés változataiban a *c*-t is *z*-vel helyettesíti (*terzio, terziario*), amit Wenzel a kiadásban jelölés nélkül javított.¹⁵⁶ A *-ti* + vokális helyzetben más középkori forrásokban is előfordul a *-zi*.¹⁵⁷ A fentieket összegezve megállapítható, hogy a *z* használata szinkronban van a középkori használattal, de az *Epistolában* az író előnyben részesíti az *s* betűvel szemben, mivel ott is inkább *z*-t használ, ahol az *s* is bevett írásmód volt. Neumann Tibor vizsgálata szerint a késő középkorban már az *s* volt a gyakoribb a magyarországi oklevelekben, vagyis az *Epistola* írásmódja e tekintetben is „konzervatívnak” tekinthető.¹⁵⁸

A *w* használata: *vu > w, u > w, v > w*

A *w*-vel már az Árpád-kori forrásainkban is találkozhatunk, ám a betű használatával kapcsolatban ezúttal sem beszélhetünk magyar sajátosságról, mivel a középlatin nyelvben

¹⁵⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 42^r=122; fol. 44^v=132; fol. 44^v=133; fol. 63^r=196; fol. 63^v=198; fol. 81^r=253.

¹⁵¹ STOTZ, *Handbuch* III 323.

¹⁵² EPISTOLA=WENZEL fol. 34^r=93; fol. 34^r=93; fol. 72^v=227; fol. 19^v=45; fol. 50^v=154; fol. 86^v=270.

¹⁵³ EPISTOLA=WENZEL fol. 50^r=152; fol. 48^v=148; fol. 87^r=271; fol. 62^v=193; fol. 21^v=51.

¹⁵⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 64^r=200; fol. 34^v=95; fol. 52^v=161; fol. 86^r=269; fol. 73^r=228.

¹⁵⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 12^r=22; fol. 110^r=345; fol. 74^v=233.

¹⁵⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^v=7.

¹⁵⁷ STOTZ, *Handbuch* III 325.

¹⁵⁸ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 12.

a többi európai országban is használták.¹⁵⁹ A legtöbb esetben a *w* valójában a *v* és *u* betűpárra bontható fel, ugyanis a két betű írása gyakorlatilag megegyezett, így az egymás mellett álló *vu*-t lényegében két egymás mellett álló *u*-ként (*uu*) fogták fel, amit ezért *w*-vel jelöltek.

A *w* alkalmazására az *Epistolában* számos példa található. Talán a leggazdagabb példatárát az európai forrásokban is leggyakrabban használt *vu* betűpár *w* jelölésére lehet összeállítani (*vulnerata* > *wlnerata*, *avunculus* > *awnculus*, *vulgus* > *wlgus*, *novum* > *nowm*, *vulpis* > *wlpis*, *vult* > *wlt*).¹⁶⁰

Szintén elterjedt volt az európai latin írásgyakorlatban az *u* betű *w*-vel helyettesítése, az *Epistolában* erre is van számos példa (*guba* > *gwba*, *suadebat* > *swadebat*, *vivus* > *vivws?*, *seu* > *sew*)¹⁶¹, és a magyarországi oklevelekben is találhatunk szép számmal párhuzamokat.¹⁶² Még az is előfordul, hogy a szerző a *v* helyett használja a *w*-t (*ewadebis*, *nowa*, *nawes*).¹⁶³ A *w*-t a mohácsi csata utáni forrásokban is sokáig használták a scriptorok, és csak fokozatosan kopott ki a használatból.

Az *Epistolában* a fentiek mellett a *w* használata még abban a 'vajda' szóban általános, amelyet a magyarországi latinságban is előszeretettel ezzel a betűvel írtak le (*waywode*).¹⁶⁴

A *v* és *u* betű felcserélése

Az előző pontban már volt szó a *v* és *u* differenciálatlan jelöléséről. A középkori latin ortográfiában ebből ered a két betű felcserélése.

Az *Epistolában* paleográfiai szempontból csak a szó elején van éles különbség a *v* és az *u* között a szavak belsejében gyakorlatilag megegyezik az írásuk. A szó elején viszont számos alkalommal – főleg bizonyos szavaknál – előfordul az *u* helyett *v* (*unum* > *vnum*, *ut* > *vt* stb.).¹⁶⁵

Kettős mássalhangzók redukciója: *pp* > *p*, *cc* > *c*, *rr* > *r*, *ff* > *f*, *ll* > *l*, *tt* > *t*

A leggyakoribb szó, amelyen megfigyelhető a redukció, az *oppidum*. Ezt a helyesírást támogatta a korabeli etimológia, ugyanis a középkorban az *oppidumot* az *ops*

¹⁵⁹ STOTZ, *Handbuch* III 150–153.

¹⁶⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^r=3; fol. 8^r=11; fol. 16^r=34; fol. 81^v=255; fol. 82^r=256; fol. 9^v=15.

¹⁶¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 52^v=160; fol. 10^v=17; fol. 17^v=39.

¹⁶² NEUMANN *Latin nyelvhasználat* 12. (pl. DL 59383); MKLSz IV 303 (*hwzarius*).

¹⁶³ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=5; fol. 10^r=16; fol. 90^v=283.

¹⁶⁴ EPISTOLA =WENZEL fol. 4^r=1.

¹⁶⁵ EPISTOLA =WENZEL fol. 4^r=1; fol. 4^v=2.

szóból eredeztették.¹⁶⁶ Emellett még számos igében és névszóban szereplő *pp*-t illetve *cc*-t a középkor folyamán következetesen egy *p*-vel vagy *c*-vel írták (*apparatus* > *aparatus*, *appellare* > *apelare*, *apponere* > *aponere*, *opponere* > *oponere*, *supplicare* > *suplicare* stb.).¹⁶⁷

Az *Epistola* – noha ezúttal sem teljesen következetesen – a fenti szavak leírásakor is a klasszikus és humanista latintól eltérő írásmódot követi (*oppidum* > *opidum*, *appropinquassent* > *apropinqassent*, *occupavit* > *ocupavit*, *occupandam* > *ocupandam* stb.).¹⁶⁸

A *pp* és *cc* rövidülése mellett a középkori ortográfiában szokásos módon az *Epistolában* még bizonyos kettős folyékony hangzók rövidülése is megfigyelhető (*officialibus* > *oficialibus?*, *interrogabat* > *interogabat*, *sigillatim* > *singilatim*, *belica* stb.).¹⁶⁹

Különösen érdekes, hogy a *littere* szót és azok ragozott változatait többnyire *tt*-vel írja, holott a középkor folyamán teljesen bevett alak volt az egy *t*-vel írt forma, igaz éppen a késő középkorban kezdett kikopni ez a változat. Szembetűnő még, hogy a *mitto* igének és származékainak *imperfectum* alakjait többnyire következetesen egy *t*-vel írja (*dimittebat* > *dimitebat*, *permittit* > *permitit*, *mittam* > *mitam* stb.).¹⁷⁰

Mássalhangzók geminációja: *r* > *rr*, *l* > *ll*, *p* > *pp*

A mássalhangzók redukciójának ellentéte sem ismeretlen a középlatin ortográfiában.¹⁷¹ Az *Epistolában* nagyon jellemzően és következetesen van megduplázva az *r* betű a tipikusan középkori *bar(r)o* szóban.¹⁷² Szintén a mássalhangzók geminációra jelent kiváló példát a *camelo* helyett álló *camello* – Wenzel egyébként helytelenül *cavallonak* olvasta és ilyen formában került nyomtatásba –, de ezen kívül is számos példát lehet említeni a jelenségre (*melius* > *mellius*, *protulit* > *protullit*, *ripam* > *rippam*, *caesarem* > *cessarem* stb.).¹⁷³

Az *x* betű használata: *xs* > *x*

¹⁶⁶ STOTZ, *Handbuch* III 248–249.

¹⁶⁷ MKLSZ I/2 199; 201; 206.

¹⁶⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=5; fol. 9^v=14; fol. 13^r=23; fol. 10^v=16.

¹⁶⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 11^r=18; fol. 42^v=22; fol. 7^r=8; 57^r=176.

¹⁷⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 9^v=14; fol. 10^r=15; fol. 10^r=16.

¹⁷¹ STOTZ, *Handbuch* III 274–275; HARRINGTON, *Med. Lat.* 79.

¹⁷² EPISTOLA=WENZEL fol. 9^r=13; fol. 13^r=24; fol. 23^v=58.

¹⁷³ EPISTOLA=WENZEL fol. 11^r=18; fol. 10^r=16; fol. 45^r=134; fol. 13^r=24.

A középlatin helyesírásban bevett módszer – de már a Vulgátában is előfordul –, hogy az *ex* prefixummal álló igék és névszók élén álló *s* betű jelölése elmaradt (*exsecutio* > *executio*, *exsero* > *exero*, *exsertus* > *exertus*, *exspecto* > *expecto*).¹⁷⁴ Ez az írásmód is a *ci* + *vokális* vagy *qu* > *c* ortográfiai jellegzetességhez hasonlóan a kiejtett hangokat jelöli, hiszen az *x* jól hallhatóan a *ks* betűkkel jelzett hangokat foglalja magába.¹⁷⁵ Ez sem következetesen, de rendszeresen előfordul az *Epistolában* (*exstinguere* > *extinguere*, *extirpaverant* > *extirpaverant*, de például mindig *exspecto*).¹⁷⁶

Ebben a pontban meg kell említeni, hogy Szádeczky Lajos a kézirat másolatisága melletti érvként hozta fel az *exlesia* szót, amelyet a szövegkörnyezet alapján csakis *ex Slesiaként* (Sziléziából) lehet értelmezni. Szádeczky egyéb szavak mellett erre alapozva állította, hogy aki szöveget leírta, nem papírról másolta, hanem diktálás után jegyezte le Szerémi munkáját, mert – úgy véli – az *ex Silesiát* bajosan olvashatja valaki *exlesiaként*.¹⁷⁷ Abban valóban igaza van, hogy az ilyen félreolvasásnak kicsi a valószínűsége. Az *Epistolában* leírt alak valóban különösnek tűnik, de a középkorban használt írásmód alapján mégis találhatunk rá magyarázatot, még ha nem is lehetünk benne biztosak. Mivel az író a *praepositiót* sok esetben egybeírta az azt követő szóval, és az *ex* előjárószó *x* betűjét a *Slesia* szó élén álló *s* betű követi, amely a kiejtés során teljesen egybeolvad az *x*-ben lévő *s* hanggal, már nem is annyira különös, hogy a középkori írásmódnak megfelelően a *prepositióval* egybeírt szó élén álló *s* betű jelölése elmaradt. Talán ezzel megmagyarázható az *ex Slesia* a különös *exlesia* alakja, amely így amellet, hogy szokatlannak, a középkori helyesírási szokásokat figyelembe véve mégis értelmezhetőnek tűnik.

Két mássalhangzó közé betoldott *p*: *mm* > *mpm*; *mn* > *mpn*; *ms* > *mps*

A 6. században Tours-i Gergely írásaiban is rendszeresen előforduló kora középkori jellegzetesség, amely bár egy ideig visszaszorult, a középkor folyamán széles körben elterjedt.¹⁷⁸ Neumann Tibor kutatásai alapján a Jagelló-kor végén és a Mohácsot követő években már kikopott a használatból. Az *Epistolában* sem találkozunk gyakran vele, viszont egyetlen szóban masszívan megőrződött a *p* betoldása (*damnum* > *dampnum*).¹⁷⁹ Az olyan szavakban, ahol még ez elő szokott fordulni (*summa* > *sumpma*, *sumnum* >

¹⁷⁴ STOTZ, *Handbuch* III 107–109.

¹⁷⁵ STOTZ, *Handbuch* III 318.

¹⁷⁶ WENZEL fol. 50=21^r; fol. 179=58^v; fol. 20=11^v.

¹⁷⁷ SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 75.

¹⁷⁸ STOTZ, *Handbuch* III 251–254.

sumpmum, hiems > hiemps)¹⁸⁰ a vizsgált szövegünkben nincs példa, a szerző a *p* nélküli írásmódot részesíti előnyben (*summa, summum, iems*).¹⁸¹

Szavak egybe, illetve különírása

A középkori helyesírásra jellemző, hogy bizonyos logikailag szorosan összekapcsolódó, de egyébként külön írandó szavakat rendszeresen egybeírnak (*nec non > necnon, infra scriptam > infrascriptam, intro nominatos > intronominatos*).¹⁸² Szeréminél viszont különösen az adverbium + ige(név) egybeírása következetlenül fordul elő. Az *infra* mindig, az *extra* kevés kivétellel külön van választva az ige(név)től, míg az *intro* a *duco* igenél mindig egybeírva, más igék esetében többnyire különírva olvashatjuk (*infra mitere, infra duxerunt, extra assare, de egyszer extrassare, introduco, de intro mitit* stb.).¹⁸³ Van a szövegben szokatlan különírás is, amelyet leginkább íráshibának tarthatunk. A *tempus* jelzőjeként szereplő *intervallus* szót értelmetlenül bontja meg (*intervallo > in ter vallo*).¹⁸⁴ Az *in* leválasztására még lenne magyarázat, mivel az *in* praefixumot a szerző előszeretettel írja külön (*infideles > in fideles*), de az *intervallo* esetében természetesen nem erről van szó.

Az egybeírásokat leginkább az *ad* és a *de* praeposícióknál figyelhetjük meg (*ad arcem > adarcem, ad opidum > adopidum, ad regalitatem > adregalitatem, de Buda > debuda* stb.).¹⁸⁵

¹⁷⁹ WENZEL fol. 77=30^f; fol. 114=40^f.

¹⁸⁰ STOTZ, *Handbuch* III 253.

¹⁸¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2; 106^v=339; fol. 17^v=38.

¹⁸² NEUMAN, *Latin nyelvhasználat* 13.

¹⁸³ EPISTOLA=WENZEL fol. 20^v=48.

¹⁸⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^f=5.

¹⁸⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2; fol. 5^v=5; fol. 15^v=32; fol. 16^f=33.

2.3. Szóképzések

Az *Epistola* nyelvi vizsgálata során mindenképpen külön fejezetet kell szánni a lexikológiai elemzésnek, hiszen a mű szókészlete több sajátos, egyéb forrásokból eddig még nem adatolható lexikai elemet tartalmaz. Ezen túlmenően a Szerémi nyelvhasználatáról eddig megjelent vizsgálatok többségéhez hasonlóan a lexikai elemzésről is elmondhatjuk, hogy a korábbi kutatók sajnos a rossz minőségű szövegkiadás alapján vonták le a következtetéseiket. Ezért vált időszerűvé, hogy szigorúan a kéziratra alapozva újraértékeljük az *Epistola* szóhasználatát. Ebben a fejezetben csak a szóképzésekkel foglalkozunk, az egyes kifejezések értelmezését a *Szómagyarázatok* fejezetben tárgyaljuk. A képzések tekintetében a kézirat szavait két nagy vizsgálati csoportra célszerű osztani. Az elsőben azt nézzük meg, hogy a vulgáris szavakból milyen módon hoz létre Szerémi latin kifejezéseket, a másodikban pedig azt, hogy latin szavakból milyen képzőkkel állít elő újabb terminusokat. Mindkét kategóriában különös figyelmet fordítunk majd az egyedi kifejezésekre.

2.3.1. Szóképzésekről általában

Mivel a magyarországi latin nyelv nem helyi fejlemény, hanem nyugati átvétel, a nyelvhasználat és azon belül a szókincs már a kezdetektől külföldi minták átültetésén alapult. Hogy a Meroving-korban erősen vulgarizálódott latin nyelvet megtisztítsák, a Karoling reneszánsz idején Nagy Károly és tudós munkatársai a klasszikus nyelvi ideált elevenítették fel, ami a szókincs tekintetében annyit jelentett, hogy a későantik grammatikai iskolában oktatott vergiliusi és cicerói latin szókészletre tekintettek mintaként.¹⁸⁶ Az ekkor megszületett ún. középlatinra az egyházatyák nyelvhasználata, a Biblia-fordítás, a *Vulgata*, valamint a liturgikus nyelv is jelentős hatást gyakorolt. Szent István keresztény államalapításakor a Magyar Királyságban ez a 8–9. század fordulóján kidolgozott latin nyelv honosodott meg.

A Karoling latinság klasszikus szókincse egy ideig még kielégítette az igényeket, de a 12. század végén az írástudóknak újra azzal kellett szembesülniük, hogy a Meroving-korhoz hasonlóan tekintélyes mennyiségű vulgáris szóval gyarapodott a szókészlet. Ennek egyik fő oka természetesen az volt, hogy a hagyományos szókincs segítségével legfeljebb csak pontatlanul vagy nehézkes körülírással lehetett megnevezni a teológia és egyéb

¹⁸⁶ MEZEY, *Deákság* 61.

tudományágak fejlődéséből fakadó új fogalmakat, vagyis a gondolkodás fejlődése megkövetelte az új terminológia használatát. Ezen túlmenően a Karoling-kor hagyományos „tisza” szókészlete nemcsak a skolasztikus filozófia és teológia igényeit nem elégítette ki, hanem az ekkor felvirágzó fordítás-mozgalomnak sem volt már megfelelő.¹⁸⁷ E kényszerhelyzet vezetett oda, hogy a nyelvtudósok megalkották a középkor végéig és a humanizmus megjelenéséig uralkodó ún. skolasztikus latinságot, melynek lényege az volt, hogy azok az új kifejezések, amelyek szabályos latin képzéssel jöttek létre, bekerülhettek a szókészletbe.¹⁸⁸ A középkori latin nyelvben ezért különösen fontos szerepet játszottak a különböző szóképzések, és a skolasztikus nyelvszemlélet meghonosodásával már nemcsak a meglévő latin szavakból továbbképzett szóalakokkal, hanem a vulgáris szavak latinósított változataival is „kanonizált” módon bővíthetett a latin nyelv szóanyaga. Magyarországon ennek a latin nyelvhasználatnak az első ismert képviselője Rogerius mester volt, de a skolasztikus latin rövid időn belül egész Magyarországon elterjedt.¹⁸⁹ Magukat a szóképzéseket Bartal részletesen tárgyalta glosszáriumának latin nyelvű bevezetésében.¹⁹⁰ Bartal példákkal együtt gyakorlatilag az összes fontosabb szóképzési módszert felsorolta, jóllehet ő még ezeket a magyarországi latinság különleges sajátosságainak tartotta. Ma már tudjuk, hogy ezek a szóképzések az európai középkorban bevett módszernek tekinthetők,¹⁹¹ és valójában annak bizonyítékai, hogy a skolasztikus latin szóképzési gyakorlat magyar földön is rövid idő alatt gyökeret vert.

A latin nyelv történetének utolsó purista mozgalma, a humanizmus szakított ezzel a módszerrel, és fő törekvése ismét a klasszikus latin nyelvhez való visszatérés lett. Ennek megfelelően arra törekedtek, hogy a koruk jelenségeit a klasszikus latin fogalmak felhasználásával írják le.¹⁹² Lényegében ekkor vált a latin valóban holt nyelvvé.

2.3.2. Az *Epistola* vulgáris nyelvekből képzett latin szavai

A filológusok számára mindig különösen érdekesek azok a szavak, amelyeket a szerző saját anyanyelvéből vagy más korabeli beszélt népnyelvből latinósít. Ezért most az *Epistolából* is – a teljesség igénye nélkül – néhány vulgáris szóból képzett kifejezést emelünk ki, megvizsgáljuk azok keletkezését, esetleges középkori előfordulásukat,

¹⁸⁷ LexMA V 1722–1726: *'Lateinische Sprache und Literatur'*.

¹⁸⁸ BOURGAIN–HUBERT, *Le Latin* 62–63.

¹⁸⁹ SZOVÁK, *Supplementum* 25.

¹⁹⁰ BARTAL, *Glossarium* XI–XII.

¹⁹¹ BOURGAIN–HUBERT, *Le Latin* 104.

különösen arra koncentrálva, hogy mely középkori forrástípusokban találkozhatunk velük. A többi korabeli országhoz hasonlóan ugyanis a magyarországi latin nyelv szókincsbővülésének is ez volt az egyik legelterjedtebb formája.¹⁹³

Bartal Antal az említett tanulmányában azt a két módszert is világosan elkülönítette, amellyel a szerzők a középkori latin szókincszet gyarapították.¹⁹⁴ Szerinte a vulgáris szavakat vagy rag nélkül írták bele a latin szövegbe, vagy azokat ragokkal ellátva alakították át latin kifejezésekké. Nézetét annyiban kell korrigálnunk, hogy a képző nélkül leírt és a szövegben nem ragozott szavakat nem a latin kifejezések, hanem a vulgáris szórványelemek közé kell sorolni, hiszen azok valójában „idegen testként” ékelődnek a latin szöveggörnyezetbe. E megfontolásból lentebb csak a latin képzővel ellátott és ragozott vulgáris szavakat fogjuk figyelembe venni.

Vulgáris szavakból képzett latinósított névszók

Szerémi szövegében számszerűleg legtöbb ilyen latinósított kifejezés főnév vagy melléknév. A középkori szerzők a főnevek esetében többnyire úgy jártak el, hogy a vulgáris nyelvből vett tőszavakhoz szabályos latin képzőket (-us, -um, -o, -trix, -tor stb.) illesztettek és az így kapott latinósított szavakat a képző által meghatározott *declinatio*s csoportban szabályosan ragozták. Az *Epistola* vulgárisból képzett névszóiról általánosságban elmondható, hogy döntően az I–III. *declinatio*ba tartoznak, de bizonyos képzővel a IV. *declinatio*ba is kerülhetnek.

I. *declinatio*s szavak

A szövegben igen kis számban találkozunk az I. *declinatio*ba tartozó latinósított szavakkal. Ilyen az okleveles forrásainkban többször előforduló magyar 'suba' kifejezés, melyet a más középkori scriptorok is az -a végződéséből kifolyólag -a tövű főnévként kezeltek és ragoztak.¹⁹⁵ Az *Epistolában* a *suba* nemcsak alany, hanem tárgyesetben is többször felbukkan (*subam*),¹⁹⁶ ami nem hagy kétséget a felől, hogy latin szónak kell tekintenünk.

Hasonló a helyzet a szintén öltözéket jelentő, és csupán két alkalommal előforduló

¹⁹² SZOVÁK, *Supplementum* 46.

¹⁹³ *Uo.*, 24.

¹⁹⁴ BARTAL, *Glossarium* XI.

¹⁹⁵ HÁZI, *Sopron* I/3 317; DL 26354.

¹⁹⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 61^r=187; fol. 61^r=188.

'guba' szóval kapcsolatban.¹⁹⁷ A *guba* a *suba* analógiájára szintén egy *I. declinatio*s egyszer hímnemű, másszor nőnemű kifejezés.

Végezetül ide sorolhatjuk még a 'tarisznya' jelentésű *tranizta* szót is, jóllehet ez esetben nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy vulgáris kifejezésről, vagy annak latinositott változatáról van szó.

*II. és IV. declinatio*s szavak

Jelentősebb csoportot képviselnek a *II. és IV. declinatio*ba tartozó vulgáris szavakból képzett latin kifejezések. Az *Epistolában* ezek a szokásos képzési módot követve az eredeti tőszóhoz illesztett *-us* vagy *-um*, illetve *-atus* képzőkkel bukkannak fel.

A fenti módszer szerinti képzés cseppet sem számít egyedinek a magyarországi középkori nyelvhasználatban, sőt, mivel ezek némelyike olyan hivatali címeket takar, amelyek értelemszerűen a jellegüknél fogva tömegesen fordulnak elő a forrásainkban. A két legkézenfekvőbb példa az 'ispán' és a 'bán', amelyeket Szerémi a bevett gyakorlat szerint *ispanus*, illetve *banus* formában ír le, bár ez utóbbi leginkább 'albán' jeletésű *vicebanus* alakban fordul elő a szövegben. Mindkettőt többnyire a tőszóhoz kapcsolt *-us* képzővel alakították latin szóvá.

A *II. declinatio*s alak mellett kisebb számban előfordul a tőszóhoz kapcsolt *-atus* képzővel előállított *IV. declinatio*ba ragozható forma is (*ispanatus*, *banatus*). Hozzá kell tennünk azonban, hogy itt nem Szerémi önálló képzéséről beszélünk, hiszen mindkét kifejezés mindkét képzéssel régóta a magyarországi latin szókészletébe tartozott.

Vannak azonban olyan vulgáris kifejezések is, amelyek nem a magyarországi forrásainkban találhatók, és olyanok is, amelyek mindeddig az *Epistolában* használt alakban és jelentésben csak Szerémi szövegében fordulnak elő. Az előbbire a lengyel latinságban megtalálható *hotmanus* lehet példa, az utóbbiakra a *botus/botum*, *fucarus*, *pontus/pontum*, *costum*, illetve *grobatus*. E szavak eredetéről és magyarázatátáról a *Szómagyarázatok* fejezetben lesz szó. Itt elég annyit megállapítanunk, hogy e kifejezések latinositása is a megszokott tőszó + *-us*, *-um*, *-atus* képzővel történt.

*II. és III. declinatio*ba tartozó szavak

A képzés alapján *II. és IV. declinatio*ba egyaránt sorolható szavak mellett az

¹⁹⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 48^r=145.

Epistolában vannak olyan vulgáris kifejezések, amelyek a hol *II.*, hol pedig *III. declinatió*ba kerülnek. Ez egyrészt rávilágít arra, hogy ezek a szóképzések nem mereven meghatározottak, hanem többnyire szabadon választottak voltak, másrészt viszont utalhat az *Epistola* szerzőjének felületességére, arra, hogy Szerémi munka közben nem adott túl sokat a nyelvi igényességre és a következetes szóhasználatra.

Vegyes képzésű hadi kifejezés a *nazando*, amellyel Szerémi a naszádokon szolgáló katonákat nevezi meg. A 'naszádos katonát' az MKLSz cédulái szerint a *nasada* szóból az igen gyakori *-ista* mesterségképzővel hozták létre (*nasadista*, *-ae m.*), Szerémi azonban a 'naszádos' a *nasada* szót egy nazálissal és *-o* képzővel kibővített szóalakkal jelöli (*nazando*, *-onis m.*), de következtelenül, mivel a *III. declinatió*ba tartozó képzés mellett többször *-us* képző segítségével *II. declinatio*s hímnemű szóként írja (*nazandos*, *nazandi*).¹⁹⁸

Az MKLSz adataihoz viszonyítva kissé szokatlan módon képi Szerémi a 'hajdú' szót. A bevett forma a középkorban, de például Ishvánffy Miklósnál is a *haido*, vagyis a magyar szó utolsó hosszú *u* betűjének *o*-ra változtatása, amely így a *haido*, *-onis* szótári alakot eredményezi.¹⁹⁹ Szeréminél tizenegyszer fordul elő, de a fentitől eltérő alakban (*hayduko*, *hayduco*, *hayduno*).²⁰⁰ Látható, hogy a középkorban bevett képzési forma helyett, ahol a 'hajdú' utolsó betűje helyére került az *-o*, Szerémi a teljes szót kiírja, és a képzőt egy *c* (*k*) vagy egy nazális *n* kötőhangzó beiktatásával csatolja a tőszóhoz. Ez a képzett alak sem az MKLSz-ben, sem pedig Bartal *Glossarium*ában nem található meg. Ez utóbbi szótárban viszont előfordul a képzés tekintetében hasonló alak, a *hajdukus*, ami pedig két alkalommal az *Epistolában* is előfordul.²⁰¹ E példából jól látszik, hogy maga a képzés nem egyedülálló, Szerémi csupán annyit változtatott, hogy nem a *II. declinatio*s *-us*, hanem a *III. declinatio*s *-o* képzőt kapcsolja a tőszóhoz. Ameddig más forrásból nem kerül elő hasonló szóalak, addig a Szeréminél olvasható *haydukot* vagy *haydunot* egyedinek kell tekintenünk.

Két olyan török eredetű kifejezéssel is találkozunk az emlékiratban, amelyek *-o* képzővel *III. declinatio*s illetve *-us* képzővel *II. declinatio*s paradigma szerint is ragozódhatnak. Az egyik a 'csausz' latin nyelvű alakja, amelyet Szerémi mindössze két alkalommal használ, ám akkor különböző ragozási paradigma szerint. A *pluralis genitivusi*

¹⁹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 41^r=118.

¹⁹⁹ ISTHVÁNYFY, *Historia* 89; 171 stb.

²⁰⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 57^r=176; fol. 69^r=216 stb.

²⁰¹ BARTAL, *Glossarium* 303; EPISTOLA=WENZEL fol. 65^r=202; fol. 67^v=210.

chauzorum a *chauzus nominativusi* alakra utal,²⁰² egyszer viszont a *pluralis nominativusi* *chauzones* jelenik meg a szövegben, amit értelemszerűen a *chauzo, -onis m.* szótári alakra vezethetünk vissza.²⁰³ A feldolgozott forrásaink alapján erre egyelőre sem magyar, sem külföldi forrásokban nincs példa.

Ugyanez a helyzet a Magyarországon ekkor már jól ismert török haditerminussal, a 'janicsár' ragozásával is. Szerémi két ragozási osztályban is használja, III. *declinatio*sként -*o* (*iagnicharonibus*), illetve II. *declinatio*s hímneműként -*us* képzővel (*ianiceri*).²⁰⁴ Az MKLSz adatai szerint ez utóbbiról vannak csak adataink a középkori forrásokban, vagyis a *chauz*hoz hasonlóan a III. *declinatio*s képzés számít egyedinek.

III. *declinatio*s szavak

A középkor folyamán a szerzők a vulgáris szavakat előszeretettel látták el -*o* vagy -*io* képzővel, hogy így hozzanak létre III. *declinatio*sba sorolható új latin szavakat. Az *Epistolában* is a legnagyobb latinositott névszócsoportot ezek a III. *declinatio*s szavak adják, melyeknek jelentős része azonban már a magyarországi középkori latin írásbeliségben széles körben ismertek és használatosak voltak. Miként az *ispanus* esetében, e szavaknál sem érdektelen számunkra, hogy milyen forrástípusokban található meg. Az *Epistolában* előforduló ilyen képzőkkel ellátott szavak sokszor kifejezetten a Kárpát-medencében élő társadalmi csoportok esetében figyelhető meg. Ilyen a speciálisan magyar, de előfordulását tekintve az egyik leggyakoribb szó a 'jobbágy' latin megfelelője, a *iobagio*.

A középlelatinban ugyanezzel az eljárással került szintén III. *declinatio*sba a 'huszár' katonai terminus is *hussaro* formában.²⁰⁵ Szerémi a középkorban használatos képzést követve *huzaroként* nyolc alkalommal használja, de külön érdekesség, hogy három esetben a könnyűlovas katonát *huzarként* írja.²⁰⁶ Ez esetben erős a gyanú, hogy nem latin kifejezésről van szó, hanem Szerémi kiesve a latin gondolkodásból, a szót automatikusan magyarul írta le.

Végezetül meg kell említeni, hogy szintén III. *declinatio*s latin kifejezést képez Szerémi az egy alkalommal előforduló 'orosz' szóból is (*horozo*).

²⁰² EPISTOLA=WENZEL fol. 84^r=263.

²⁰³ EPISTOLA=WENZEL fol. 86^r=270.

²⁰⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 84^r=262; fol. 105^v=332; fol. 43^v=128.

²⁰⁵ MKLSZ IV 303.

²⁰⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 64^v=200; fol. 64^v=201; fol. 68^r=211 stb.

Vulgáris kifejezésekből képzett igék

Vulgáris szavakból képzett latinosított igék jóval kisebb számban fordulnak elő a kéziratban. Közéjük tartozik az elsősorban a keresztény szókincsben elterjedt görög eredetű -ιζειν szuffixummal képzett *clopernizo*.

A másik kifejezés a *sodreo / sodro* már jóval szokatlanabb. A magyar szóból képzett (lásd *Szómagyarázatok* fejezet) latin ige egyetlen ragozott előfordulásából a pontos szótári alakot sem lehet kikövetkeztetni. Képzését pedig különlegessé teszi, hogy a vulgáris szót II., III. vagy esetleg IV. *coniugatiós* igévé alakítja Szerémi, holott az általános gyakorlat az egyszerűbb I. *coniugatiós* képzést részesítette előnyben.

2.3.3. Latin kifejezésekből képzett latin szavak

A szóképzésekkel kapcsolatban már volt szó arról, hogy a skolasztikus latin nyelvszemlélet egyik fő jellemzője, hogy az aranykori klasszikus szókincs kizárólagos használata helyett lehetőséget biztosított arra, hogy a szerzők szabályos latin szóképzésekkel új kifejezéseket hozzanak létre. Peter Stotz a középkori latin nyelvvel foglalkozó munkájában nem véletlenül szánt külön kötetet a szóképzéseknek. Különösen a klasszikus szókészletből hiányzó elemekre koncentrálva, az alábbiakban Szerémi emlékiratából szemezgetünk jellegzetes, szabályos módszerrel képzett latin szavakat.

Főnév- és melléknévképzők

Stotz több mint ötven, a középkorban is használt főnév- és melléknévképzőt sorol fel munkájában.²⁰⁷ Az *Epistola* szövegében e képzők többségét megtalálhatjuk, mégsem célszerű ebben a fejezetben az összes ilyen szuffixumot számba venni, egyrészt mert ez önmagában szétfeszítené a dolgozat kereteit, másrészt pedig teljes felsorolásuk nélkül is biztonsággal vonhatunk le általános következtetéseket Szerémi szóképzéseiről. Néhány példa megemlézése azonban tanulságos lehet.

a) Főnévből képzett melléknevek

A főnevekből képzett melléknevek gyakori képzője volt a latin szó tövéhez kapcsolt *-alis* vagy *-ilis* szuffixum. E klasszikus szabályos képzés szerint jöhetett létre például az emlékiratban előforduló, és az aranykori szókészletben értelemszerűen hiányzó 'pápa'

²⁰⁷ STOTZ, *Handbuch* II 270–371.

főnévből a 'pápához tartozó' vagy 'pápai' jelentésű melléknév (*papa* > *papalis*).²⁰⁸ Az egyházatyák latinságában számtalan helyen előforduló, és Szerémi által is használt *baptizmus* görög eredetű szóból szintén ily módon hozták létre a *baptizmalis* melléknevet.²⁰⁹ Ugyanerre a képzési formára nyújt példát a más középkori forrásokban is megtalálható, eredetileg 'hús' jelentésű *caro* főnévből képzett *carnalis* melléknév. A *carot* a keresztény latinságban már 'test' jelentésben, akár pejoratív értelemben is használták, amelyre a legkézenfekvőbb forrás talán Jeromos *Vulgatája*.²¹⁰ A magyar forrásokban pedig a *carnalis* melléknevet előszeretettel kapcsolták a *frater* főnévhez az 'édestestvér'jelölésére.²¹¹

Már az antikvitásban kedvelt melléknévképző volt az *-osus* (*-a*, *-um*), amelyet a középlelatinban is széles körben alkalmaztak. Szeréminél számos ilyen képzővel ellátott kifejezés fordul elő, természetesen jó részüket már az ókorban is használták (*bellicosus*, *studiosus*, *gratiosus* stb.). Ezen túlmenően vannak azonban olyan szavak, amelyekkel a klasszikus latin szókészletben még nem találkozunk. Ilyen a *consanguineus*ből képzett *consanguineosus*.²¹² Ez a kifejezés azért figyelemreméltó, mert sem az MKLSz-ben sem más szótárban nem szerepel. A *consanguineus* alakot mind az ókorban, mind pedig a középkorban melléknévként és főnévként egyaránt használták, vagyis Szerémi egyszerűen leírhatta volna melléknévként, ám ő egy bonyolultabb megoldást választott. A főnévnek tekintett szóhoz kapcsolta az *-osus* képzőt, és így állította elő a *consanguineosus* melléknevet. Hiába nincs a szóra konkrét adatunk más forrásból, maga a képzés teljesen szabályos, megfelel a latin szóképzés szabályainak. Ennek analógiája az *Epistolában* szintén megtalálható, de a magyar és az európai középkori latinságban is adatolható *conscientia* főnévből képzett *conscienciosus* melléknév is.²¹³

b) Igéből képzett főnevek

Az klasszikus latin nyelvben általános az igéből *-tor* (*-sor*, *-ator*) suffixum segítségével képzett főnév, ami nemcsak a középkorban, hanem a reneszánsz idején alapvető képzési mód maradt. Az *Epistolában* is sok ilyen típusú szó található, de ezek nagy része már az antik szerzőknél is előfordulnak (pl. *ductor*, *tortor*, *vector*). Vannak azonban itt is középkori fejlemények (*pugillari* > *pugillator*='harcos', *adorare* >

²⁰⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 37^r=103.

²⁰⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 89^v=279.

²¹⁰ HERMAN, *Vulgáris latin* 82.; VULGATA *Iob* 7,5; *Ps* 56,5; *Mt* 26,41; *Mc* 10,8. stb.

²¹¹ MKLSZ II/1 56–57.

²¹² EPISTOLA=WENZEL fol. 8^f=11.

adorator=’imádkozó’).²¹⁴

Szerémi kedvelt főnévképzője még a *-sorium/-torium*. Természetesen ez sem egyedi vonás, a középkori latin nyelvben ez egy elterjedt és széles körben használt képző volt.²¹⁵ Segítségével hoztak létre semleges nemű, elsősorban eszközöket vagy épületeket jelölő főneveket. Hogy csak egy-egy példát említsünk az emlékiratból, Szerémi eszközre az *aspersorium*=’szenteltvíz-hintő’ szót, az épületre pedig az ’ebédlő’ jelentésű *refectoriumot* használja. Mindkettőre a *Magyarországi Középkori Latinság Szótárában* is van adat, ahogy az *adiuvo* igéből képzett *adiutorium* főnévre is, amely a hazai forrásokban először Hartvik legendájában fordul elő, de a zsolozsma szövegében is mindennapos használatban volt (*Adiutorium nostrum in nomine Domini*).²¹⁶ Vannak viszont ilyen suffixummal ellátott egyedinek tűnő szavak is. Az egyik a szövegben két alkalommal előforduló *fabricatoria*, amely a szöveggörnyezet alapján egyértelműen *I. declinatio*s nőnemű szó, jelentése ’szerszám’. Stotz a felsorolásában említi a középkor folyamán főnévképzőként létezett a *-aria/-eria* suffixumot, de ez esetben mégsem erről van szó, hanem itt is a *-toria* suffixum járul a főnévhez.

Adverbiumok képzése

Már a középkorvégi vidéki írásbeliséget vizsgáló Neumann Tibor is rámutatott arra, hogy a korabeli deákság rendkívül kedvelte az *-iter* adverbiumképzők használatát. Szeréminél is tömegével jelentkeznek az ilyen adverbiumok (*fideliter; fortiter; celeriter; firmiter* stb.).²¹⁷ Itt is leginkább azok a különlegesek, melyeknél az *-iter* képzők olyan melléknevekhez csatlakoznak, amelyek nem is a *III. declinatio*ba tartoznak, vagyis helyesen *-iter* helyett pusztán *-e* képzőt szoktak használni (*firmiter, noviter, viviter*).²¹⁸

Az egyházi latin hatására gyakori a középkori latinságban a *praepositio* + *adverbium* összetételű adverbiumok (*pronunc; protunc; exnunc; extunc; abinde; superinde*). A felsoroltak közül viszont Szerémi egyedül az *extunc* adverbiumot használja lényegében a *tunc* jelentésében, bár azt feltűnően sokszor.²¹⁹

A *praepositio* + *participium* leggyakoribb összetételei közül (*ad presens; de presenti; ex adverso; e converso; per consequens; in continenti*) Szerémi csupán az *e*

²¹³ EPISTOLA=WENZEL fol. 127^v=400.

²¹⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 19^v=44; fol. 21^v=51.

²¹⁵ STOTZ, *Hanbuch* II 80.

²¹⁶ MKLSZ I/1 70.

²¹⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^f=2; fol. 4^v=3; fol. 5^f=4; fol. 5^v=5 stb.

²¹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^f=5; fol. 13^v=25; fol. 15^v=32.

²¹⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 9^f=13; fol. 11^v=20; fol. 12^v=22 stb.

converso adverbiumot alkalmazza mintegy tíz alkalommal.²²⁰

Végül az *Epistolában* az önálló jelentést nem hordozó praefixummal ellátott adverbiumok közül az *insimul* nevezhető általánosnak. Olyannyira kedvelte Szerémi, hogy az eredeti *simul*nál gyakrabban használja.²²¹

A foglalkozás- illetve mesterségnevek képzése

Az antikvitásban és a középkorban megvoltak azok a bevett suffixumok, amelyekkel a különböző foglalkozás vagy mesterségneveket képezték. Az egyik legelterjedtebb a már fentebb is említett *-tor/-ator* főnévképző, aminek segítségével számos foglalkozásnevet képeztek (pl. *mensa* > *mensator*, *tricesima* > *tricesimator*).²²² Ezek közé a képzők közé tartozik még az az *Epistolában* is megtalálható *-arius* is (*apoteca* > *apotecarius*, *thezaurus* > *thezaurarius*).²²³ Noha ez utóbbi suffixummal képzett szóval sok feliraton találkozhatunk, Herman József arra is felhívja a figyelmet, hogy e kifejezések nem feltétlenül tekinthetők vulgárisnak, elképzelhető, hogy csak speciális jelentésük miatt nem maradtak fenn a magasabb szintű irodalmi szövegekben.²²⁴ A középkori latin nyelvhasználatban a foglalkozásnevek képzésére a harmadik kedvelt módszer volt a különböző főnevekhez kapcsolt *-ista* suffixum. Szerémi is nagy előszeretettel használ ilyen szavakat (*altar* > *altarista*, *bombarda* > *bombardista*, *campana* > *campanista*), de ezek a középkori magyarországi latinságban is létező és dokumentálható kifejezések.²²⁵

A legérdekesebb és a földrajzi elterjedést tekintve különlegesnek tekinthető képző a főnévhez kapcsolt *-par/-parius/-parus*. E képzőkkel kapcsolatban elmondható, hogy döntően a Magyar Királyság és csatolt részein használták. Teja Erb tanulmányában felvetette azt az eshetőséget, hogy a képzés nem a *paro I. coniugatiós* ige csonkulásából származik, hanem az általánosan használt *-arius* képző *p convocans*sal kiegészített alakjából, melyet a *pelliparius* analógiájára képeztek.²²⁶

Ez a tetszetős elmélet nem meggyőző. Már Stotz felhívta arra a figyelmet, hogy a képzés párhuzama inkább a *-fex/-fer/-ger* lehetett. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy talán nem is a *-fex*, hanem inkább az utóbbi kettő tekinthető jobb kiindulási alapnak. Stotz elmélete felé billenti a mérleg nyelvét az is, hogy az első adatunk éppen nem a *-parius*,

²²⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 11^v=19; fol. 11^v=20; fol. 17^r=37 stb.

²²¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 21^v=52; fol. 23^v=58; fol. 28^r=71 stb.

²²² HARRINGTON, *Med. Lat.* 11.

²²³ EPISTOLA=WENZEL fol. 18^r=41; fol. 21^r=50 stb.

²²⁴ HERMAN, *Vulgáris latin* 83.

²²⁵ MKLSz I/1 139; MKLSz I/3 348; MKLSz II/1 24.

²²⁶ ERB, *Mittellatenisch*.

hanem a *-par* forma. Kétségtelen tény, hogy a későbbiekben a *-parius* jóval nagyobb számban fordul elő a forrásokban, ám erre jó magyarázat lehet, hogy az írnokok a vulgárisabbnak ható *-par* képzőt az egyszerűbben ragozható és latinosabb ható *-parius* suffixummá alakították át. A nagy forráspusztulás miatt persze biztosat nem lehet állítani, de a legkorábbi alak inkább ezt az eshetőséget támasztja alá. Mindenesetre látható, hogy az ily módon képzett szavak nem az igényesebb latin nyelvben, hanem kifejezetten az oklevelekben, és különösen a *-par* a vulgáris nyelvhez közelebb álló forrásokban lelhetők fel. Legnagyobb számban a városi jegyzőkönyvekben maradtak fenn ilyen szavak (*vitripar*, *mensipar*, *sellipar*).²²⁷ Szerémi csupán egy kifejezést használ a *-par* képzővel, de azt következetesen és rendszeresen: Bakócz Tamás esztergomi érsek neve mellé előszeretettel illeszti az alacsony sorból való származására utaló *rotipar* azaz 'kerékgyártó' elnevezést. A *-par* képző jelenléte a szövegben megint csak az *Epistola* köznyelvi jellegét erősíti.

Főnévből képzett igék

Az európai és a magyarországi középkori latinságban a főnevekből és a melléknevekből döntően az *-are* és az *-izare* képzőkkel alkottak *I. coniugatiós* igéket.²²⁸ Ezek olyannyira elterjedtek voltak, hogy a főnévből és melléknévből előállított igék szinte kizárólag e módszer segítségével jöttek létre. Természetesen e képzési mód gyökerei is az antikvitásba nyúlnak vissza, ahol könnyen találhatunk ilyen típusú igéket (*lacrima* > *lacrimare*, *somnium* > *somniare*, *dogma* > *dogmatizare*, *evangelium* > *evangelizare* stb.), bár a görög eredetű *-izare* képzőt inkább már a keresztény szerzők használták az írásaikban.²²⁹

Az *Epistolában* mindkét képzésre bőven akad példa. Főnevekből és melléknevekből képzett *-are* végű igék: *contentus* > *contentare*; *toxicum* > *in+toxicare*; *trufa* > *trufare*, *ulna* > *ulnare* stb.²³⁰

A korabeli gyakorlatot követve a késő antik keresztény latinság kifejezéseit és általában a görög eredetű főneveket pedig Szerémi is rendszerint az *-izare* képzővel létrehozott igealakokat használja (*baptizma* > *baptizare*, *sollemnis* > *sollemnizare*, *chorea* > *chorizare*, *forum* > *forizare*). Nyilvánvaló, hogy ezek a szavak az általánosságban a latin szókincs részét képezték, nem Szerémi önálló képzései. A néhány máshonnan nem adathozható szóalkotás viszont megfelel a skolasztikus nyelvszemléletnek.

²²⁷ Lásd Teja ERB gyűjtését: ERB, *Mittellateinisch* 73–75.

²²⁸ HARRINGTON, *Med. Lat.* 12–13.

²²⁹ STOTZ, *Hanbuch* II 378–390; HERMAN, *Vulgáris latin* 83.

2.4. Alaktan

Szerémi műve az alaktan tekintetében rendezik a legkevesebb specifikummal. Ez már csak azért sem meglepő, mert talán éppen az alaktanban – különösen a névszó- és igeragozásban – van a legkevesebb eltérés a klasszikus-humanista és a középlatin nyelvhasználat között, de egyúttal e tekintetben különbözik leginkább a vulgáris latin a középlatinról. Míg ugyanis elsősorban a beszélt nyelvben létrejövő hangtani változások miatt a klasszikus névszóragozási rendszer a vulgáris latinban teljesen „szétesett”,²³¹ addig a középkori gyakorlat továbbra is a hagyományos iskolai oktatáson alapult. Ezért nemcsak Körmendi Tamás talált kevés markáns középkori alaktani jelenséget Szent István nagyobbik legendájában, amelynek szerzője egyébként amúgy is a klasszikus latint mintának tekintő Karoling reneszánsz nyelvhasználatot követve írta meg művét,²³² hanem Neumann Tibor a késő középkori Nyitra megyei oklevelek alaktanának vizsgálata során is hasonló eredményre juttott. Neumann ugyanis azt állapította meg, hogy a deákok jól ismerték az alaktant, az előforduló eltérések többnyire egyszerű tollhibának tekinthetők.

Ennek fényében itt csupán néhány olyan, az *Epistolában* is fellelhető alaktani jellegzetességet fogunk bemutatni, amelyek középlatin sajátosságok, és amelyekre egyébként már a korábbi kutatás is felhívta a figyelmet.

Névszóragozás

Az *I. declinatio* a klasszikus paradigma szerint ragozódik. *Pluralis dativusban* és *ablativusban* a hímnemű *dominis* helyett a nőnemű *dominabus*, a fiúgyermek *filiis* alakja mellett pedig a leánygyermekre használatos *filiabus* csak egyszer fordul elő, de az alaktani eltérés egyértelműen érvényesül.²³³

A *II–V. declinatio*ba sorolható szavak mind a klasszikus szabályok szerint ragozódnak. Egyetlen kivétel, hogy a *III. declinatio*s középfokú melléknevek *singularis ablativusban* olykor nem *-e* hanem *-i* végződést kapnak (*superiore, priore; de superiori, maiori* is).²³⁴ Erre a középlatin alaktani jellegzetességre már Neumann Tibor is rámutatott.²³⁵ Az *accusativus locit* és a többi helyhatározós esetet a *Mondattan* fejezet *Esettan* alfejezetében tárgyaljuk.

²³⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 63^v=198; fol. 22^v=55; fol. 6^v=6; fol. 33^r=89.

²³¹ HERMAN, *Vulgáris latin* 51–52.

²³² KÖRMENDI, *Szent István* 81–83.

²³³ EPISTOLA=WENZEL fol. 125^v=395.

²³⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 15^v=32; fol. 47^r=141; fol. 16^v=36; fol. 19^v=44.

²³⁵ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 14.

Névmások

Az okleveles forrásokban előforduló névmásokra vonatkozó sajátosságok egy jelentős része az *Epistolában* egyáltalán nem fordul elő. Ilyen a *hic* névmás *hiis* alakja *plur. dat. és abl.*-ban, és a *huiusmodi* gyakori használata.

Viszont a korabeli deákokhoz hasonlóan Szerémi is kedveli a *-libet* és *-cunque* végződésű névmásokat (*quilibet; quelibet; quicumque*).²³⁶ Szeréminél is általános az a középlatinban bevett gyakorlat, hogy a visszaható névmás nem magában áll, hanem hozzákapcsolják az *ipse* megfelelő alakját.²³⁷

A Szerémi a kölcsönös névmást a középlatinban gyakori *inter se* összetétellel, vagy az *invicem, ab invicem* és egy alkalommal a *mutuo* kifejezéssel fejezi ki.²³⁸

Névszók neme és száma, nem és szám egyeztetése

Az okleveles forrásainkhoz hasonlóan Szerémi is következetlenül használja a *dies* szó nemét. Hol nőneműnek, hol pedig hímneműnek veszi, igaz, hogy hímnemben jóval gyakrabban fordul elő (*illa die; post multos dies* stb.).²³⁹

Ezen túlmenően leginkább nem sajátosságokról, hanem pusztán egyeztetési hibákról beszélhetünk. Oka elsősorban a munka hevenyészettsége és a szerző figyelmetlensége lehet (pl. *bicellus ... inacrita erat*).

Melléknevek fokozása

Szerémi a mellékneveket mind középfokban, mind pedig felsőfokban a klasszikus szabályok szerint fokozza, az egyetlen eltérés a már említett *singularis ablativus* esetenkénti *-i* végződése. A fokozásnál még egy középlatin sajátosság figyelhető meg. Szerémi az általa egyébként az igék előtt is előszeretettel használt *valde* és *satis* határozószókat teszi ki alapfokú melléknevek mellé (*valde astutus; valde benivolus; satis aprobatu* stb.).²⁴⁰

A felsőfokú mellékneveket Szerémi elsősorban települések, várak, egyéb épületek, illetve személyek nagyszerűségének vagy éppen kicsinységének hangsúlyozására használja

²³⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2; fol. 42^v=123; fol. 17^r=38 stb.

²³⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 9^r=13 stb.

²³⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2; fol. 4^r=2; fol. 121^v=383 stb.

²³⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 40^v=117; fol. 37^v=105.

²⁴⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^r=6; fol. 10^v=18; fol. 30^r=77.

(*famosissimam arcem; vir excellentissimus; famosissimus vir* stb.)²⁴¹ Ezen túlmenően az olvasókat is a korabeli gyakorlatnak megfelelően felsőfok alkalmazásával szólítja meg (*fratres carissimi; dilectissimi lectores* stb.).²⁴²

Praepositiók

A mondatban előforduló különböző esethasználatok helyett álló *praepositiós* szerkezetek alkalmazása jellemző a középlatinra, de erről részletesebben a *Mondattan* fejezetben lesz szó. Itt mindössze egyetlen fontos részletre kell felhívni a figyelmet. Az okleveles, középlatin forrásokban igen kedvelt szerkezet a *praepositio + medium*.²⁴³ Közlelebről ide tartozik a *de medio, e medio + plur. gen.* 'valakik közül' jelentéssel, illetve az *in medium + plur. gen.* 'valakik közé' értelemben. Szeréminél egyik sem fordul elő. Ugyanígy teljes mértékben hiányoznak az *Epistolából* a középkorban általánosan használt előjárósó nélküli *medio* és *per medium + gen.* 'valaki(k) révén, útján, közbenjárásával' nyelvi szerkezet, és a *medio tempore* ('időközben') rögzült kifejezés. Mindezek a szerkezetek elsősorban az okleveles forrásainkban dominánsak.

Számnevek

A késő középkori latin a számnevek használatában a klasszikus-humanista nyelv szabályaitól néhány ponton markánsan eltér, de mindkét nyelvhasználatra igaz, hogy a számokat alapvetően római számokkal jelölik. Ezzel szemben az *Epistola* kéziratában Szerémi kizárólag arab számokat használ.²⁴⁴

Ezen túlmenően Szerémi emlékirata egyértelműen a klasszikus latintól jól megkülönböztethető késő középkori szabályszerűségeket követ. Ilyen példának okáért az *unde-* és *duode-* alakok helyett a számolás sorban folytatása (pl. *duodeviginti* helyett *decem et octo*).²⁴⁵

Szorzószámnév egyáltalán nincs a szövegben, de ha valamit azzal kellene kifejeznie, akkor a középkori gyakorlatnak megfelelően inkább a sorszámnévvel vagy tözsámnévvel egyeztetett *vice* szóval helyettesíti (*quarta vice; tribus vicibus*).²⁴⁶

Igeragozás

²⁴¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^r=1; fol. 6^v=7; fol. 11^v=20.

²⁴² EPISTOLA=WENZEL fol. 15^r=31; fol. 15^r=30.

²⁴³ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 30.

²⁴⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 19^v=45; fol. 20^r=46; fol. 22^v=55 stb.

²⁴⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 69^v=216 stb.

²⁴⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 119^r=375; fol. 11^v=20 stb.

Az összetett igealakok száma a középkori latinban nagymértékben megnövekedett, ám ezekben a ragozási paradigmában alkalmazott *est, esset* létige helyett a középkori oklevelekben a *fuit, fuerit, fuisset* alakokat használták. A Neumann által vizsgált késő középkori oklevelekben az *esset* helyett kizárólag az utóbbi három fordul elő. Más a helyzet Szeréminél. Ő is szép számmal használja a középkori alakokat (*inflatus fuit; mestus fuit; arrepta fuerit; delusus fuisset*),²⁴⁷ de a klasszikus *esset* nemcsak hogy előfordul, hanem gyakoribb, mint az előbbi (*esset delusus; factum esset; devictus esset*).²⁴⁸

Hasonlóan az oklevelekben tapasztalt jelenséghez az *Epistolában I. coniugatiós* igék *coni. praet. impf.*-a esetében szinte kizárólagos a syncopált alakok használata, a klasszikus forma mindössze egyszer fordul elő (*remigasset; occupasset; intrassent; de consiliavisset*).²⁴⁹

Markáns különbség még az oklevelek és az *Epistola* igehasználata között, hogy az oklevelekben teljesen általános a *pass. perf.* alakokban a létige helyettesítése az *existo* igével. Ez a hivatalos nyelvhasználatban volt különösen elterjedt, az *Epistolában* az *existo* ilyen szerepben egyetlen egyszer sem fordul elő.

A fecere + infinitivus, facere + participium használata

A középkori latinságban igen gyakori az a vulgáris latinra visszavezethető jelenség, hogy a *habere* ige nem önmagában ragozott formában, hanem egy összetett igeidő, vagy a *habere + participium* vagy a *habere + tárgy esetben álló főnév*, illetve a *habere + infinitivus* elemeként tűnik fel.²⁵⁰ Erre Neumann Tibor számos magyarországi példát gyűjtött ki oklevelekből.²⁵¹ Igen szembeűnő, hogy a *habere* ilyen használata nem fordul elő az *Epistolában*, ellenben szinte minden oldalon előfordul ugyanebben a szerepben a *facere* ige, ezért tárgyaljuk itt kiemelve, az igeragozástól elkülönítve.

Szerémi művében az ilyenfajta összetett forma két típusa váltakozik. Az egyik a *facere + tárgyesetben álló főnév*, amely rendszeresen előfordul az *Epistolában* (*iuramentum fecit, ictum fecit, consilium fecit, iter fecit* stb.).²⁵² A másik az emlékiratban több mint száz esetben felbukkanó *fecere + infinitivus* szerkezet, amelynek jelentős része persze a középkori latin gyakorlattal szinkronban a műveltetés kifejezésére szolgál.²⁵³ A

²⁴⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=3; fol. 8^r=11; fol. 34^v=94; fol. 10^v=17.

²⁴⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2; fol. 11^v=20; fol. 28^r=69.

²⁴⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^r=5; fol. 6^r=6; fol. 10^v=16; fol. 13^r=24.

²⁵⁰ HERMAN, *Vulgáris latin* 63–64; HARRINGTON, *Med. Lat.* 13–14; 42.

²⁵¹ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 31 (pl. DL 50236; DL 73192).

²⁵² EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=5; fol. 6^v=9; fol. 17^r=36; fol. 112^r=352; HARRINGTON, *Med. Lat.* 14.

²⁵³ GOUTH, *A magyarországi latinság* 178–179.

középkori magyarországi elbeszélő források közül ez például a Képes Krónikára is nagyon jellemző.²⁵⁴ Szerémire jellemző, hogy legtöbbször nem passzív, hanem aktív *infinitivust* használ,²⁵⁵ de azt is feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy sok esetben a szerző nem a műveltetés kifejezésére, hanem segédigeként alkalmazza.²⁵⁶ Minden bizonnyal azért alkalmazta ezt annyiszor Szerémi, mert kényelmesebb volt csupán a *facere* szót ragozni és egy másik igét csak mellé tennie *infinitivusban*, mint minden alkalommal egy újabb igét ragoznia. Természetesen szó sincs arról, hogy ez önmagában egyedi jelenség lenne, mivel a középlelatinban és a magyarországi középkori latin nyelvű forrásokban is találkozhatunk vele.²⁵⁷ Gyakorisága azonban mindenképpen erősen rányomja a bélyegét az *Epistola* nyelvére.

²⁵⁴ SOMOGYI, *A XIV. századi krónikakompozíció* 225–226.

²⁵⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 5v=5: „fecit extraportare”; fol. 6r=6: „fecit palatinus clamare”. Vö. Neumann, *Latin nyelvhasználat* 30.

²⁵⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 7v=9: ”iste Michael statim cum favencia sua minis magnates et barones omnes muneribus sub se declinare fecit.” stb.

²⁵⁷ HARRINGTON, *Med Lat.* 13–14; MKLSZ IV 10.

2.5. Mondattan

A nyelvben talán a mondatok szórendjének, hosszúságának és változatosságának, egyszóval a szintaxisnak van a legfontosabb szerepe abban, hogy egy adott művet mennyire érzünk igényesnek. A Szerémi nyelvi kompetenciáit érő negatív kritikák jogossága talán pont ezen a ponton válik egyértelművé, hiszen az olvasó nehezen tud elsiklani az *Epistolában* szembeötlő pongyolaság fölött. Az emlékirat szerzője a szintaxis tekintetében feltűnően szegényes eszköztárral dolgozik, mondatai egyszerűek és rövidek, szinte alig található benne többszörösen alárendelt mondat, bizonyos szerkezeteket pedig – nyilván az egyszerűség kedvéért – állandóan ismételi, vagyis tartózkodik a komplikáltabb és igényesebb nyelvtani szerkezeteket variálásától. Noha egy nyelvi elemzés során elméletben a mondattannal foglalkozó fejezet lenne a leghosszabb, most viszont a mű szintaktikáján belül csupán azokat az eseteket vesszük számba, amelyek leginkább jellemzőek Szerémi nyelvére, és amelyek leginkább eltérnek a klasszikus irodalmi latin, néhol még a középlatin nyelvhasználatától. Éppen ezért például nem vizsgáljuk az *Epistolában* nagy számban előforduló célhatározói mellékmondatokat, mivel azok tökéletesen követik a klasszikus és az azzal megegyező középkori gyakorlatot, a mondatok számának pusztán regisztrálásán kívül semmi figyelmet érdemlő jelenséget nem lehet leírni velük kapcsolatban. Lényegében ugyanez áll a kapcsolatos mondatokra is, melyeket bár röviden megemlítünk, de a részletekbe menő elemzésüktől eltekintünk.

Ezzel szemben részletesebben tárgyaljuk a szövegből szinte teljesen hiányzó *ablativus absolutust*, hiszen ez az *Epistola* egyik legszembeütőbb, a korban is szokatlan sajátossága. Természetesen nem hagyhatjuk ki a vizsgálatból az *accusativus cum infinitivót*, valamint a középlatin nyelvben a klasszikus latintól eltérő esettani és mondattani jelenségeket.

Esettan

A kutatás jelenlegi állása szerint a vulgáris latinban, és ezzel összefüggően a középlatinban is az esethasználat a klasszikus latin nyelvhasználathoz viszonyítva nagymértékben beszűkült, helyettük a késő ókori és középkori szerzők előszeretettel használtak *praepositiós* szerkezeteket. A vulgáris latinban e gyakorlat fő oka az volt, hogy az egyszerű esetekhez viszonyítva morfológiailag egyszerűbb előjárós szerkezeteket a

beszélők szívesebben használták.²⁵⁸ Később a középlelatinban is megmaradt ez a gyakorlat, miközben persze az iskolai oktatásban továbbra is tanulták és írásban is használták az egyszerű eseteket, mégis az egyébként az antikvitásban is létező előljárószavas szerkezetek száma a késő ókori és középkori szövegekben megnövekedett.²⁵⁹ Az alábbiakban néhány olyan gyakoribb esetet vizsgálunk, amelyek alapján választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy vajon Szerémi a nyelvtani eseteket vagy a *prepositiós* szerkezeteket részesíti-e előnyben.

A klasszikus latin nyelvben a származás kifejezésére a szerzők általában a *natus* vagy *ortus* participiumok mellett álló *ablativus originis* használták, melyet a vulgáris latinban és a középkorban szívesen helyettesítettek *ex* vagy *de* + *abl.* előjárós szerkezetekkel.²⁶⁰ Szerémi csupán néhány helyen írt valakinek a származásáról. Ezek között előfordul *de* + *ablativus*, de egy esetben sokkal körülményesebb formában, az *esse* + *ex* + *abl.* összetételben fejezi ki a származást (*erat ex rusticale (sic!) genere*).²⁶¹ Ez utóbbival megegyező vagy nagyon hasonló szerkezettel (*esse* + *de* + *abl.*) a *Vulgatában* is találkozhatunk.²⁶²

A *genitivus partitivus* a középkori irodalmi szövegekben és a gyakorlati írásbeliségben is egyaránt használták. Az *Epistolából* világosan kitűnik, hogy a *genitivus* e fajtáját Szerémi is ismerte és alkalmazta. A vulgáris és középlelatinban gyakran használták a helyettesítésére az egyébként a klasszikus latinban is létező *ex* + *abl.* előjárós szerkezetet.²⁶³ Ezzel a kifejezésmóddal sokszor találkozunk az *Epistolában* is, ráadásul többnyire ugyanabban a kontextusban (*ex eis rusticus, ex eis; de* ugyanakkor *duo milia hominum*).²⁶⁴ Ezen túlmenően viszont a vulgáris *de* + *abl.* formára is van példa (*de illis quattor, de illis partibus Germanorum*).²⁶⁵

A középlelatinban gyakori, a hivatali írásbeliségben viszont szinte kizárólagos volt, hogy az *ablativus auctoris* és *rei efficientis* helyett a passzív mondat logikai alanyát a *per* + *acc.* kombinációval fejezték ki.²⁶⁶ Az *Epistola* nyelvezetére is ez a középlelatin forma jellemző, de nem kizárólagos, ezzel párhuzamosan az *ablativus* fenti esetei csak elvétve

²⁵⁸ HERMAN, *Vulgáris latin* 51–52.

²⁵⁹ HARRINGTON, *Med. Lat.* 25; VULGATA *Mt* 18,12: „unus ex eis”.

²⁶⁰ HARRINGTON, *Med. Lat.* 21.

²⁶¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 20^f=46.

²⁶² VULGATA *Tb* 1, 16: „qui erant ex genere meo”; *Lv* 23,42: „qui de genere est Israel...”; *II Mcc* 1,10: „qui est de genere christorum sacerdotum...”; *Ecl* 44,8: „de illis nati sunt”.

²⁶³ HARRINGTON, *Med. Lat.* 17 ; VULGATA *Idt* 10, 19: „Quoniam non est bonum derelinquere virum unum ex eis...” stb.

²⁶⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 20^v=48; fol. 24^v=61.

²⁶⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 86^v=270; fol. 91^f=285 Vö. HARRINGTON, *Med. Lat.* 27.

²⁶⁶ HARRINGTON, *Med. Lat.* 21.

fordulnak elő.²⁶⁷

A *genitivus materiae* egyáltalán nem használja Szerémi, még az 'aranyforint' (*florenus auri*) kifejezés esetében sem, pedig a középkori oklevelekben ez tekinthető általánosnak. Az *Epistolában* viszont a középlatinban egyébként szintén előforduló *de + abl.* előjárás szerkezettel találkozhatunk (*duo milia de auro*).²⁶⁸

A klasszikus irodalmi latinban rendszerint *dativus finalis* szokott állni a *distribuere* ige mellett. A középlatin viszont ezt a *pro + abl.* szerkezettel helyettesíti. A *genitivus partitivus* helyett álló *ex + abl.*-hoz hasonlóan Szerémi az emlékiratában szintén párhuzamosan alkalmazza mindkét formát (*eis distribuebant; distribuebat pro serviciis militibus*).²⁶⁹

Középlatin gyakorlat az *ablativus instrumenti* helyett álló *cum prepositiós* szerkezet. Szeréminél is ez utóbbival találkozhatunk (*cum bicello, cum gladio*).²⁷⁰

A helyhatározók még fontos jelentéssel bírnak a tekintetben, hogy a szöveg mennyire követi a klasszikus grammatikai szabályokat. A 'hová?' kérdésre a klasszikus latin a városok és kisebb szigetek neveinél pusztá tárgyesetet használ (*accusativus loci*). A vulgáris befolyásoltág alatt álló szövegekben és a középlatinban ezt az esethasználatot az *in + acc.*, vagy az *ad + acc.* váltotta fel.²⁷¹ Szerémi az *Epistolában* a pusztá *accusativust* egyáltalán nem használja, az irány kifejezésére döntően a város neve előtt az *ad praepositióval* találkozhatunk.²⁷² Néhány esetben az is előfordul, hogy az irány kifejezésére Szerémi a *versus* előjárásót alkalmazza (pl. *versus Budam*).²⁷³

A klasszikus latin szabályok szerint a városok és szigetek nevei 'hol?' kérdésre helyhatározó esetbe kerülnek, vagyis az *I. declinatio* esetében a végződésük *ae* (a középlatin helyesírásban *e*), *II. declinatio*ban pedig *i* lesz. Szeréminél ilyen esetekben a helynév mellett minden esetben *in + ablativus* áll.²⁷⁴

Végül a városok neveinél a 'honnan?' kérdésre vonatkozóan szintén az tapasztalható, hogy Szerémi előjárás szerkezetet használ. A klasszikus–humanista latin nyelvhasználatban ezeknek a neveknek pusztá *ablativusban* kellene állniuk, de az *Epistolában* néhány kivételtől eltekintve mindig a *de + abl.* előjárás szerkezettel van

²⁶⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 101^v=320: „quod vir suus deliberabitur a Germanis...”

²⁶⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 31^v=83.

²⁶⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 49^r=149; fol. 104^r=328.

²⁷⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^r=3; 6^v=7.

²⁷¹ HARRINGTON, *Med. Lat.* 25.

²⁷² EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=5: „ad Budam”; fol. 117^v=370: „ad Lippam” stb.

²⁷³ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^r=6; fol. 41^v=120.

²⁷⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=4: „in Nandor-Alba”; fol. 15^v=32: „in Buda” stb.

kifejezve ki (*de Nandor-Alba; de Buda* stb.).²⁷⁵ Három alkalommal az *extra + acc.* forma is feltűnik, ami viszont még a középlatin gyakorlatban is ritkaságnak számít (*extra Budam; extra Troiam*), hiszen a *praepositio* itt nem azt jelenti, hogy 'kívül', hanem az *ex* előjárósó helyett áll a szerkezetben.²⁷⁶

Ez a néhány esettani vizsgálat tehát arra enged következtetni, hogy Szerémi bár a különböző eseteket a középlatin gyakorlatnak megfelelő *prepositiós* kifejezésekkel keverve használja, de jellemzően a középkorban szokásos előjárós szerkezeteket jobban kedveli. Még ha az eljárása nem is következetes, az arányokat figyelembe véve egyértelmű, hogy döntően a középlatin gyakorlat talaján áll.

Igeneves szerkezetek

A mondattani jelenségek vizsgálata során mindig érdemes megkülönböztető figyelmet szentelni az igeneves szerkezeteknek, hiszen ezek közül némelyik különösen segíthet az adott mű nyelvhasználatának értékelésében. A következő fejezetekben a műben előforduló *accusativus cum infinitivós*, az *ablativus absolutusos*, *participium coniunctumos*, valamint a *gerundivumos* szerkezeteket tárgyaljuk részletesebben.

a) Accusativus cum infinitivo

A klasszikus latin – így a humanista latin is – a mondást és érzékelést kifejező főmondati állítmányokat követő tárgyi mellékmondatokat többnyire nem kötőszóval bevezetett mellékmondat, hanem *accusativus cum infinitivo* igeneves szerkezettel fejezte ki. Emellett elszórtan az irodalmi latin nyelvben már a korai időszakban is felbukkant helyette a *quod* kötőszóval bevezetett alárendelt mellékmondat is, ismereteink szerint legkorábban Plautusnál. Ez azt mutatja, hogy a *quodos* mellékmondatot az *acc. cum. inf.* mellett mindig is használhatták, de elsősorban nem az igényes, magas szintű irodalmi nyelvben, hanem a vulgáris latinban. Ezt bizonyítja, hogy amikor Petronius a *Satyricon*ban a szereplői bárdolatlan nyelvhasználatát kívánta érzékeltetni, ott, ahol a beszélőknek a klasszikus grammatika szerint *acc. cum inf.*-et kellett volna használniuk, *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondatokkal fejezték ki magukat.²⁷⁷ A középkori latin nyelvhasználatban és különösen a gyakorlati írásbeliségben az *acc. cum inf.* szerkezet háttérbe szorult, és helyette az írók leggyakrabban a *quod* kötőszóval bevezetett

²⁷⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 10^v=17; fol. 16^f=33.

²⁷⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 16^r=33; fol. 116^r=358 stb.

²⁷⁷ HERMAN, *Vulgáris latin* 71–72; HARRINGTON, *Med. Lat.* 48.

mellékmondatokat használtak.²⁷⁸ Herman szerint az első évezred második felére került többségbe a mondást vagy érzékelést kifejező igék után a *quod*dal bevezetett mellékmondat.²⁷⁹ Előretörésében az is szerepet játszhatott, hogy a késő antikvitásban az egyházatyáknál és különösen Jeromos Biblia-fordításában már rendszeresen találkozunk az *acc. cum inf.* helyett álló *quod*-os mellékmondatokkal, ez pedig tekintélyt szerzett az alárendelt mellékmondatot használó gyakorlatnak.²⁸⁰ A mellékmondatok felé való eltolódást a skolasztika praktikus nyelvhasználata is erősítette. Összességében megállapítható, hogy még ha a kijelentést vagy érzékelést kifejező igék után a *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondat az aranykori irodalomban is előfordult, alapvetően vulgáris jelenségnek tekinthető, és a klasszikus irodalmi latin, valamint a vulgáris elemeket átvevő középlatin egyik markáns különbségéről beszélhetünk. Az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy az *acc. cum inf.* a humanizmus térhódításáig a középkor számára is ismert volt, szó nincs arról, hogy a szerepét valaha is teljes egészében átvette volna a *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondat. A korabeli iskolák fő tankönyvei – *Donatus*, *Priscianus* grammatikája vagy később *Alexander de Villa Dei* tankönyve – természetesen tárgyalták a szerkezetet, és a növendékek úgy kerültek ki az iskolapadból, hogy tisztában is voltak a használatával. Ettől függetlenül főleg az okleveles gyakorlatban valóban bevett szokássá vált az *acc. cum inf.* helyett a *quod* kötőszavas alárendelés.

Ha a magyarországi latint nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar középkor korai szakaszában, amikor az elbeszélő irodalomban a klasszikus késő antik mintákat követő Karoling nyelvhasználat volt az uralkodó Magyarországon, annyira természetes volt az *acc. cum inf.*, hogy Szent István nagyobbik legendájában az érzékelést és mondást jelentő igék után döntően az igeneves szerkezettel találkozunk, és csupán elvétve fordulnak elő nála a *quod*-os mellékmondatok.²⁸¹ Az viszont kétségtelen tény, hogy a középkor későbbi szakaszában nálunk is előtérbe kerültek a *quod* kötőszóval bevezetett mondatok, és csak a korszak végén a klasszikus aranykori latin humanisták általi feltámasztásával vált ismét uralkodóvá az *acc. cum inf.* szerkezet, de a kolostori latinságban és az oklevelekben használt deák latinságban továbbra is párhuzamosan élt egymás mellett a kétféle kifejezésmód.

A fentiek fényében rendkívül érdekes kérdés, hogy az érzékelést és mondást kifejező igék után az *Epistolában* milyen szerkezeteket találunk. Ha csak a leggyakoribb ilyen

²⁷⁸ KÖRMENDI, *Szent István* 94.

²⁷⁹ HERMAN, *Vulgáris latin* 73.

²⁸⁰ STOTZ, *Hanbuch* IV 393; GOUTH, *A magyarországi latinság* 174.

²⁸¹ KÖRMENDI, *Szent István* 94–95.

igéket (*video*, *audio* és *sentio*) vizsgáljuk, rögtön szembetűnik, hogy Szerémi *acc. cum inf.* mondatrövidítő szerkezetet és a *quod* kötőszóval bevezetett alárendelő mellékmondatot egyaránt alkalmazza, ráadásul az arányuk is nagyjából megegyező, bár talán egy kissé a *quod*-os mellékmondatok felé billen a mérleg nyelve.²⁸² Ha azonban az összes tárgyi alárendelő mellékmondatot vesszük figyelembe, akkor *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondatok döntő mennyiségi fölényéről beszélhetünk.²⁸³ Még ha rendszeres is a szövegben az *acc. cum inf.* használata, hiba lenne ezt bármiféle humanista nyelvi hatásnak tulajdonítanunk. Egyrészt amint fentebb már említettük, az *acc. cum. inf.* az egész középkor folyamán ismert volt, sőt az iskolai törzsanyag részét képezte, másrészt pedig a két grammatikai jelenség váltakozására számos példa akad nem csak a középkori európai latinságban, hanem a magyarországi kolostori latin nyelvhasználatban is.²⁸⁴ Szerémi nem túl erős nyelvtudását, vagy legalábbis fogalmazásának hevenyészettséget bizonyítja, hogy bizonyos esetekben rosszul használja az *acc. cum inf.*-et,²⁸⁵ de hogy Szerémi viszonylag gyakran törekszik a klasszikus forma alkalmazására, abból arra következtethetünk, hogy mégiscsak igyekezett valamennyire igényesebben fogalmazni, még ha ez a művének egészéből nem is tűnik ki. Fontos megemlítenünk, hogy bár igen gyakori a szövegben a *dico* ige, Szerémi azt mégsem szereti az *acc. cum inf.*-es szerkezettel használni, hanem utána vagy *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondatot vagy a jóval egyszerűbb megoldást, az egyenes idézetet preferálja. Megjegyzendő, hogy ugyanezzel az igével még az *ut* kötőszóval bevezetett mellékmondat is előfordul.²⁸⁶ Összességében megállapítható, hogy az érzékelést kifejező igék után az *acc. cum inf.*-es igeneves szerkezeteknél a *quod*-os mellékmondatok jóval nagyobb számban fordulnak elő, vagyis e tekintetben is a vulgáris és középlatin elem dominál.

b) Ablativus absolutus és participium coniunctum

Talán az *ablativus absolutus* mondatrövidítő szerkezettel kapcsolatban beszélhetünk egy olyan jelenségről, ami egyértelműen sajátossá, sőt, talán a maga korában is

²⁸² *Acc. cum inf. sentire* ige után: EPISTOLA=WENZEL fol. 28^v=72; fol. 30^v=79 stb., *videre* ige után: fol. 41^v=119; fol. 51^r=155; fol. 58^r=179 stb., *audire* ige után: fol. 9^r=14; fol. 20^r=46 stb., *quod*-os mellékmondat *sentire* ige után: fol. 53^r=163; fol. 60^r=184; fol. 88^r=275 *videre* ige után: fol. 5^v=5; fol. 53^r=163; fol. 53^v=164 stb., *audire* ige után: fol. 5^r=3; fol. 5^r=4.

²⁸³ Pl. EPISTOLA=WENZEL fol. 47^r=142: „Nos existimabamus, quod esset bonus pastor campi...” stb.

²⁸⁴ Temesvári Pelbárt műveiben is az *acc. cum inf.* mellett általános a *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondat.

²⁸⁵ WENZEL fol. 6^v=7: „sed contra iustitiam Dei dixit esse inmemor; Cum audisset Stephanum Verbwchi factum fore palatinus (sic); wlgus dicebat esse rex eorum Joannes.”

²⁸⁶ EPISTOLA=WENZEL 9^v=14: „dixit (sc. Michael Zilagi) notario suo Ladislao, ut ires cum eis...”

különlegessé teszi Szerémi nyelvhasználatát. Az *ablativus absolutus* mind a klasszikus-humanista, mind a középkori nyelvben az egyik legkedveltebb igeneves szerkezet volt. A korszakban nagyon nehéz olyan szöveget találnunk, amelyből ez a nyelvtani szerkezet teljesen hiányozna, és e megállapítás a legmagasabb színvonalú humanista irodalmi alkotásokra éppen úgy igaz, mint a jogi írásbeliségre. Az oklevelek bővelkednek az *ablativus absolutus*-os formulákban, a humanista szerzők pedig az ókori szövegek mintájára szintén előszeretettel használják a szerkezetet.

Szerémi esetében viszont azzal kell szembesülnünk, hogy az *ablativus absolutus* majdhogynem teljesen hiányzik az *Epistolából*. Néhány szöveghely akad azért, ahol mégis előfordul, de feltűnő, hogy a *participium imperfectum*ot tartalmazó szerkezet szinte csak két jellegzetes, nyilvánvalóan a papok körében gyakran használt szófordulatban tűnik fel (*Deo volente, Deo adiuvante*).²⁸⁷ Ilyen terjedelmes mű esetében ilyen ritka és szűk körű előfordulásnál alig beszélhetünk ennek valódi használatáról. Ráadásul a *Deo adiuvante* illetve *volente* fordulat olyannyira megszokott lehetett papi személyek esetében, hogy még az *ablativus absolutus* tudatos megalkotása is erősen kétséges lehetne, ha nem számolnánk azzal, hogy ez is az iskolai nyelvtan részét képezte. A *participium perfectum*ra még kevesebb példa akad, az a néhány adat is csak a mű vége felé bukkan fel (*Hoc facto iam cum intrassent germani ducenta armigeri; visis presentibus*).²⁸⁸ A *visis presentibus* egyébként az oklevelekből jól ismert fordulat.²⁸⁹ E néhány példából mindössze azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Szerémi ismerte a szerkezetet, de kerülte annak használatát. A szövegben az időhatározó mellékmondatokat a *postquam*, a *dum* segítségével, de leginkább *cum historicummal* fejezi ki. Joggal merül fel a kérdés, hogy mi lehet az *ablativus absolutus* feltűnő mellőzésének az oka. Erre magyarázatot adhatunk akkor, ha az előbeszéd felől közelítjük meg a kérdést. Természetesen arról nincsen statisztikánk, hogy a vulgáris latinban vagy a nem anyanyelvként beszélt latinban mennyire használták az időhatározói, illetve magyarázó mellékmondatok kifejezésére az *ablativus absolutust*. De ha analógiaként figyelembe vesszük, hogy az előjárás szerkezetek is azért nyertek teret a vulgáris latinban az egyszerű esetekkel szemben, mert előszóban az előbbit könnyebb volt használni, akkor feltehető, hogy azért dominálnak a kötőszóval bevezetett mellékmondatok, mert fejben könnyebb és gyorsabb volt megalkotni őket, mint a

²⁸⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 20^r=46; fol. 28^v=72.

²⁸⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 111^r=349; fol. 113^v=359.

²⁸⁹ NEUMANN, *Szapolyai* 98: „ut duos consulibus vestris visis presentibus ad prefatam civitatem Eperies transmittere vellitis.”; 198: „Pro eo rogamus vos diligenter, quatenus visis presentibus velitis...potiores eligere...”

bonyolultabb egyeztetési műveletet igénylő *ablativus absolutust*. Ez is bizonyíték lehet tehát arra, hogy Szerémi a művét gyorsan, a beszélt nyelv dinamikájával vetette papírra.

Az *ablativus absolutus* feltűnő hiányával szemben jóval többször találkozhatunk a *participium coniunctum*mal. Azt viszont rögtön hozzá kell tennünk, hogy Szerémi a szerkezetet igen egyszerű módon, mondhatni egysíkúan használja. Legtöbbször az *audire* ige esetében tűnik fel, még hozzá ugyanabban a szintaktikai környezetben, legfeljebb az egyeztetett alanyt cserélgeti (*rex audiens hoc, Michael Zilagi audiens, Cesar hec audiens* stb.).²⁹⁰ Ebből jól látszik, hogy Szerémi szívesen alkalmazott bizonyos paneleket, amelyek elemeit mindössze csak cserélgetnie kellett. Egyébiránt e forma gyakori használata a *Vulgata* nyelvhasználatával is összeköti az *Epistolát*, mivel Jeromos fordításában is sokszor bukkan fel ez a fordulat.²⁹¹

c) Gerundium

Feltűnő, hogy Szerémi egyáltalán nem használ *gerundivumos* szerkezetet, ezzel szemben a *gerundium* nagyon gyakran fordul elő a szövegben, de csakis *accusativusban* és *ablativusban*. Megállapítható, hogy Szerémi különösen kedveli a *Vulgatában* is alapszerkezetnek tekinthető *ad* + *accusativusos* tárgyesetben álló célhatározó *gerundiumot*.²⁹²

Ezzel összefüggésben azt is meg kell említenünk, hogy *supinum* célhatározóként egyáltalán nem fordul elő az *Epistolában*. Ez szinkronban van azzal a megállapítással, hogy a magyarországi középlelatinban a célt kifejező *supinum* teljesen kikopott a használatból.²⁹³ Ha egy cselekvés célját akart kifejezni Szerémi, akkor ő is a középkori gyakorlatnak megfelelően tárgyesetben álló *gerundiumot* használta. Nagy számban fordul elő a szövegben az *ablativusban* álló módhatározó *gerundium*.²⁹⁴

Mellérendelő mondatok

Alapjában véve a mellérendelő mondatok tekintetében nem beszélhetünk bármiféle

²⁹⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=4; fol. 9^r=13; fol. 10^r=16: *eum ambulatem*

²⁹¹ VULGATA *Mt* 8,10; 9,12; *Lc* 23,6; *Io* 11,4 stb.

²⁹² EPISTOLA=WENZEL fol. 28^v=72: *Cum iam vidissent Hungari arcem leviter ad ocupandum*; VULGATA *Gn* 1,30: „ad vescendum”; *Idt* 1,1: „ad pugnandum”; *Mt* 5,28: „ad concupiscendum” stb.

²⁹³ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 28.

²⁹⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 9^r=13: „Dum regebat adhuc banatum Nandor-Albam arcem, cogitando se ipsum una dierum pro spacio cum centis equis equitaverat versus arcem Sarnow; fol. 18^v=41; fol. 20^v=47; fol.

szokatlan jelenségről. Szerémi az ellentétes (*sed, at, verum, verumtamen, attamen, autem*) és a választó (*vel, aut, seu, sive, sin*) mondatok legtöbb kötőszavát használja.

A mellérendelő mondatoknál talán a kapcsolatos mondatok és annak *et* kötőszava érdemel némi figyelmet. Az *Epistolában* az 'és' kötőszó kizárólag az *et* és az *ac* formájában jelenik meg, de ez utóbbival Szerémi csak szavakat köt össze. Az *atque* az egész műben egyetlen egyszer sem fordul elő. Különösen figyelemre méltó az *et* kötőszó rendkívül gyakori használata, vagyis hogy Szerémi nemcsak két mondatot köt vele össze, hanem sokszor az új mondatok élén is *et* áll. A mondatkezdő és általában az *et* sűrű előfordulása óhatatlanul Szent Jeromos *Vulgatáját* juttatja az olvasó eszébe, hiszen a Biblia-fordítás egyik szembetűnő sajátosságáról van szó, mely aztán persze sok középkori, különösen egyházi szövegekbe is átszivárgott.²⁹⁵ Ez számunkra csupán egy újabb bizonyítéka annak, hogy Szerémi nyelvhasználatára nyilvánvalóan erősen hatott a latin Biblia-fordítás – és az ezekkel szorosan összefüggő egyházi szövegek –, ami egy papi személy esetében természetesen nem meglepő.

A mellérendelő mondatok tagadó formájánál különleges jelenség nem figyelhető meg, leggyakrabban az *et non*, a *nec*, és a *neque* fordul elő, ez utóbbi kettő páros kötőszóként is.

Alárendelő mondatok

a) A *quod* kötőszó használata

A *quod* kötőszóval bevezetett alárendelt mellékmondatokat az *accusativus cum infinitivo* tárgyalásakor már érintettük. Azon túlmenően viszont, hogy a vulgáris latinban, majd pedig a középlelatinban az igeneves szerkezet helyét gyakran átvette a *quod*dal bevezetett mellékmondat, nagymértékben bővült is a kötőszó használata.²⁹⁶ A klasszikus latinban még szinte kizárólag magyarázó vagy okhatározói szerepkörben alkalmazták, később már célhatározó, következményes, illetve időhatározói mondatokban is használták.²⁹⁷ Szerémi művében a *quod* kötőszó abszolút dominanciája figyelhető meg, és a célhatározói értelmet leszámítva az összes említett modattípust bevezetheti. Itt most mindegyikre csupán egyetlen példát emelünk ki a szövegből. Időhatározói mellékmondat:

^{27v}=68 stb.

²⁹⁵ Itt nem szükséges konkrét példát hozni, hiszen bárhol is ütjük fel a latin Bibliát, ez azonnal szembetűnik.

²⁹⁶ HERMAN, *Vulgáris latin* 73–74.

²⁹⁷ HARRINGTON, *Med. Lat.* 38.

„*Quod audisset tam horribilem rumorem inter regem et inter Michaellem Zilagy, mox cum caterva sua super Danubium remigasset versus Budam quasi clam et festinanter.*”²⁹⁸; Következményes mellékondat: „*Ita dilegebat eum rex, quod super carnalem fratrem non dedisset.*”²⁹⁹ Magyarázó mellékmondattal: „*Cum autem audisset cesar Turcarum, Amrates dira captivitate in carcem facere imposuit, valde in visceribus suis commotus, ut quod egrotabatur, quod sic delusus fuisset per Hungarum talem.*”³⁰⁰

Azt hozzá kell tennünk viszont, hogy még ha elvétele elő is fordul a magyarázó értelmű *quod*, Szerémi erre sokkal inkább – szinte minden esetben – a *quia* kötőszót használja.

A *quomodo* is olyan kötőszó, amelynek használati köre szélesedett a késő latinban, de az *Epistolában* nem túl gyakran fordul elő, és ha igen, akkor is a klasszikus jelentésében. Persze olyan kivétel is akad, ahol alárendelt tárgyi mellékmondatot vezet be: „*Ubi est fides tua, ita vis mihi regraciare, quomodo te absolvere feci de manu Georgi Siculi.*”³⁰¹

b) Időhatározói mellékmondatok

Volt már arról szó, hogy az időhatározói mellékmondattal kifejezésére szinte egyáltalán nem fordul elő az *ablativus absolutus*, ellenben dominánsnak mondható a *cum historicum*. A szerző szabályosan használja, vagyis az egyidejűség kifejezésére *coniunctivus praeteritum imperfectum*-ot, az előidejűség érzékeltetésére pedig rendszerint *coniunctivus praeteritum perfectum* igealakot ír.³⁰² A *cum historicum* mellett előfordul *cum additivum* is, habár meglehetősen zavaros mondatszerkesztésben.³⁰³ Egyéb időhatározói kötőszó alig fordul elő. Az előidejűséget kifejező *postquam* mindössze ötször található meg az *Epistolában*, az utóidejűség kötőszavai (*antequam*, *priusquam*) mintegy negyvenszer fordulnak elő. Itt ismét megjegyzendő, hogy az időhatározói mellékmondatok esetében a Szentírás is előnyben részesíti a *cum historicum*-okat az *ablativus absolutus*-sal szemben.

Nem túl gyakran találkozunk a *dum* kötőszóval, de ha mégis, akkor két jelentésben

²⁹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^r=5.

²⁹⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 12^v=23.

³⁰⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 10^v=17.

³⁰¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 29^r=74.

³⁰² EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2: „cumque vidisset Hungaros...”; fol. 6^r=6: „In hospicio iam resideret secundo die...”

³⁰³ EPISTOLA=WENZEL fol. 7^r=9: „cumque rex intraverat ad carinam, mox Michael cum suis paribus regem in carina obumbrat et cum in medio flui Danubio repente regem Ladislaum capientes, ad collum saxum magnum applicantes et in aquam submerserunt.”

fordul elő. Egyrészt Szerémi a klasszikus latinnak megfelelően 'amíg, ameddig' jelentéssel használja, másrészt a középkori használatnak megfelelően 'mikor, midőn' jelentésben is feltűnik, csak hogy minden esetben *praeteritum imperfectum* áll. A *dum* ilyen használata szinte mindig az események datálásánál jelenik meg.³⁰⁴ Ez a datálási forma eléggé sajátosnak látszik.

Végezetül érdemes még megemlíteni, hogy a *quando* szinte kivétel nélkül 'mikor, amikor' jelentésű időhatározó, a *cum temporale* helyettesítője. Ez a szerepkör viszont nem ismeretlen a magyarországi középlatin nyelvben.³⁰⁵

c) Függő kérdések

A függő kérdés használata igazodik a klasszikus szabályokhoz, de ez még a középkori gyakorlati írásbeliségben is így volt. Az *utrum – an* páros kérdőszót a korabeli gyakorlatnak megfelelően Szerémi a *si – aut non* használatával helyettesíti. Ezen túlmenően Szerémi egyértelműen előszeretettel használja kérdőszóként a *quomodo*-t. Az állítmány módját illetően viszont nagyfokú ingadozás tapasztalható, ugyanis egyaránt ír *indicativust* és *coniunctivust*.

Stilisztika

Ahogy Juhász László a fordításának bevezetésében írta, gyakorlatilag nem beszélhetünk Szerémi stílusáról, csak nyelvéről.³⁰⁶ Éppen ezért az Epistola stílusáról a legnehezebb írni, mivel stilisztikai alakzatokat csak elvétve találunk a szövegben. Ha ilyen mégis előfordul, rendszerint ugyanannak a stilisztikai szerkezetnek a pusztá ismétlődéséről van szó. Erre lehet példa a többször felbukkanó assyndeton a '*velle nolle*' vagy a mindössze egyszer előforduló '*nolle velle*'.³⁰⁷ Ugyanígy mindössze néhány esetet lehet felhozni a *litotes*-re, igaz, többnyire ugyanaz a két előfordulása váltakozik a szövegben (*non multum; non valde*).³⁰⁸ Ami még szembevetendő a kötőszóhalmazás (*polysyndeton*), de ez is kizárólag az *et* kötőszóra vonatkozik. Ettől eltekintve a szövegre a puritán egyszerűség, egyfajta sematikusság jellemző. Feltűnő, hogy az *Epistolában* még az oklevelekben is különösen kedvelt *pleonazmus*sal sem találkozunk. A mű stílusát illetően tehát a korábbi kutatás negatív ítéletéhez kell csatlakoznunk. A rusztikus stílus okát leginkább abban kell

³⁰⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 15^r=30; fol. 31^r=82.

³⁰⁵ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 34.

³⁰⁶ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 23.

³⁰⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 75^r=234; fol. 89^r=278; fol. 100^r=314.

³⁰⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 5^v=5; fol. 9^v=15; fol. 54^r=166; fol. 70^v=219 stb.

keresnünk, hogy Szerémi a művet mindenféle szerkesztés és átgondolás nélkül, lényegében a mindennapokban használt latin köznyelvet követve vetette papírra. Persze erről a köznyelvről nincs túl sok adatunk, de pontosan Szerémi szövege vihet közelebb a kor még többé-kevésbé élő latin nyelvéhez.

2.6. Az *Epistola* magyar nyelvű kifejezései

Az *Epistola* latin szövegében számos olyan magyar, kisebb számban szerb, illetve török nyelvemlékkel találkozhatunk, amelyekkel az eddigi kutatás még nem foglalkozott alaposan. Elsőként Márki Sándor készített egy három oldal terjedelmű szószedetet a mű magyar kifejezéseiből, de amellet, hogy ez a lista nem teljes, a szerző még a szavak jelentését sem tisztázta minden esetben megnyugtató módon.³⁰⁹ Márkin kívül még Dénes Szilárd értelmezte egy féloldalas cikkben a *korpáz* kifejezést a *Magyar Nyelvőr* hasábjain.³¹⁰ Az *Epistolában* fellelhető magyar kifejezésekkel e két rövid publikáción kívül csupán Erdélyi László és Szádeczky Lajos foglalkozott röviden, szinte vázlagszerűen.³¹¹ Mivel a nem latin nyelvű szavakat tartalmazó glosszárium is a dolgozat részét képezi, mindenképpen szükséges a szövegben olvasható magyar szavak és mondatok részletesebb vizsgálata.

A magyar szavak ortográfiája

Mielőtt rátérünk bizonyos szavak és néhány közmondás magyarázatára, valamint a glosszárium közlésére, érdemes néhány szót szólnunk az *Epistola* magyar szavainak ortográfiájáról. Mivel egy hosszabb magyar nyelvű esküszövegen és néhány közmondáson kívül a műben csupán szórványelemekkel találkozunk, egy széleskörű grammatikai elemzésre nem nyílik lehetőség. A magyar glosszák helyesírását viszont érdemes alaposabban is szemügyre vennünk, és összevetnünk a késő középkori és kora újkori magyar nyelvű forrásainkkal. A helyesírási elemzéshez Kniezsa István a magyar könyvnyomtatás előtti kancelláriai helyesírást feldolgozó kötete, annak is a kódexek helyesírását tárgyaló része, valamint Hegedűs Lajos és Papp Attila szerkesztette Középkori leveleink 1541-ig című forráskiadványa komoly segítséget nyújthat.³¹²

Kniezsa nyomon követi a kancelláriai helyesírás kialakulását és annak a századok során végbement változásait. Két okból is a kódexekkel foglalkozó fejezetek igénylik a nagyobb odafigyelést. Egyrészt Szerémi ezek keletkezésével egy időben végezte iskoláit, másrészt időben a kéziratának papírra vetése is hozzájuk áll a legközelebb. Kötetében Kniezsa a hangjelölések szerint osztályozza a középkori kódexek helyesírását, és ő maga is elismeri, hogy ezek nagyfokú tarkasága miatt igen nehéz rendszert találni bennük. Ennek

³⁰⁹ MÁRKI, *Szerémi György magyarsága* 26–29.

³¹⁰ DÉNES *Korpáz*.

³¹¹ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 57–59; SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékirata* 79–80.

³¹² KNEZSA, *Helyesírásunk* 102–183; HEGEDŰS–PAPP, *Középkori leveleink*.

ellenére mégis sikerült felállítania egy többé-kevésbé áttekinthető struktúrát. Három nagy csoportot különböztet meg. Az első csoportba a mellékjel nélküli, a másodikba a mellékjeles, a harmadikba pedig a kevert hangjelölést használó kéziratok tartoznak. Az *Epistolában* egyaránt találunk mellékjel nélküli és kisebb arányban mellékjeles írástípust, tehát a szöveg elvileg a kevert hangjelölést használó kódexcsoporttal rokon. Ezt a csoportot Kniezsa a *cs* és *c* hang jelölése alapján négy kategóriába sorolta:

- A. 'c' ~ 'cs' hang: ch ~ ch jelek,
- B. 'c' ~ 'cs' hang: cz ~ ch jelek,
- C. 'c' ~ 'cs' hang: cz ~ cz jelek,
- D. 'c' ~ 'cs' hang: ch, cz ~ cz jelek.³¹³

Az *Epistolában* ennek a két hangnak a következő jelöléseivel találkozunk:

'c' ~ 'cs' hang: c, ch, cz, z ~ ch jelek.

Láthatjuk, hogy Szerémi több variációt alkalmaz a 'c' hang jelölésére, vagyis tisztán egyetlen kategóriába sem sorolható. De mivel Kniezsa csak egy bizonyos forráscsoportra koncentrált, az összehasonlítást nem is korlátozhatjuk az ő megállapításaira. E tekintetben a magyarországi magyar nyelvű *missilis* levelek kiadott szövegei biztosabb alapot jelentenek, főleg, hogy Kniezsa alap kutatásaira és a középkori levelek kiadására támaszkodva Korompay Klára egy rövid, de jól áttekinthető szintézisét is adja az ómagyar és korai középmagyar kor helyesírásának, ahol a mellékjeles és mellékjel nélküli hangjelölésre vonatkozó táblázatokat is készített.³¹⁴ Korompay módszerét követve tehát röviden áttekintjük az *Epistola* hangjelölését:

a) Mássalhangzók

Zárhangok: A *p-b* jelölése a korban használt helyesíráshoz hasonlóan megegyezik a ma használatossal (*lapta, pap, boti, banya*).³¹⁵ A *g* esetében már más a helyzet, gyakran megjelenik mellette ugyanis egy hangérték nélküli *h* (*agh, bodoghazzon*).³¹⁶ A *k* hang írásában már nagyobb a változatosság, mivel az író rendszerint felváltva a *c* és a *k* betűkkel

³¹³ KNEZSA, *Helyesírásunk* 104.

³¹⁴ KISS-PUSZTAI, *Magyar nyelvtörténet* 281–300; 579–595.

³¹⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 71^v=223; fol. 27^v=68; fol. 20^v=48; fol. 100^r=315.

³¹⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 54^v=168; fol. 48^v=146; fol. 36^v=101; fol. 14^v=28.

jelöli (*canotz, gyermek, fucar, katalin, maratatok*).³¹⁷ A vulgáris kifejezésekben a *c* használata a *k* helyett legtöbbször latin hatásra vezethető vissza.

A *c* jelölést általában a szóvégeken és a veláris magánhangzók előtt használták, de látható, hogy az *Epistolában* ilyen szabály nem fedezhető fel. A *d* hang a *p*-hez és a *b*-hez hasonlóan megegyezik a mai helyesírással (*deli, vaida*),³¹⁸ a *t* mellett viszont a *g*-hez hasonlóan gyakran figyelhető meg a hangérték nélküli *h* (*felelth, thabor, tharzecker*).³¹⁹

Spiránsok: Az *s* hang jelölése a szövegben kivétel nélkül a mai helyesírásnak felel meg (*sarga, zalas ozto, Isten* stb.).³²⁰ Az *sz* hang leírására a korszakban szinte kizárólag a *z* betűt használták, a mai *sz* csak a középmagyar korban terjedt el. Az *Epistolában* még kizárólag *z*-vel találkozhatunk (*zakalos, tharzecker, zeples, zemet* stb.), és a szerző ugyanígy jelöli az *sz* zöngés párját is, a *z*-t is (*wizwarfelwl*).³²¹

Az *f* jelölése a mai gyakorlatnak felel meg, csupán egy kivétel van, amikor a hangot az író *ph*-val jelöli (*haspha*).³²² Ennek a szokatlan írásmódnak talán az lehet a magyarázata, hogy Szerémi vagy a másoló a latin szavakban előforduló *f* hangot jelölő *ph*-t (*Stephanus, pharaones* stb.) egy magyar szóban is felhasználta.

A *v* változatosan bukkan fel a szövegben, mivel a döntően használ *w* mellett az egyszerű *v* is előfordul. Végül ebbe a kategóriába tartozó *h* mássalhangzót egyöntetűen *h*-val jelöli.

Affrikáták: Nemcsak az *Epistolában*, hanem a korszakban is rendkívül változatos volt a *c* és a *cs* jelölése. A *c* két legjellemzőbb megjelenési formája a 16. században a *ch* és *cz*, de ekkor jelent meg a *tz* is. Az utóbbira az *Epistolában* nincs adat, viszont az első kettő jelölés előfordul, bár a *cz* mindössze egy esetben (*tanchos, harch, harcz, pech*). Egy alkalommal pedig a *c* hangot a mai helyesírással megegyezően puszta *c*-vel olvashatjuk (*celt*).³²³ A *cs* hang írása a korban általánosan *ch* volt, és az *Epistola* is kivétel nélkül ezt követi (*chontfilu, chatornakwt, chonka*).³²⁴

Palatálisok: Helyesírás szempontjából ezek a legérdekesebb csoport, mivel a latin ábécé nem tartalmazza ezeket a betűket. A huszita helyesírás mellékjelekkel oldotta meg a

³¹⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 99^r=311; fol. 48^r=145; fol. 108^r=340; fol. 47^r=142; fol. 66^r=205.

³¹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 95^v=299; fol. 7^v=20.

³¹⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 6^v=7; fol. 68^v=213; fol. 58^r=179.

³²⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 69^r=216; fol. 67^v=210; fol. 14^v=28.

³²¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=3.

³²² EPISTOLA=WENZEL fol. 31^r=82.

³²³ EPISTOLA=WENZEL fol. 70^v=219.

³²⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 76^v=239; fol. 101^v=320; fol. 52^v=161.

problémát, a magyar kancelláriában viszont vagy már meglévő latin jelekkel, vagy betűpárokkal próbálkoztak.

A legváltozatosabb a gy hang jelölése volt, amelyet az ómagyar korban egyaránt írtak pusztá g-vel, gi-vel, gy-vel illetve mellékjeles g betűvel. Az *Epistolában* kétféle hangjelöléssel találkozhatunk, a pusztá g-vel (*germek, magari*) és a gy betűpárral (*targy, gyantar*).³²⁵ Ez utóbbi írásforma a 16. század közepétől fokozatosan válik uralkodóvá. Az átmenetre jó példa Héderváry Lőrinc levele 1534-ből, melyben ugyanezt a két írásmódot változtatja.³²⁶

A többi palatális (*ty, ny, ly*) jelölése is döntően háromféleképpen történt, a pusztá depalatális változattal (*t, n, l*), *i*-vel vagy *y*-nal kombinált jellel (*ti, ny, ly*) illetve mellékjeles írásmóddal (*t', n', l'*). Szerémi a *ty* palatális esetében *ty* vagy *ti* betűkombinációval operál (*bestye, bestiet*),³²⁷ az *ny* hangra csak két szó hozható fel, ahol a depalatális betűt használja (*putton, toron*)³²⁸, bár a *puttony* esetében kérdéses, hogy a korban *ny*-nek ejtették-e a szóvégi hangot. A *ly* hangot depalatális párjával (*l*) illetve *ly* betűvel írja (*kiral, erocley, kiralya*).

Nazálisok és likvidák: Az *n, m, l, r* írása egyöntetű és a mai formának felel meg. A *j* hang az egyedüli kivétel, mivel a magyarban *j* betű csak a 17. században terjedt el. Ezt a hangot a 16. századi gyakorlatnak megfelelően az *Epistolában* is a magánhangzó mellett álló *i* vagy *y* betűkkel írja a szerző (*waywoda, pey, zederies*).

b) Magánhangzók

Felső nyelvállású magánhangzók: A ómagyar korban *u/ú, ü/ű, és i/i* magánhangzók jelölése volt a legproblémásabb, főképp azért, mert az *u*-t és az *ü*-t írásban nem különböztették meg, egyaránt *v, u, vagy w* betűvel írták. Ezen túlmenően az *Epistolában* a magánhangzók hosszúsága sehol sincs jelölve. Az *i* hang írásmódja a korabeli szokásnak megfelelően kétféle, *i* vagy *y* (*ispan, attyafy*).³²⁹

Középső és alsó nyelvállású magánhangzók: Az *o/ó* és *a/á* hang leírása egyaránt *o* illetve *a* betűvel történt, a kéziratban nincs különbség a hosszú és rövid hang között. Különösen figyelemre méltó az *ö* és az *ő* hangok írása. A rövid *ö* a kódexek kora előtt

³²⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 90^v=284.

³²⁶ HEGEDŰS-PAPP, *Középkori leveleink* 295.

³²⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 45^r=133; fol. 26^r=63.

³²⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 116^r=365; fol. 52^v=161.

³²⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 48^r=145.

általában *o* volt, később a hosszú változat esetében elterjedt *ew* vagy *ev* jelölés vált uralkodóvá.³³⁰

Az *Epistolában* a rövid magánhangzót következetesen *o*-val írja a szerző, a hosszút viszont a korban használatos formák helyett pusztán *w*-vel jelöli. A *w* ilyen „szokatlan” használatát bizonyítja, hogy az egykorú kéz által lejegyzett marginális jegyzetekben a javító Szerémi *Tiderev* szavát át is írja *Tydwrewre* (Tüdőrév).³³¹ Kniezsa D kategóriába tartozó mellékjel nélküli kódexei között csupán egyetlen párhuzamot találhatunk, a Virginia kódex egy részében ugyanis fellelhető az *ő* hang *w* betűvel való jelölése. Ha azonban valóban Kniezsa forrásbázisán túl is keresünk párhuzamokat, akkor a *Sermones dominicales* glosszái között vannak még olyan szavak, ahol az író az *ő* hangot *w*-vel jelölte.³³² Ugyanígy Batthyány Ferencné 1538-ban írt levelében is többször a ’jő’ ’jw’ formában van leírva.³³³

Elképzelhető, hogy ezekben a forrásokban – és ez persze az *Epistolával* kapcsolatban is felmerül – a szavakat *ű-ző* nyelvjárásban jegyezték le. Ebben az esetben viszont felettébb furcsa, hogy ez az írásmód nem megy végig a szövegen, hanem Az *ő/ő* jelölés esetében többször feltűnik a huszita írásmódban használt farkas *o* is (Zendqꝛq, qzwewezenek, fekoꝛq).³³⁴

³³⁰ KISS–PUSZTAI, *Magyar nyelvtörténet* 294.

³³¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 7^r=8.

³³² SZILÁDY, *Serm. Dom. I.*: 127 ő=wh; SZILÁDY, *Serm. Dom. II.*: 373 Örménykő=ermen kw.

³³³ HEGEDŰS–PAPP, *Középkori leveleink* 375–381.

³³⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 10^v=17; fol. 22^r=54; fol. 22^r=54.

A hangjelöléseket tehát a következő táblázatba lehet összefoglalni:

Hangok	Betűk
a, á	a
b	b
c	ch, cz, c
cs	ch
d	d
e, é	e
f	f, ph
g	g, gh
gy	g, gy, g'
h	h
i	i, y
j	ey, ei
k	c, ch, k
l	l
ly	l, ly, li
m	m
n	n
ny	n, ny
o, ó	o
ö, ő	w?, q
p	p
r	r
s	s
sz	z
t	t, th
ty	tty, tti
u, ú	w, u
ü, ű	
v	w, v
z	

ZS	SS
----	----

A fentiek alapján megállapítható, hogy az *Epistola* hangjelölése többnyire megfelel a kései ómagyar, vagy még inkább a korai középmagyar korszakban használt jelölési módnak. Ezzel együtt viszont nagyfokú következetlenségek vannak az írásmódban, ami Haader Lea megállapítása szerint nem vall jó magyar nyelvi kultúrára.³³⁵ Sok furcsaság figyelhető meg az *Epistola* helyesírásában. Ilyen például a fentebb említett jelenség, hogy a szöveg írója gyakran az ö/ő hangot *w* betűvel jelöli, és habár elszórva vannak erre példák más forrásokban is, a korban ezeket a hangokat igyekeztek megkülönböztetni. Némely szokatlan hangjelölés párhuzamba állítható azokkal a sajátosságokkal, amelyek a *Szabács vidalában* is megtalálhatók. Ilyen az ö/ő hang rendkívül változatos jelölése mellett a *gy* és az *ny* többféle írásmódja (*g*, *gy*, *n*, *ny*), vagyis a helyesírási ingadozások markáns jelenléte.³³⁶ E tekintetben nem lényegtelen összefüggés a két szöveg délvidéki kötődése. A számos szokatlan helyesírási jellegzetesség, illetve írásmódbeli következetlenség alapján még nem kérdőjelezhető meg, hogy a mű a 16. század közepén első felében született, és körülbelül ugyanekkor vetették papírra, de sem a kancelláriai, sem pedig a huszita helyesírásnak sem felel meg következetesen.

A magyar nyelvű glosszák előfordulása

A magyar szavak és mondatok háromféleképpen fordulhatnak elő a szövegben. Leggyakrabban a korabeli oklevelekben és prédikációs forrásainkban szokásos módon a latin kifejezések magyar nyelven való magyarázatára szolgálnak (pl. *inacrita erat, id est chorba vala; inceperunt sagitare signum, id est celt* stb.). Számos hasonló példát lehet tehát hozni a régebbi és egykorú oklevélszövegekből, számadáskönyvekből és a már az említett száz évvel korábbi *Sermones dominicales*ből, illetve Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációiból.³³⁷ Az ilyen anyanyelvi magyarázatok során olyan esetekkel is találkozhatunk, amikor Szerémi egy latin szót nem a klasszikus vagy nem a középkori szótárakból ismert jelentésben ír le. Erre remek példa a *contradico*, amelyet Szerémi *nem felelth* (nem válaszolt) jelentésben használ, holott latinul a szótárak alapján inkább a középkori bíróságokon alkalmazott terminusként, vagyis 'ellentmond', 'ellenéz' vagy

³³⁵ Haader Lea magánlevele alapján (2016.08.16. és 2016.08.17.).

³³⁶ MOLNÁR–SIMON, *Magyar nyelvemlékek* 95–101; IMRE, *A Szabács Viadala* 73–83.

³³⁷ Temesvári Pelbártnál is megtalálható a Szeréminél is előforduló latin *tilia* magyar megfelelője, a *hasfa*.

'tiltakozik' jelentésben kellene fordítanunk.³³⁸ Ezek az esetek azért lényegesek, mert a nem szokványos jelentésben használt szavak mindenképpen részét képezik a latin kifejezéseket tartalmazó Szerémi-szótárnak.

A magyar glosszák másik megjelenési formája, amikor a mondatban egy latin kifejezés helyett mindenféle magyarázat nélkül csupán a magyar szó áll. Ilyenkor elképzelhető, hogy a szerzőnek nem jutott eszébe latinul a magyar kifejezés, és jobb híján csupán a magyar megfelelőjét használta (pl. *fekoto*, *hasfa*, *suba* stb.). Ezek a példák annak bizonyítékai – amit már az eddigi szakirodalom is egységesen állít –, hogy Szerémi anyanyelve a magyar volt.

Harmadrészt az is előfordul, hogy egy adott mondatban kizárólag a magyar szó olvasható, de más szöveghely alapján nyilvánvaló, hogy Szerémi valójában ismerte a latin kifejezést is (*ostrum–impetum*; *thabor–castrum*).³³⁹

Külön kategóriát képeznek a szövegben az összefüggő magyar mondatok és szólások. Tulajdonképpen ezek a glosszák teszik Szerémi szövegét különösen érdekessé és egyben a korabeli, latinul író történetírók között egyedivé.

Rosarium. I. Lignum 13.

³³⁸ MKLSz II/3 377.

³³⁹ EPISTOLA=WENZEL 11^v=20; 24^v=61; 68^v=213; 9^v=15.

2.7. Szómagyarázatok

2.7.1. Latin szavak

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az *Epistola* szókincse nyelvészeti szempontból a mű legérdekesebb része. Szerémi munkájában számos, a korabeli élő nyelvekben (magyar, szerb, német) használt kifejezés latinósított változata bukkan fel, olyan szavak is, amelyekkel az eddig feltárt forrásainkban még nem találkozhattunk. Ezen túlmenően Szerémi nagyszámú olyan ritka kifejezést is leír, amelyek jöllehet a nagyobb glosszáriumok alapján addig is létező latin szavaknak tekinthetők, de az írott forrásokban vagy elvétve fordulnak elő, vagy az *Epistolában* használt jelentésük tekinthető egyedinek. Az alábbi szómagyarázatok tehát két szempontból fontosak. Egyfelől a dolgozat végén szereplő glosszárium felhasználója számára eligazítást nyújtanak abban, hogy mi alapján adtuk meg egy *hapax* vagy ritkán előforduló szó jelentését, másfelől egy-egy szó mélyebb vizsgálatával, tudniillik a jelentéstartalom háttérének feltárásával és egyéb hazai vagy külföldi forrásokban való előfordulásuk regisztrálásával, könnyebben vonhatunk le hasznos következtetéseket az *Epistola* nyelvezetére vonatkozóan. Mindezek segítségével választ adhatunk arra kérdésre, hogy a korabeli latin nyelvben mennyire számít egyedinek az emlékirat szövege, egyáltalán hol helyezhetjük el a késő középkori és kora újkori latin nyelvhasználati rétegek között. Az itt vizsgált szavak nem csekély része Bartal Antal glosszáriumában is megtalálható, de az alábbi szómagyarázatokban a szakirodalomra és egyéb szótárakra és kézikönyvekre támaszkodva nemcsak megmagyarázzuk a Bartal által meghatározott szavakat, hanem adott esetben glosszáriumának bizonyos téves megállapításait is korrigáljuk.³⁴⁰

Agareni / Agarenicus / Agarenius: Szerémi az *Epistolában* a törököket többször is agarénusoknak nevezi. Az elnevezés eredete egészen a Bibliáig nyúlik vissza. A Teremtés könyvében olvasható történet szerint Ábrahám, a felesége, Sára, kérésére Hágárnak gyermeket nemzett, aki az Ismáel nevet kapta. Tíz évvel később az addig meddő Sára is fiút szült, és arra kérte Ábrahámot, hogy bocsássa el magától Hágárt és Ismáelt. Az Úr parancsára Ábrahám eleget tett Sára kérésének, de Isten azt is megígérte, hogy Ismáel leszármazottait nagy néppé fogja tenni.³⁴¹ Az iszlám legtöbb irányzatában a Korán mellett szintén isteni kinyilatkoztatásnak tartott hadíszok szerint a muszlimok az Ábrahámtól és

³⁴⁰ Értelemszerűen a latin szótárakra és glosszáriumokra, valamint a szakirodalomra, ahol szükséges, mindenhol hivatkozunk. Az élő nyelvek általunk használt modern szótárai a bibliográfiában tüntettük fel.

³⁴¹ VULGATA *Gn* 16–17.

Hágártól született Ismáel leszármazottai. A muzulmánok e felfogása a keresztény világban is ismert volt, ezért a keresztény forrásokban a szaracénokat, vagyis bármelyik etnikumhoz tartozó muszlimokat agarénusoknak is nevezték.³⁴² Habár Horvát István etimológiai fejtegetéseit a legtöbb esetben nem szabad komolyan venni, a *Tudományos Gyűjteményben* egy tekintélyes listát állított össze az agarénus népnevet tartalmazó, elsősorban nyugat-európai latin nyelvű forrásokról.³⁴³ A muszlimok olyannyira bevett elnevezése volt ez, hogy a régies spanyol nyelvben a mohamedánt még ma is *agarenonak* mondják. Szerémi szóhasználata azt bizonyítja, hogy a korabeli Magyarországon annak ellenére létezett az elnevezés, hogy az MKLSz egyetlen adatot sem említ. Az írott forrásaink a magyarországi muszlimokra inkább a fenti bibliai történethez kapcsolódó *Ismaelitae* kifejezést használták.³⁴⁴

allo: Bartal Antal a du Cange szótárában is fellelhető adatot alapul véve a latin *allare* igét 'repül'-ként, illetve 'siet'-ként határozta meg, és a francia *aller* (megy) szóval hozta összefüggésbe.³⁴⁵ Szerémi rendszerint két igét használ a levélküldemények kézbesítésének kifejezésére. Az egyik egyértelműen az *afferre* ige *perfectum* alakjai (*allate sunt, allate erant* stb.), amelyek az okleveles forrásainkban is megtalálhatók.³⁴⁶ Ezekben az esetekben az *affero* állítmányt az alapjelentéseinek valamelyikével ('odavisz' vagy 'átnyújt') kell fordítanunk. A másik *allare* aktív igealak viszont mindenképpen szokatlan, ennek ellenére a szótári alakban biztosak lehetünk, mivel az a ragozott formákból egyértelműen kikövetkeztethető (*allavit, allaret*). Du Cange említett szöveghelye és az *Epistola* jelentős számú vulgáris szóból képzett latin kifejezése ellenére úgy tűnik, hogy Bartal a jelentés meghatározásában ezúttal tévedett. Az emlékirat *allare* ige ragozott alakjait tartalmazó mondataiban ugyanis egyszerűen nem értelmezhető a 'röpül' jelentés, ezért Szerémi művének fordítói is 'átnyújt'-ként vagy 'átad'-ként ültették át magyarra.³⁴⁷ A kérdés az, hogy akkor hogyan jöhetett létre ez az eddig sehol sem létező ige. A válasz hipotetikus, de jelenleg jobb magyarázatot nem találtunk rá. A vulgáris latinban az egyszerűsödés egyik ismert módja volt, hogy egy ige participium alakjából képeztek egy új, *I. coniugatiós* igét. Herman József a vulgáris latint tárgyaló alapmunkájában az *obliviscit* hozta fel példának,

³⁴² DU CANGE *Glossarium* I. 136–137; DMLBS I/1; HALMÁGYI, *Középkori eredetmondák* 18.

³⁴³ HORVÁT, *A magyarokról* 103–112.

³⁴⁴ MKLSZ V 408.

³⁴⁵ BARTAL, *Glossarium* 24; DU CANGE, *Glossarium* I. 181

³⁴⁶ NEUMANN, *Szapolyai* 453: „Allate sunt nobis littere regie maiestatis...”; 87: „ut et ipse littere nostre ipso modo domino regi per vos fuissent allate.”

³⁴⁷ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 88.

melynek *oblitus* alakjából jött létre az *oblitare*,³⁴⁸ de például ugyanilyen a *tribuo* ige is, amelyből a mai olasz nyelvben használt *tributare* eredeztethető. Mivel a Szerémi által használt *allare* jelentéstartalma megegyezik az *afferre* ige értelmével, valószínű, hogy itt is egy hasonló, a vulgáris latinra jellemző egyszerűsödésnek lehetünk tanúi. Az egyik lehetőség az, hogy Szerémi az *allatus* participiumból létrejövő *allatare* alakot egyszerűsítette tovább az eddig más forrásból nem dokumentált *allare* igévé, a másik eshetőség, hogy az autográf szövegben eredetileg az *allatare* alak állt, de a másoló ezt nem tudta értelmezni, és ő maga hozta létre a kétség kívül jobb hangzású, számára talán ismert *alare* szóhoz hasonló rövidített *allare* igealakot.

ambulo: Az Epistolában van egy olyan latin mellékmondat, amely láthatóan a magyar nyelvi gondolkodás tükörfordítása, mert csakis a magyar nyelv logikájával értelmezhető helyesen. Szerémi tudósítása szerint a következőképpen fenyegetőztek a magyar foglyok visszaszolgáltatására utasított török katonák: „*Captivos nos reddentes retrorsum; non tamen Hungarorum, sed caesar caniter statim ambulabit.*”³⁴⁹ Ha ezt a grammatikailag meglehetősen zavaros mondatot nem a magyar nyelvi gondolkodás segítségével kíséreljük meg lefordítani, meglehetősen különös eredményre jutunk, hiszen az utolsó tagmondat szó szerinti fordítása így hangozna: „*de a császár (értsd. szultán) menten kutya módján fog menni.*” A magyarországi adataink között található egy nagyon hasonló adat a fenti jelentésben: „*Canis vadat! Sicut caniliter ambulaverunt...*”³⁵⁰ Természetesen Szerémi szövegében ilyen értelmezésben nincs semmi értelme a mondatnak, de a magyar frazeológia felől közelítve kitisztul a kép. Az *ambulare* állítmány alapjelentése 'jár', 'megy', 'halad', 'mozog', még átvitt értelemben sem található meg a latin szótárakban olyan értelemben, ahogyan itt fordítani kellene. Szerémi ugyanis az *ambulare* igét a magyarban elterjedt 'valamilyen helyzetbe vagy állapotba kerül' jelentésben használja.³⁵¹ Ugyanígy szokatlan, hogy Szerémi közvetlenül egy főnévből, a *canis*ből (kutya) képez adverbiumot. A kutya, illetve eb nemcsak a magyar nyelvben, hanem a latinban és egyéb európai nyelvekben is gyakran pejoratív értelmű, elsősorban a galád, rossz emberekre használatos, de mindenképpen negatív jelentéstartalommal bír.³⁵² A főnévből képzett határozószót itt kizárólag 'kutyául' formában lehet beilleszteni a mondatba, átvitt magyar jelentése 'rosszul', illetve 'póru'. E megszorításokkal pedig már

³⁴⁸ HERMAN, *Vulgáris latin* 79.

³⁴⁹ EPISTOLA=WENZEL 87^r=271.

³⁵⁰ MKLSZ II/1 30.

³⁵¹ ÉKSz 590.

³⁵² TESZ II 686–687.; MARGALITS, *Florilegium* 84–85.

tökéletesen érthető a mondat: „*de a szultán menten kutyául fog járni*” (értsd. ’a szultán menten pórul fog járni’). Az Epistola fordítói is ily módon értelmezték, akik külön mondatként ültették át magyarra: „*De a császár mindjárt kutyául fog járni.*”³⁵³ A fentiekből biztosra vehető, hogy ez a mondat az Epistola egyik valódi nyelvi hungarizmusa. Az *ambulare* kifejezéssel kapcsolatban azt még feltétlenül meg kell említenünk, hogy természetesen az egyszerűbb *I. coniugatiós* ragozási osztály miatt a vulgáris latinban sokkal inkább kedvelték, mint az *ire* igét.³⁵⁴ Szeréminél is egyértelműen domináns az *ambulare* az *ire* igével szemben.

angorium: A szó kétszer fordul elő az *Epistolában*. Az első adat azonban a hibás *augerium* alakban jelent meg Wenzel kiadásában, ez pedig Bartalt is félrevezette, aki ebben a formában vette fel a glosszáriumába ’mocsár’ jelentésben.³⁵⁵ A kéziratban viszont minden kétséget kizáróan *angorium* áll.³⁵⁶ Juhász László a fordításában észrevette a hibát, és a szót az *angor* kifejezés sajátos alakjának tekintette, ezért ’aggodalom’-ként fordította magyarra. Ahogy az alább közölt glosszáriumunk szócikkéből is látszik, ez a jelentés teljes mértékben beleillik a szövegbe, vagyis Juhász meglátásunk szerint helyesen járt el. A második előfordulás értelmezése már nehezebb feladat. Itt Juhász az *angulum* ’szöglet’ szóból indult ki, nyilván azért, hogy valamilyen formában értelmezze a mondatot, hiszen az ’aggodalom’ a szöveggörnyezetbe nehezen illeszthető bele. Mindazonáltal itt szövegromlás is elképzelhető, lehet, hogy kimaradt valami, ezért a glosszáriumunkba a ’szöglet’ jelentést csak kérdőjelesen vettük föl.

apotheca (apoteka): A görög ἀποθήκη kifejezés került át a latinba, amelynek eredeti jelentése ’raktár’ vagy ’lerakat’.³⁵⁷ A főnévre a magyarországi latin nyelvben is számos adatunk van.³⁵⁸ A szöveg alapján egyértelmű, hogy Szerémi a később bevett ’gyógynövénybolt’ vagy ’gyógyszertár’ értelemben használja. Gyógyszertárként több európai nyelvben fennmaradt (német: *Apotheke*; szerb: *апотека*; lengyel: *apteka* stb.), a magyarban az *a* betű lekopásával jött létre a ma is használatos ’patika’.

apothecarius: A szó a vulgáris latinban kedvelt *-arius* foglalkozásnév képzővel jött létre *apothecából*, magyar jelentése ’gyógyszerész’. A kifejezésre a magyarországi latinságban a 14. század elejétől vannak adataink.³⁵⁹

³⁵³ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 200.

³⁵⁴ HERMAN, *Vulgáris latin* 80.

³⁵⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 17^r=37; BARTAL, *Glosszárium* 58.

³⁵⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 17^r=37.

³⁵⁷ TESZ III 130–131.

³⁵⁸ MKLSZ I/2 198–199.

³⁵⁹ *Uo.*, 199.

appodio: A magyarban 'támaszkodik' jelentésű ige latin megfelelőjével az európai és magyarországi latin nyelvben is számos forrásban találkozhatunk.³⁶⁰ Az *Epistolában* viszont némileg más az értelme, persze szoros összefüggésben az eredeti jelentésével. Juhász László a fordításban helyesen az *appodiaverunt sese* szókapcsolatot a 'kikötöttek' (ti. hajóval) igével adta vissza magyarul.³⁶¹

baculo: A kifejezés egy *I. coniugatiós* vulgáris latin ige, amely a *baculus*, magyarul 'bot' jelentésű főnévből van képezve. Magyar fordítása '(meg)botoz'.

banus / banatus: A Baján avar kagán nevére visszavezethető szláv szó már a 12. század elején előfordul a magyarországi forrásokban, és Magyarország déli területein létrejött, majd az idővel jelentőségben megnövekedett bánságoknak köszönhetően a szóról igen nagyszámú adattal rendelkezünk, amit a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* 219 tételből álló cédulaanyaga is bizonyít.³⁶² A 'bán' szó Szeréminél leggyakrabban az 'albán'-t jelentő *vicebanus* összetételben fordul elő, csupán egyszer kerül elő a puszta *banus* terminus.³⁶³ A kéziratban az *ispanushoz* hasonlóan aztán az *-atus* képzővel jött létre a bánságot jelölő kifejezés. Ezt Szerémi a magyarországi latinságban is megszokott módon két jelentésben is használja. Az egyik a báni méltóság vagy intézmény megnevezésére szolgál, a másik viszont gyakorlatilag magát a bánt jelenti.³⁶⁴

barrio: Szerémi ezt az igét az egész *Epistolában* mindössze egyetlen alkalommal használja. Az országnagyok a következő szavakkal utasítják vissza, hogy ismét egy Mátyáshoz hasonló erőskezű királyt válasszanak: „*Ne amplius habeamus talem dominum, de quo semper iecor noster barrit ac tremit.*” Juhász László a fordításában a mondat utolsó szavait igen találóan adta vissza magyarul: „*prüszköl és remeg a májunk.*”³⁶⁵ A *barrio* valójában már az ókorban és a középkorban is használt kifejezés az elefánt hangjának lefestésére.³⁶⁶ A mai magyar nyelvben az elefánt hangjára azt szoktuk mondani, hogy 'trombitál', esetleg 'harsog', de az eredeti jelentéstől kissé eltávozott Juhász-féle fordítást helytállóan tekinthetjük.

batito: Jelentése 'üt', 'ver'. Minden bizonnyal a jóval eltejedtebb *battuere* igealak egyik változata lehet.³⁶⁷ Du Cange gyűjtésében egy nagyon hasonló szóhoz (*battere*) tartozó szócikk példamondataiban a *battidere* igealak különböző ragozott formái is

³⁶⁰ DU CANGE, *Glossarium* I. 329; MKLSz I/2 207.

³⁶¹ ERDÉLYI-JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 201.

³⁶² TESZ I 236; MKLSz I/3 322.

³⁶³ EPISTOLA=WENZEL fol. 28^r=70.

³⁶⁴ MKLSz I/3 321.

³⁶⁵ ERDÉLYI-JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 46.

³⁶⁶ DU CANGE, *Glossarium* I 589; FINÁLY 236; MKLSz I/3 325; DMLBS I/1 184.

megtalálhatók.³⁶⁸ Az *Epistola* szövegében olvasható szóalakban a felcserélődött *t* és *d* betűre több magyarázat is lehet. Elképzelhető, hogy Szerémi a beszélt latin nyelvből tanulta meg a kifejezést, vagy esetleg a másolás során cserélődött fel a zöngés *d* a zöngétlen *t*-re. A szó inkább a vulgáris latinban lehetett használatos az írott nyelvben előnyben részesített *verberare* vagy *percutiare* helyett. Vulgáris használatának bizonyítéka, hogy az egyéb latin kifejezések közül a *batuere* került át később az újlatin nyelvekbe (francia: *battre*; olasz: *battere*; spanyol: *batir*).

bota (*botta*): Az *Epistola* és általában a középkori gyakorlatban még nem rögzült helyesírás miatt nyugodtan eltekinthetünk attól, hogy a kézirat szövegében két *t*-s változat olvasható, hiszen mindkettő elfogadható lehetett. Du Cange glosszáriumában könnyen meg is találhatjuk a *bota* szót 'hordó' jelentésben.³⁶⁹ A legkorábbi adat Mabillon kiadásában megjelent Rogerius comes és felesége, Eufrosina, testamentumából való.³⁷⁰ A főnevet ugyanebben a jelentésben számos különböző változatban is használták. Ilyen a *bottus*, a *butta* vagy a *buttis*³⁷¹, amelyek szintén 'hordót' jelentenek. Mindemellett a szó a magyarországi forrásokban is megtalálható 'zsák', illetve 'tömlő' jelentésben.³⁷² A *botta* minden bizonnyal a klasszikus *dolium* mellett használt vulgáris kifejezés, amely a mai élő újlatin nyelvekben is fennmaradt (olasz: *botte*; spanyol: *bota*). Szerémi művében a szövegkörnyezetből is egyértelmű, hogy a *bottát* '(boros)hordó'-nak kell fordítanunk.

botus: A szövegben szereplő *singularis genitivusi* alakból egy *botus* vagy *botum* alanyeset következtethető ki. A pálos Gyöngyösi Gergelynél, előfordul egy *botum*, de olyan jelentésben, amely semmiképpen sem illik bele az *Epistola* mondatába.³⁷³ Nem is a Gyöngyösinél olvasható *botumból*, hanem az MKLSz-ből adatolható *bolta* szóból érdemes kiindulnunk, amelyet 'bolt' vagy 'üzlet' jelentésben is használtak. A *botus* vagy *botum* 'bolt' jelentését nemcsak a mondat értelme, hanem a TESz egyik adata is támogatja, ahol szintén szerepel a mai magyar kifejezés *l* betű nélküli változata (*both*). Valószínűsíthető, hogy az eredetileg 'bolta' szavunk *a* betűje már Szerémi idejében lekopott és ezért nem a kézenfekvő *I. declinatio* szerint latinosította, hanem a 'bolt' (bot) tőszóhoz illesztette az *-us* vagy *-um* képzőt. Itt arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a *boti* szóalakot Márki Sándor tévesen vette fel az *Epistola* magyar nyelvű glosszáit tartalmazó jegyzékébe, hiszen

³⁶⁷ FINÁLY 238.

³⁶⁸ DU CANGE, *Glossarium* I 624.

³⁶⁹ *Uo.*, 739.

³⁷⁰ MABILLON, *Annales* 712.

³⁷¹ MEYER-LÜBKE, *Romanisches* 1427 (*buttis*); DU CANGE, *Glossarium* I 718; 795.

³⁷² MKLSZ I/3 355.

³⁷³ MKLSZ I/3 355.

egyértelműen egy latinositott vulgáris kifejezésről van szó.³⁷⁴

businus: Bartal a szót a német *Busen*, vagyis magyarul 'kebel', 'mellkas' jelentésű kifejezésből eredezteti, véleményünk szerint helyesen.³⁷⁵ E jelentést nemcsak a szöveg értelme, hanem a mai német szótárak is alátámasztják. Itt felmerülhet az is, hogy az eredeti kéziratban *busenus* állt, csak a másoló tévesztette össze a nyílt *e* betűt az *i*-vel. Erre a kérdésre azonban biztos választ más kézirat hiánya miatt nem adhatunk.

caniter lásd. *ambulo*.

castor: A mindeddig *hapaxnak* tekinthető szó 'katonai tábor' jelentése a szöveggörnyezetből egyértelműen kikövetkeztethető, vagyis Szerémi a *castra* helyett használja, miközben utóbbi szót is ismeri és rendszeresen le is írja. Nem tekinthető íráshibának sem, mivel a szövegben több mint félszáz alkalommal fordul elő *III. declinatio*s főnévként ragozott formában (*castorem*, *castore*). Léteznek a középkori szótárakban a *castorral* hangalak tekintetében megegyező szavak. Az MKLSz két különböző említi a kifejezést, 'hód', illetve 'várakó' vagy 'várjobbágy' jelentésben. Du Cange a glosszáriumában szintén két eltérő jelentést hoz, az 'ürü'-t, 'herélt kos'-t, illetve a 'hódvadász'-t.³⁷⁶ Nem valószínű, hogy ennek bármi köze is lehet az *Epistolában* olvasható *castor*hoz. Felmerülhet még az is, hogy a szót a mítikus spártai királyfihoz, a jeles harcshoz, Kasztórhoz kell kötnünk. Az összefüggés köztük mindössze annyi, hogy mindkettőt valamilyen szinten a harchoz, a háborúhoz kapcsolhatjuk. Sajnos azonban a két szó kapcsolatát eddig semmilyen szöveghely nem bizonyítja. Amíg ilyet nem találunk, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a kifejezés a *castra* élőszóban használt valamiféle torzult alakja lehet.

camisia: Azon kevés nem görög jövevényszavak egyike, amely még a Római Birodalom bukása előtt került a latin nyelvbe. A kelta eredetű kifejezés jelentése 'ing'.³⁷⁷ Számos újlatin nyelvben él tovább ma is (francia: *chemise*; olasz: *camicia*; spanyol: *camisa*).

cavella: Szádeczky hívta fel a figyelmet arra, hogy Wenzelnek a kiadásában a kéziratban olvasható *cavellát* jelzés nélkül javította *caballára*.³⁷⁸ A kézirat szövegében ugyan egy másik kéz javítása miatt *caballa* olvasható, de szemmel láthatóan eredetileg a *b* helyett valóban *v*, a második a magánhangzó helyett pedig minden bizonnyal *e* állt, habár

³⁷⁴ MÁRKI, Szerémi György magyarsága 27.

³⁷⁵ BARTAL, Glosszárium 87.

³⁷⁶ MKLSZ II/1 65; DU CANGE Glosszárium II 212.;

³⁷⁷ MEYER-LÜBKE, *Romanisches* 1550 (*camisia*); HERMAN, *Vulgáris latin* 84.

³⁷⁸ SZÁDECZKY Szerémi emlékirata 7.

ez utóbbit nehezebb kivenni. A *cavella* alak elszigetelten előfordul a magyarországi forrásokban, mivel az *Anjoukori okmánytár* egyik oklevelében is megtalálható.³⁷⁹ Eképzeltető azonban, hogy ez csupán hibás olvasat vagy elírás, habár du Cange a szótárában a *cavallus* alakot is említi. A szóval kapcsolatban ki kell emelni, hogy a klasszikus irodalmi latinban a 'ló' megnevezésére használt *equus* főnév mellett párhuzamosan használták a vulgáris *caballus* is.³⁸⁰ Ez utóbbiból származik a mai olasz *cavallo*, illetve a spanyol *caballo*. Du Cangenál csak a hímnemű alak van meg, Szerémi viszont kizárólag *I. declinatio*s nőnemű szóként használja. A nőnemű alak nemcsak az *Epistolában*, hanem más magyarországi forrásokban is felbukkan, sőt Meyer–Lübke latin etimológiai szótára is tartalmazza, vagyis reguláris latin szónak tekinthető.³⁸¹ Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi a ló nőtényét, a kancát fejezi ki. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy a *caballus* a humanista Ianus Pannonius művében is felbukkan³⁸², tehát használata nem csupán a prehumanista, illetve kevésbé igényes nyelvhasználatra korlátozódik.

chauzo / chauzus: A török katonaság szolgálatban álló alacsony rangú futárt jelölő 'csasz' az adataink szerint éppen az *Epistola* keletkezésének idején honosodott meg a magyar nyelvben.³⁸³ Ekkor még annyira marginális az írott latinban, hogy sem az MKLSz-ben, sem pedig a középkori lengyel szótárban nem találunk rá példát. Bartal Antal glosszáriumában viszont 1526 utáni adatokat említ a *chausius*, illetve a *chauzus* formában.³⁸⁴

chorizator / corizator: A *chorizare* ige 'táncol' jelentéséből a *-tor* suffixummal képzett főnévről van szó, jelentése 'táncoló', 'táncos'.

chorizo / corizo: Nem túl gyakori szó, de a 'táncol' kifejezésére a *saltare* mellett a középkorban használták *cohoriare* és *chorizare* igéket is.³⁸⁵ Ezen túlmenően két szöveghelyen másik két értelemben kell fordítanunk. Az egyik mondatban egy felsorolásban a *saltare* mellett olvasható, ezért valószínűleg ebben az esetben du Cange szótárában szintén megtalálható 'énekel'-ként kell értelmeznünk.³⁸⁶ A harmadik adat sokkal érdekesebb, mert nem az egyéb szótárakból adatolt jelentésekből kell kiindulnunk, hanem a szövegekörnyezetből. Mikor a mágnások nem akarták elhinni, hogy a törökök el akarják foglalni Nándorfehérvárt, a következőket mondták: „*Inde quidem latrones*

³⁷⁹ NAGY, *Anjoukori okmánytár* III 364.

³⁸⁰ DU CANGE, *Glossarium* II 3; HARRINGTON, *Med. Lat.* 11; HERMAN, *Vulgáris latin* 80–81.

³⁸¹ MEYER-LÜBKE, *Romanisches* 1440 (*caballus*); MKLSZ II/1 3.

³⁸² MKLSZ II/1 3.

³⁸³ TESZ I 487.

³⁸⁴ BARTAL, *Glossarium* 122.

³⁸⁵ DU CANGE, *Glossarium* II 315.

corizando dicebant: »Canis credat, ut acciperent Nandor-Albam, canis credat.«” Nyilvánvaló, hogy a *corizando* itt nem fordítható úgy, hogy ’énekelve’ vagy ’táncolva’, hanem el kell vonatkoztatni a latin gondolkodástól. Ha így járunk el, akkor az Erdélyi–Juhász fordításhoz hasonlóan ’kórusban’ jelentéssel kell átültetnünk magyarra.³⁸⁷

clopernizo: Vulgáris szóból képzett latin ige. A halott Kinizsi Pál szellemjárásáról Szerémi így ír: „*quia nocte dieque multa pulsabat, et ollas frangellat ac clopernizabat.*”³⁸⁸ A Erdélyi–Juhász féle fordításban a *clopernizabat* ’kerepelt’-ként szerepel. A műfordításban természetesen elfogadható a szó ilyen interpretálása, de ha pontosan akarjuk értelmezni, más a jelentése. Grimm gyűjtése és Matthias Lexer középfelnémet szótára alapján egyértelmű, hogy a *klopfen* (kopogni) német igenek létezett egy *klappern* mellékalakja is.³⁸⁹ Elképzelhető, hogy a *clopernizabat* csak másolási hiba, és az eredeti szövegben *clapernizabat* állt. A szót Szerémi ez utóbbiból képezte a későlatinban már megszokott görög eredetű *-izare* suffixummal. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy a saját bevallása szerint németül nem értő Szerémi pont egy német igtét latinosít.

comedo: Az *edo* helyett álló összetett alak a késő latinságban egyértelműen előtérbe került. Herman hívja fel arra a figyelmet, hogy a *Vulgatában* Jeromos már néhány esetet leszámítva mindig a *comedere* vagy az alább vizsgált *manducare* igét használja.³⁹⁰ Példának okáért a *comederéből* vezethető le a mai spanyol *comer* ige.

comitas: Szerémi a magyar ’ispán’ megnevezésére az *ispanus* mellett mindössze egy alkalommal írja le a bevett *comes* latin terminust. Utóbbi helyett rendszerint ugyanabban a jelentésben a *comitas* szót használja. A *comitas* eredeti jelentése ’nyájasság’, kedvesség’, vagyis Szerémi az írott latin szókincsét alapul véve helytelenül használja a főnevet. Valószínűleg itt arról van szó, hogy Szerémi a *comes* nagyon hasonló hangzása miatt keverte össze a két szót.

concha: A szó eredeti jelentése ’kagylóhély’. Du Cange glosszáriuma szerint jelenthet kagyló formájú vízijárművet is, és elsősorban a 14. századi szövegekből hoz példákat.³⁹¹ Magyarázata szerint a jármű kagylószerű alakjáról kapta a nevét, és ez a jelentés beleillik a Szerémi által papírra vetett mondatba is. Ebből következően a szót leginkább ’csónaknak’ fordíthatjuk.

conforto: A ’megerősít’, ’buzdít’ jelentésű ige az ókorban is létezett, jóllehet nem az

³⁸⁶ *Uo.*, 315.

³⁸⁷ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 85.

³⁸⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 21^r–21^v=51.

³⁸⁹ GRIMM, *Wörterbuch* V 1224; LEXER, *Mittelhochdeutsches I.* c. 1606.

³⁹⁰ HERMAN, *Vulgáris latin* 79. Vö.: VULGATA *Gn* 2,16; *Ex* 12,19; *Tb* 1,8; *Mt* 6,31; *Mc* 4,4. stb.

igényes irodalom szókincséhez tartozott. A középkorban Európa-szerte használták a hasonló jelentésű igék mellett (*confirmare, explicare, agitare, hortari* stb.).³⁹² A beszélt latinra is jellemző lehetett, mivel a szó változatlan formában maradt fenn az olasz nyelvben (*confortare*).

contento: A *contentus* melléknévből képzett *I. coniugatió*s ige. A melléknévi jelentés és a szövegekörnyezet alapján ’kielégít’-nek fordítható.

costum: A *costum* a német eredetű, és a mai napig a hétköznapi beszédben is használt ’koszt’ főnévből képzett szó. A modern magyar nyelvben már kizárólag ’étkezés’, ’élelem’ vagy ’étel’ megjelölésére alkalmazzuk, de akkoriban még ’költség’-et vagy ’kiadás’-t is jelenthetett.³⁹³ Szeréminél egyértelmű az ’élelem’ jelentés, hiszen a szövegben azt olvashatjuk, hogy a főurak Mátyástól való félelmükben még az „édes ételüket” (*dulce costum*) sem tudták nyugodtan elfogyasztani. Du Cange a *costumra* több adatot is közöl, de egyiket sem olyan jelentésben, mint ami az *Epistolában* olvasható.³⁹⁴ Tekinthejtük nyelvi hungarizmusnak is, mivel a ’koszt’ ekkor már a magyar szókincs részének tekinthető. A jelzőből egyértelmű, hogy a vulgáris latin szó semleges nemű, és képzése teljesen szabályosan, a tőszóhoz kapcsolt *-um* képzővel jött létre.³⁹⁵

epilenticus: A Juhász–Erdélyi kötetben a fordítók az *epilenticust* kétség kívül igen szellemesen ’epés’ jelentéssel ültették át magyarra, ráadásul az értelme tökéletesen beleillik a szövegbe. Ha szó szerint vesszük a fordításban olvasható jelentést, akkor egy sajátosan képzett melléknévvvel lenne dolgunk, amelyben a magyar ’epe’ szó rejtőzne. A hipotézist azzal is alá lehetne támasztani, hogy a második *i* magáhangzó *y*-nal írva egyéb forrásban is előfordul.³⁹⁶ Az eredeti ’emésztőnedv’ értelmén túl már bizonyíthatóan a 16. század elején a ’harag’ kifejezésére is használták, e jelentés pedig a TESz szerint arra a hiedelemre vezethető vissza, hogy a testben felhalmozódott epe az ember haragjának az oka.³⁹⁷ Nem véletlenül használtuk fentebb a feltételes módot, mivel a fenti hipotézis, jóllehet tetszetős, minden bizonnyal téves. Azt persze nem tudjuk, hogy a fordítók valóban hasonlóképpen okoskodtak, vagy a frappáns fordítás kedvéért alkalmazták az ’epés’ szót. Két dolog is cáfolja az iménti gondolatmenetet. Egyfelől a *-lenticus* képző nem fordul elő a latinban, másfelől pedig az *epilenticus* ugyanebben a formában az *epilepticus*

³⁹¹ DU CANGE, *Glossarium* II 509.

³⁹² DMLBS I/2 436.; DU CANGE, *Glossarium* II 504; MKLSz II/2 297.

³⁹³ TESz II 589; MOLLAY, *Német-magyar* 368.

³⁹⁴ DU CANGE, *Glossarium* II 635–636.

³⁹⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 15^r= 31.

³⁹⁶ PEER-KÓDEX 127.

³⁹⁷ TESz I 773.

(nyavajatörés, örület) mellékalakjaként nemcsak a külföldi latin glosszárúmban és szótárakban tűnik fel, hanem – igaz egyetlen adattal – az MKLSz-ben is megtalálható.³⁹⁸ A jelentése az *Epistolában* is nyavajatöréssel áll összefüggésben, leginkább ’örült’-ként, illetve ’dühös’-ként fordítható.

(*extra*)*asso*: A klasszikus latin szókincsben is használt *assare* ige alapjelentése ’süt’, ’ránt’.³⁹⁹ Az *extra* prefixum segítségével Szerémi sajátosan az ágyúk tüzelésének kifejezésére használja, fordítása ’kisüti’. Erre a jelentésre az eddig megjelent szótárakban sehol sincs adat. Valószínűleg ebben az esetben a régi magyar nyelvben is használt terminus tükörfordításáról van szó.

extraligo: Ez az ige az eddig megjelent szótárak és glosszárúmban alapján egyetlen más forrásban sem fordul elő, de persze nem zárható ki teljesen, hogy még kiadatlan vagy feltáratlan kéziratokban felbukkanhat. Attól függetlenül viszont, hogy egyelőre *hapax*nak kell tekintenünk, könnyen megállapítható, hogy a jelentése ’kiköt’. Ebben az esetben igazuk lehet korábbi kutatóknak, hogy itt a magyar kifejezés tükörfordításáról van szó.⁴⁰⁰

fabrico: Az eredetileg álszenvedő ige aktív változatát használja Szerémi az *Epistolában*. A szövegben többször előforduló ugyanilyen jelentésű *fricare* ige minden bizonnyal íráshiba. A szó az újlatin nyelvekben is tovább él (olasz: *fabbricare*; spanyol: *fabricar*; francia: *fabrique*).

fabulo: A latin nyelvben a *loqui* mellett mindig létezett az álszenvedő *fabulari* ige ’cseveg’, illetve ’fecseg’ jelentésben, amelyet a *fabula* főnévből képeztek.⁴⁰¹ A kifejezés az *Epistolában* markánsan jelen van, Szerémi mintegy tizenkilenc alkalommal használja különböző formában, ebből mindössze egyszer passzív alakban. A *deponens* ige aktív használata vulgáris jelenségnek tekinthető, a nyelvhasználat egyszerűsödésével állhat összefüggésben, amit az is bizonyít, hogy du Cange glosszárúmban is aktív igealakokat tartalmazó források olvashatók.⁴⁰² A magyarországi középkori latinságban is előfordul ’beszél(get), ’elmesél’ és ’hazudik’ értelemben.⁴⁰³ Az egyik magyarországi adat Galeotto Marzio művében bukkan fel, és nem kizárt, hogy a szó használata összefüggésben áll a szerző olasz származásával, mivel az olasz nyelvjárási *fabulare* a latin *fabulare* kifejezésből eredeztethető. Ugyanígy a spanyol *hablar* és a portugál *falar* igék is ugyanerre

³⁹⁸ DU CANGE, *Glossarium* III. 274; DMLBS I/2. 784; MKLSz III 339.

³⁹⁹ FINÁLY 192.

⁴⁰⁰ ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata* 59.

⁴⁰¹ FINÁLY 764.

⁴⁰² DU CANGE, *Glossarium* III 387.

⁴⁰³ MKLSZ IV 3.

a latin kifejezésre vezethetők vissza.⁴⁰⁴ Nem túlzás azt állítani, hogy a *fabulare* gyakori használata a szöveg szókincsének „vulgáris” jellegét bizonyítja.

fucarus: Az újfelnémet eredetű és a Fugger kereskedőcsalád nevéből származtatható ’fukar’ kifejezés a 16. század első felében már átkerült a magyar nyelvbe. Az első ismert előfordulása 1522-ből való, akkor még latinosított változatban, ahol háromféle jelentése lehetséges: ’város vagy úr haszonbérletje’, ’pénzváltó’, illetve ’kufár vagy kereskedő’. Szeréminél egy esetben minden bizonnyal ragozatlan vulgáris *fucar* alak mellett szintén a többes számú latinosított *fucari* alak tűnik fel, és a jelentése egyértelműen ’kereskedő’. A szó pejoratív értelemben való használata csak jóval későbbre, a 18. századra tehető.⁴⁰⁵

gleta / gletum: A magyarországi korai újfelnémet ’levél’ vagy ’menlevél’ jelentésű ’glét’ latinosított változatával kétszer találkozhatunk a kéziratban. A német ’Geleit’ a 15-16. századi forrásokban különböző írásmódban bukkan fel (*gleyteth, glit, geleyt, geleit*).⁴⁰⁶ Elképzelhető, hogy a 16. században már a magyar szókincsbe is bekerült, amire az is utalhat, hogy Oláh Miklós egyik kéziratában és az egyébként szász Heltai Gáspár magyar nyelvű krónikájában egyaránt megtalálható.⁴⁰⁷ Szerémi a latin változatot egyértelműen a *gleyt* illetve *glit* alakból képezte, de következetlenül. Első alkalommal a *gleta* még *I. declinatio*s szó, második előfordulásakor, az *Epistola felbilis*ben pedig a *gletum* talán *II. declinatio* szerint ragozódik.

grobatus: Szláv szóból képzett vulgáris latin kifejezés. Nemcsak a mai délszláv, hanem az orosz, a cseh és a szlovák nyelvekben is azonos vagy nagyon hasonló formában használatos (horvát: *grob*; szerb: рроб; szlovén: *grób*; orosz: рроб; szlovák: *hrob*; cseh: *hrob*), jelentése ’sír’, ’sírgödör’. A szövegkörnyezetből világosan kiderül, hogy itt is a ’sírgödör’ jelentés a helytálló.⁴⁰⁸ Szerémi születési helyét és életútját figyelembe véve minden bizonnyal szerb-horvát szóról beszélhetünk. A szerző a ’grob’-ot a ’bán’ szóhoz hasonlóan az *-atus* képzővel alakítja át latin kifejezéssé.

guerra: A vulgáris latinba átkerült germán eredetű szó. A mai élő nyelvekben is tovább él különböző formákban (olasz: *guerra*; spanyol: *guerra*; angol: *war*). A magyarországi középkori latinságban is használták, elsősorban okleveles forrásokban sok adattal rendelkezünk.⁴⁰⁹

hayduco / hayduko / hayduno: Sajátos képzéséről fentebb már volt szó. A 16. század

⁴⁰⁴ HERMAN, *Vulgáris latin* 12.

⁴⁰⁵ MOLLAY, *Német-Magyar* 281; TESZI 983–984.

⁴⁰⁶ MOLLAY, *Német-Magyar* 288; LEXER, *Mittelhochdeutsches I.* c. 809.

⁴⁰⁷ HELTAI, *Krónika* 76.

⁴⁰⁸ EPISTOLA=WENZEL102^r=320.

során tűnik fel a 'marhahajcsárok' megnevezésére szolgáló latin terminus, a magyar 'hajdú' szóból származó *haido*. Az előbbi magyar jelentéssel szinte egy időben már a magyar történelemben meghatározó katonaréteget is jelölték a kifejezéssel.⁴¹⁰ Az biztos, hogy Szerémi már mint katonai terminust használja. A bevett *haido* változat 16. századi humanista történeti irodalomban is töretlenül élt tovább, mivel a humanista szerzők gond nélkül átvették és használták az új társadalmi réteg megnevezésére.⁴¹¹

hotmanus: Szerémi két alkalommal használja ragozott formában a magyar nyelvben 'atamán'-ként vagy 'hetmann'-ként meghonosodott szót *hottmani*, illetve *hottmanos* formában, melyből a *II. declinatio*s *hottmanus* szótára alak következtethető ki. A kifejezés sem Bartal Antal Szerémi szóanyagát felhasználó szótárában, sem pedig az MKLSz-ben nem található meg. A 'hetmann' eredetéről még ma sincs teljes konszenzus. A nyelvészek egy része a német *Hauptmann*ból származtatja, mások viszont a török a „lovasok atyját” jelentő *ataman*ból eredeztetik. Abban viszont a kutatók között nagyobb az egyetértés, hogy a 'hetmann' szó Lengyelországban terjedt el, és kifejezetten a katonai vezetők megnevezésére használták. Nem meglepő tehát, hogy éppen a lengyel szótár 1471-ből már hozza a *hetmanus* latinított alakot.⁴¹² Szeréminél is a lengyel földön elterjedt 'katonai vezető' jelentésben fordul elő. Mivel az *Epistolában* Szerémi a szerb naszádosok megnevezésére használja, Szádeczky szerb szóként azonosította,⁴¹³ de nem teljesen egyértelmű, hogy annak is kell tekintenünk. Szerémi talán közvetlenül a lengyel nyelvből kölcsönözte, főleg, hogy az *Epistola* szerint többször is járt Lengyelországban.

hussaro / huzaro: A magyar nyelvbe szerb közvetítéssel átkerülő 'huszár' kifejezésből származik a latin *hussaro*, de a terminus korabeli pontos meghatározása egyáltalán nem olyan egyszerű, mint ahogy elsőre gondolnánk. A 18. században már valóban így hívták a magyar parancsnokok által kiképzett, speciálisan magyar könnyűlovas fegyvernemben szolgáló katonát, de a 16. században ez még korántsem volt így. Darkó Jenő forrásokra támaszkodó kutatásából egyértelműnek látszik, hogy a 15. században még a török fennhatóság alatt harcoló, fosztogató félreguláris lovascsapatok tagjait nevezték huszároknak.⁴¹⁴ Ezidőtájt magyar szemszögből egyértelműen negatív érzelmeket tápláltak ezekhez a kegyetlenkedő, rabló lovasokhoz, amit az MKLSz adata is megerősít, hiszen egy

⁴⁰⁹ MKLSz IV 231.

⁴¹⁰ MKLSz IV 247.

⁴¹¹ ISTHVÁNFY, *Historia*.

⁴¹² LEX. LAT. POL. IV/5 748–749.

⁴¹³ SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 80.

⁴¹⁴ DARKÓ, *A magyar huszárság* 14.

1432-es oklevélben egyértelműen 'haramia'-ként vagy 'rabló'-ként emlegetik őket.⁴¹⁵ Mátyás király korában etnikailag a huszárok elsősorban bosnyákok, szerbek és törökök lehettek, és nem a reguláris katonasághoz tartoztak, hanem külön csoportokba szervezve a fő feladatuk a sereg előtti terület pusztítása volt. Szerémi idején is többnyire élesen elkülönítették a magyar könnyűlovasságot a többnyire idegen eredetű, de szintén könnyű fegyverzetű lovas huszároktól, habár ekkor már utóbbiak között magyar származásúak is voltak.⁴¹⁶ Ami a szó eredetét illeti, Darkó a latin *cursarius*ból kialakult *kursar*, majd *gursar* szóból vezeti le,⁴¹⁷ de a TESz szerint a szerb–horvátban a *husa*, magyarul 'rablás' kifejezésből származik, és a latin származtatás téves. A szócikkíró azonban kihangsúlyozza, hogy a *cursarius*ból eredeztethető szerb–horvát *kursar* (tengeri rabló) összekeveredett a *husar* terminussal.⁴¹⁸ A humanista Bonfininél a huszárság *expeditissimus equitatus* körülírásban jelenik meg,⁴¹⁹ de Isthvánffy a *haido*hoz hasonlóan egyszerűen átvette a szót, nem tartotta szükségesnek, hogy klasszikus szavak felhasználásával írja körül.⁴²⁰

iobavus: Elképzelhető, hogy a szóban szereplő *v* pusztai íráshiba, és a szerzői szövegben eredetileg *iobagus* állt. Mindazonáltal a helyes *ablativusi* forma arra enged következtetni, hogy valóban egy *II. declinatio*s hímnemű szó a kézirat eredeti alakja. A magyarországi latinság egyik legrégebb és kifejezetten magyar szóból származó kifejezése a *iobagio*, amely a 'jó' szó középfokra emelt alakjához hozzátoldott *-io* képző segítségével jött létre.⁴²¹ Az első adat 1111-ből származik, amikor jelentése még merőben eltért a késő középkorban használttól, a szó ugyanis csak nagyfokú jelentésváltozás után a 14. századra vált egyértelműen a 'szabad paraszt'-ot jelölő terminussá. Természetesen Szerémi ez utóbbi értelemben használja mintegy nyolc alkalommal.⁴²² Ha az MKLSz adatait megnézzük, látható, hogy a humanisták közül egyedül Váradi Péter írja le egyik levelében,⁴²³ a többi humanista kerülte a használatát. Ennek oka nyilvánvalóan a humanista nyelvszemléletben keresendő, amely a 'paraszt' megnevezésére a vulgárisból képzett szó helyett inkább bevett klasszikus kifejezések használatát tartja kívánatosnak (*rusticus*,

⁴¹⁵ 1432 DI 54788 Vö. MKLSz IV 303.

⁴¹⁶ DARKÓ, *A magyar huszárság* 22–23.

⁴¹⁷ *Uo.*, 38.

⁴¹⁸ TESZ II 174–175.

⁴¹⁹ BONFINI, *Decades* 584; 606.

⁴²⁰ ISTHVÁNYFY, *Historia* 89.

⁴²¹ SZOVÁK, *Supplementum* 27.

⁴²² EPISTOLA 17^v=WENZEL 38; 71^v=223 stb.

⁴²³ MKLSZ V 381–389.

agricola).⁴²⁴ A *iobavus* (*iobagus*?) jelentése kétség kívül azonos a *iobagio* jelentésével.

ispanus: Az MKLSz alapján a szláv *pan*, *span*, *zsupán* szócsoporthoz eredeztethető magyar 'ispán' terminus az eddigi adataink szerint a magyarországi latin nyelvben a 13. századtól kezdve tűnik fel, bár a szó születése minden bizonnyal sokkal korábbra tehető.⁴²⁵ Szerémi kétféleképpen, *spanus*, illetve *ispanus* formában írja le, és többnyire *II. declinatio*s hímnemű főnévként használja, bár előfordul vulgáris, ragozatlan elemként is.⁴²⁶ Ez utóbbi egyébiránt a középkori bajor-osztrák eredetű forrásokban is feltűnik, feltehető itt a magyar nyelvi hatás.⁴²⁷ Noha a magyar középkori latinságban létezett a kifejezés, mégis a használatát erősen háttérbe szorította a latin megfelelője, a *comes*. Az *Epistolában* a *comes* képzési módjának analógiájára (*comes* > *comitatus*) az *ispanusból* szabályos *-atus* képző segítségével létrehozott *IV. declinatio*ba tartozó *ispanatus* is megtalálható, magyarul 'ispánság' vagy 'ispáni méltóság'. A nyelvhasználat értékelése szempontjából azonban leginkább annak van döntő jelentősége, hogy az *ispanus* (*spanus*) és *ispanatus* (*spanatus*) milyen típusú forrásokban fordul elő. Ha az MKLSz adataiból indulunk ki, rögtön szembetűnik, hogy a szó mindössze három irodalmi igényű forrásból ismert: Kézai Simon *Gestájából* a *Pozsonyi Krónikából* és a *Képes Krónikából*.⁴²⁸ A szövegek egymással fennálló kapcsolata nyilvánvaló, és mindhárom terminusra mint vulgáris kifejezésre hivatkozik. Ugyanakkor ezekben a forrásokban az *ispanus* még nem 'vármegyei intézőt', hanem 'kapitányt' illetve 'katonai parancsnokot' jelentett. A szó az *Epistolában* is olvasható értelemben csak az okleveles, tehát nem irodalmi igényű forrásainkban lelhető fel, vagyis a szerzők a humanista és a magasabb esztétikai igényvel írt középkori művekben egyformán kerülték a használatát. Helyette a humanista Bonfini a klasszikus *praetort*,⁴²⁹ a középkori szerzők pedig inkább a *comest* és a *comitatus*t preferálták.

itero: Az igealak ismert a latin nyelvben, sőt még az MKLSz-ben is van rá példa, de egészen más jelentésben.⁴³⁰ Ezek az *iterum* szóból származnak és 'ismétel'-ként fordíthatók. Jóllehet 'utazik'-ként az MKLSz alapján egyedülállónak látszik, mégsem áll példa nélkül. Du Cange számos olyan 6–7. századi szöveghelyet említ, ahol ugyanebben a formában és jelentésben használják.⁴³¹ Egyértelműen vulgáris terminus, ahol az *iter* vagyis magyarul 'út' jelentésű főnévből szabályos úton egy *I. coniugatio*s igét képeznek. Az

⁴²⁴ MKLSz I/2 121.

⁴²⁵ MKLSz V 408–409.

⁴²⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 4^v=2; fol. 5^r=4; fol. 24^v=61 stb.

⁴²⁷ MOLLAY, *Német-magyar* 295.

⁴²⁸ MKLSz V 408–409.

⁴²⁹ BONFINI, *Decades*

⁴³⁰ MKLSz V 414; MEYER-LÜBKE, *Romanisches* 4556 (*itare*).

Epistola egy másik szöveghelyén Szerémi az alapszónak tekinthető *iterare*hoz kapcsol egy *praefixumot*, ezzel pedig még egy további *reiterare* szót képez, amelynek fordítása ’visszatérnek’, ’visszamennek’.

kanchia: Wenzel szövegében sajtóhibával jelent meg a szó *kauchia* formában, de a hibára már Szádeczky is felhívta a figyelmet.⁴³² A kéziratban a javító a kifejezést *akanchiere* javította.⁴³³ Az Erdélyi–Juhász fordításban a kifejezést tartalmazó mondat a következőképpen olvasható: „Amikor a császár parancsára Bécs ellen vonultak, akkor – kamcsiáknak hívják őket – a törökök császáranak seregében szám szerint húszezren voltak Bécs fölött és harminckétezren Linz fölött egészen Rezenig.”⁴³⁴ Ha eltekintünk attól, hogy a meglehetősen zavaros latin mondat átültetése magyar nyelvre milyen nagy kreativitást igényelt a fordítóktól, látható, hogy a tárgyalt kifejezést *kamcsiaként* értelmezték. Györkös Attila internetes szótárában létezik is egy ilyen török főnév, amelynek jelentése ’korbácsos’.⁴³⁵ Elképzelhető, hogy Juhász László is erre a török kifejezésre gondolt, de hogy a török sereg ilyen nagy hányada ezekből a ’korbácsos’-okból állt volna, alig hihető. Ha meg szeretnénk fejteni a *kanchia* kifejezést, jóval egyszerűbb, ha a kézirat javítója által létrehozott *akanchia* alakból indulunk ki, hiszen a hasonló szótári alakok nem ismeretlenek a latin nyelvben. Du Cange a glosszáriumába Jovius művére hivatkozva felvett egy *acanzi* alakot, jöllehet az idézett szövegrészekben csak többesszámban található meg a szó (*acanzis, acanzes*),⁴³⁶ és Bartal szótárában is fellelhető egy hasonló *achanzius* alak.⁴³⁷ A *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* kiegészítő kötetében is megtalálható egy *akansia* alak.⁴³⁸ A kifejezés fent említett alakjai egyaránt a török portyázó lovasságot, az ’akindzsi’-ket jelölik. Nyilvánvaló, hogy az *Epistola* kéziratának javítója jó úton járt akkor, amikor a *kanchie* alakot kiegészítette egy *a* betűvel. A *kanchia* ugyanis nem más, mint az ’akindzsi’ török eredetű szó hibás alakja. A hiba nem feltétlenül a másolótól származik, a törökül nem értő Szerémi is elkövethette. Elképzelhető, hogy Szerémi gyakran hallotta a kifejezést és csupán hallás alapján vetette papírra. Ezt támaszthatja alá a szó ortográfiája is, hiszen a korban a *cs* hangot szinte mindig a *ch* betűpárral jelölték. A beszédben hallás után pedig a ’akindzsi’-ben szereplő *dzs* betű könnyen összekeverhető a *cs*-vel.

kola: Egyértelműen vulgáris szóból képzett latin kifejezés. A mai szerb és horvát

⁴³¹ DU CANGE, *Glossarium* IV 430.

⁴³² SZÁDECZKY, *Szerémi elékírata* 34.

⁴³³ EPISTOLA fol. 96^r

⁴³⁴ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 218.

⁴³⁵ <http://gyorkos.uw.hu/szotar/szotar1.htm>

⁴³⁶ DU CANGE, *Glossarium* I 39.

⁴³⁷ BARTAL, *Glossarium* 7.

(horvát: kola, szerb: кола) nyelvben is használják a 'kocsi', 'szekér' megnevezésére. Az alak tökéletesen megegyezik a vulgáris formával, de a szövegben szereplő ragozott alakból látszik, hogy Szerémi a *subá*hoz, illetve a *gubá*hoz hasonlóan *I. declinációs* latinosított változatban használja.

manducatio: A *manduco* igéből képzett főnév, amelynek alapjelentése 'rágás', Szerémi szövegében viszont leginkább 'étkezés'-nek fordítandó.

manduco: A 'rágni' jelentésű *mandare* igéből származik,⁴³⁹ amely a vulgáris szövegekben rendszerint a bonyolultabb, és a beszéd szempontjából komplikáltabb *edo* ige helyett szokott állni, mint egyszerűbb *I. coniugációs* ige.⁴⁴⁰ Szent Jeromos is a *Vulgatában* az 'evés' kifejezésére a *comedere* mellett legtöbbször a *manducare* igét használja.⁴⁴¹ A *manducare* az élő újlatin nyelvek közül például az olaszban és a franciában él tovább a mai napig (olasz: *mangiare*; francia: *mangier*).

manducus: A szövegben mindössze egy alkalommal fordul elő *ablativusban*, így a szótári alakot csak kikövetkeztetni lehet. A *manduco* ige 'evés' jelentéséhez köthető, ezért 'étel'-nek kell fordítanunk.

martuluzus: Az oszmán-török *martolos* a szerb–horvát nyelv közvetítésével kerülhetett a magyar szókincsbe (*martólos*, *martóloz*). Alapvetően a török szolgálatban álló keresztény katonákat, illetve naszádosokat hívták így. A magyar nyelvbe már a szerb–horvát jelentés honosodhatott meg, vagyis 'török gyalogos katona', illetve az erősen pejoratív 'tolvaj', 'emberrabló'.⁴⁴² Ennek a jelentésnek az előtérbe kerülése nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy a török katonák Magyarországon láncra verve hurcolták el a helyi lakosokat, hogy rabszolgának adják el őket. Az *Epistola* egyetlen adata is ezt az értelmezést erősíti meg, mivel a szövegben éppen arról van szó, hogy a törökök a magyar foglyaikat megkötözve vitték Nándorfehérvárra. Az eredeti kifejezésben álló első és második *o* betűk helyett álló *u* magánhangzó akár íráshiba is lehet.

memento: Wenzel szövegkiadásában az *ablativusi memencione* áll, de a kéziratban egyértelműen *mementone* olvasható. Persze a legtöbb szótárban egyik kifejezés sem található meg, du Cange azonban idéz két olyan szövegrészletet, ahol a *memento* előfordul.⁴⁴³ Az *Epistolában* olvasható kontextus, az „*in memementone facieban*” meglehetősen körülményes, de a latinban általános „*mentionem facere*” szinonímjaként

⁴³⁸ *Supplementum* 83–84.

⁴³⁹ HERMAN, *Vulgáris latin* 79.

⁴⁴⁰ DU CANGE, *Glossarium* V 214; HARRINGTON, *Med. Lat.* 6; 10.

⁴⁴¹ Lásd a *comedo* igét tárgyaló részhez kapcsolódó jegyzetet.

⁴⁴² TESZ II 851.

fogható fel. Ebből következően a szót 'említés'-ként vagy 'emlékeztetés'-ként fordíthatjuk.

milito: Erre a főnévre egyetlen szótárban sincs példa. A hangalakból és a szövegből viszont a jelentése könnyen kikövetkeztethető. Szerémi a *miles* helyett használja, legtöbbször *ablativus*ban, jelentése 'katona'.

nasando: Képzéséről fentebb már volt szó. A magyarul könnyű folyami hadihajót jelentő szláv, a TESz szerint óoroszl eredetű naszád szó a 12–13. századi orosz–magyar kapcsolatok eredményeként honosodott meg a magyar nyelvben, és az egyidőben felbukkanó szerb–horvát *nasad* pedig magyar átvételnek látszik.⁴⁴⁴ Ha igazak ezek az állítások, akkor meglehetősen furcsa, hogy a TESz első adata csak 1504-ből származik, és az *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* szerint is csak 1463-ban bukkant fel a forrásainkban *I. declinációs* hímnemű latin szóként (*nasada, ae m.*).⁴⁴⁵ Kérdéses, hogy annyira erős lehetett az orosz nyelvi befolyás a fentebb említett évszázadokban, hogy a magyarok onnan vették át a kifejezést, és az egyébként pedig szláv nyelvet beszélő szerbek éppen a mi közvetítésünkkel építették be a saját nyelvükbe. Jóllehet Szentkláray a dunai hajóhadak történetét feldolgozó könyvében nyíltan nem mondja ki, de azt sejteti, hogy a szó a német *Nassauer* névből kialakult *Nassauen* vagy *Nassaren* kifejezésből került át a magyarba.⁴⁴⁶ A szláv nyelvből eredeztetése meggyőzőbb, kiváltképp, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a Duna alsó folyásánál szolgáló naszadosok többsége szerb anyanyelvű volt.⁴⁴⁷ Ebből kifolyólag viszont az orosz átvételnél sokkal kézenfekvőbbnek tűnik az a lehetőség, hogy éppen a szerb–horvát kifejezés került át a magyar nyelvbe a 15. század folyamán, nem pedig fordítva. Ha a szó eredetében van is némi bizonytalanság, a *nasando* főnév Szeréminél egyértelműen a naszadosokon szolgáló katonákat jelöli.

oroso (horozo): A kifejezés egyéb magyarországi késő középkori forrásban is felbukkan a Szerémi által használt, mára már elhomályosult jelentésében.⁴⁴⁸ A szláv eredetű 'oroszl' szavunk ugyanis nemcsak egy nép neve, hanem 'ajtónálló'-t vagy 'ört'-t is jelenthet, amelyre TESz és az EWUNG 1585-re hozza az első magyar adatot.⁴⁴⁹ A latinított változat alapján viszont egyértelmű, hogy a 16. század első felében használták a magyar nyelvben.⁴⁵⁰ Képzése teljesen szabályosnak tekinthető, a tőszóhoz kapcsolódik az -o képző, és így jön létre az *Epistolában* egy *III. declinatio*ba sorolandó *horozo, -onis m.*

⁴⁴³ DU CANGE, *Glossarium* V 335.

⁴⁴⁴ EWUNG; TESz II 1001.

⁴⁴⁵ KAMMERER, *Zichy* X 235. (Az MKLSZ cédulái alapján)

⁴⁴⁶ SZENTKLÁRAY, *A dunai hajóhadak* 60.

⁴⁴⁷ *Uo.*, 61.

⁴⁴⁸ ENGEL, *Geschichte* I 73.

⁴⁴⁹ TESz II 1093.

szótári alak. A humanistáknak nyilván még kényszerből sem kellett használniuk, mint például a *haydót*, hiszen az mind az 'ajtónálló' mind pedig az 'őr' szóra megvoltak a jól bevált klasszikus latin kifejezések, amelyeket a vulgáris változat mellett Szerémi is többször használ (*ianitor, custos*).

parabolo: Szerémi mintegy nyolc alkalommal írja le a 'beszél' jelentésű vulgáris latin kifejezést. Herman József a szó eredetét és az újlatin nyelvekben való továbbélését röviden és világosan leírta.⁴⁵¹ E szerint a kései latin *parabolare* ige a görög, elsősorban a 'példázat' vagy 'szó' jelentésű, különösen a keresztény szóhasználatban gyakori *parabola* főnévre vezethető vissza. Ebből származik a francia *parler* vagy az olasz *parlare*. A klasszikus latinban általánosan használt *loquor* a vulgáris szövegekben gyakran helyettesítik a *parabolare* igével, mivel a beszélt nyelvben vagy a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegekben a rendhagyó vagy bonyolultabb ragozású szavak helyett értelemszerűen inkább azonos jelentésű, de szabályos vagy egyszerűbb ragozási osztályba tartozó kifejezéseket használtak.⁴⁵²

penso: A szó eredeti értelme mind a klasszikus, mind pedig a középkori latinban elsősorban 'valamit megmér vagy mérlegel' volt, és nyilvánvalóan ebből az alapjelentésből származik a *puto* szinonímájaként használt 'vél', 'gondol', illetve 'megfontol' jelentés.⁴⁵³ Szerémi alapvetően az utóbbi fogamok kifejezésére a *deputare*, illetve *cogitare* igéket használja, a *pensare* csupán két alkalommal bukkan fel a szövegben. Maga a kifejezés a vulgáris latinban lehetett gyakori, mivel az újlatin nyelvekben a *putare, deputare, cogitare* helyett a *pensare* igéből származó szavakat használják a mai napig (olasz: *pensare*; spanyol: *pensamiento*; francia: *penser*).

pharao (farao): Szerémi ezzel a kifejezéssel nevezi meg a cigányokat. Enessey György *A tzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei* című művében azt állítja, hogy a cigányok a Magyar Királyságban II. András uralkodása alatt jelentek meg.⁴⁵⁴ A forrásaink alapján azonban Magyarországon nagyobb tömegben csak a 15. századtól élnek. A középkori és újkori latin nyelvben a cigányokra többféle elnevezést használtak. Luxemburgi Zsigmond 1423-as László cigányvajdának írt oklevelében a *ciganus* terminust olvashatjuk,⁴⁵⁵ II. Ulászló 1496-ban pedig egy menlevelet (*salvus conductus*) állított ki

⁴⁵⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 73^r=228.

⁴⁵¹ HERMAN, *Vulgáris latin* 12.

⁴⁵² *Uo.*, 79.

⁴⁵³ GYÖRKÖSY, 402; FINÁLY, 1441; DU CANGE VI 260.

⁴⁵⁴ ENESSEY, *A tzigány* 25–26.

⁴⁵⁵ GRELLMANN, *Zigeuner* 343. TESZ 1 429.

Bolgár Tamás cigányvajda számára, ahol a *zinganorum* alakkal,⁴⁵⁶ Izabella királyné 1557-es pátensében, illetve az 1558-as gyulafehérvári országgyűlés határozatában a fentitől csak helyesírásban eltérő formákkal találkozhatunk (*cyganus*, *cziganus*).⁴⁵⁷ Istvánffyánál a mai használattal majdnem teljesen megegyező írásmóddal jelenik meg a szó (*ciganos*).⁴⁵⁸ Mindezekből az látszik, hogy a magyarországi latinságban a 15. századtól már különböző írásmóddal, de igen elterjedt volt a *ciganus* kifejezés, bár az eredete még nem teljesen tisztázott. A szakirodalomban leginkább elfogadott nézet szerint a görög *Athinganos* vagy *Atsinganos* szóból származik, mely a 11. században egy szekta megnevezésére szolgált a Bizánci Birodalomban.⁴⁵⁹ Magyarországon első alkalommal még személynévként találkozhatunk vele, amely a 15. századtól már a nép megnevezéseként tűnik fel.⁴⁶⁰

A fentiekén túlmenően azonban Európa többi országához hasonlóan Magyarországon is hosszú ideig tartotta magát az a nézet, hogy a cigányok Egyiptomból származnak. A fentebb említett Enessey György pontosan kifejti, hogy a korban miként kötötték össze a cigány népet és Egyiptomot.⁴⁶¹ Ő még a Biblia alapján közelítette meg a kérdést. Szerinte a Rómik – a 18. század végén ugyanis már a cigányok saját maguk megnevezésére a roma kifejezést is használták – Kám nemzettségéből valók, Lóth leszármazottai, akinek korábban Jehova egyiptomi földeket adott. Művében azt is kifejti, hogy némelyek szerint a cigányok a Vörös tengerbe veszett fáraó népének maradékai, ezért nevezeik őket gyakran „Farahó Népe”. A kutatás mai állása szerint a cigányság egyiptomi elnevezésének legkorábbi forrása II. Gregorios konstantinápolyi pátriárka adóösszeírásában olvasható, ahol az Αθινγανους együtt szerepel az Αιγυπτιους szóval. Az egyiptomi származásra, vagy inkább az egyiptomi elnevezésre a középkorból több magyarázat is létezik.⁴⁶² Ezeket Heinczinger János gyűjtötte össze egy 1978-ban megjelent tanulmányában. Egy francia zarándok, Jean de Chucarnois, 1490-ben járt a Pelloponnészosz-félszigeten, Medón város közelében. Beszámolója szerint itt nagyszámú cigány élt akkoriban, akiket a közeli Gypsi városról nevezik gipsinek. Sándor rajnai-pfalzi választófejedelem járt ugyanott, és ő is említést tesz az ott élő cigányokról, akik ezen a Kis-Egyiptomnak (*Gippe*, *Gyppe*) nevezett területen élnek.⁴⁶³ Bármilyen is az igazság, az kétségtelen, hogy az Európába vándorolt cigányság egy részének bizonyíthatóan identitásához tartozott az egyiptomból való

⁴⁵⁶ ENESSEY, *A tzigány* 32–34; MEZEY, *A magyarországi cigánykérdés* 76–77.

⁴⁵⁷ GRELLMANN, *Zigeuner* 344–345; 347; 349–350.

⁴⁵⁸ ISTHVÁNFY, *Historia* 73.

⁴⁵⁹ ACHIM, *The roma* 9.

⁴⁶⁰ TESZ I 429.

⁴⁶¹ ENESSEY, *A tzigán* 4.

⁴⁶² ACHIM, *The roma* 9.

származás. Erre mutat az angol parlament 1530-as cigányokra vonatkozó törvénye, amelyben világosan az áll, hogy a cigányok magukat egyiptomiaknak nevezték.⁴⁶⁴ Az angol és a spanyol nyelv a cigányok megnevezésében a mai napig őrzi az egyiptomi eredetet (*gipsy, gitano*). A 19. század első felében vált csak általánosan elfogadottá a tudományos gondolkodásban az Indiai származás elmélete.⁴⁶⁵

A *ciganuson* kívül a magyarországi középkori és újkori latin nyelvben is használatosak voltak a cigányság egyiptomi eredetére utaló kifejezések. A cigány nép Magyarországon elterjedt elnevezése volt a *populus Pharaonis*,⁴⁶⁶ és a Szerémi szövegében olvasható *faraones* megnevezés sem számít egyedülállónak. A fentebb említett Ulászló-féle *salvus conductus*ban a birtokos esetben álló *zinganorum* mellett szinonimaként a *pharaonum* is többször szerepel, miként Izabella királyné 1557-ben kelt levelében a *czinganus* és a *pharao* (*Waywodatus pharaonum ac czinganorum; de medio pharaonum sive zinagorum*) áll egymás mellett. Olyannyira bevett elnevezésnek számított ez is, hogy még egy 1798-as magyar nyelvű kalendáriumban olvasható párbeszédben is 'fáraó'-nak' szólítják a cigányt.⁴⁶⁷ Mindezeket túlmenően – szintúgy az egyiptomi eredetre utalva – egy 1476-os oklevélemben az *egiptiacos* olvasható, míg Thurzó György nádor 1616-ban kelt levelében a *gens Aegyptica* kifejezést használja a cigányságra.⁴⁶⁸ A fentiekből tehát jól látható, hogy a 15. századtól több terminus élt egymás mellett a cigányok megnevezésére. Nagy Pál a források alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 16. század derekától a 'cigány' kifejezés vált dominánssá, és az egyiptomi szárazást őrző megnevezések inkább a műveltebbek szóhasználatában élt tovább.⁴⁶⁹ A fentiekből viszont világosan látszik, hogy a Szerémi által használt *farao* alak csak első ránézésre tűnik szokatlannak, valójában a kifejezést a korabeli Magyarországon más forrásokban is használták.

pontum / pontus: A szó korai újfelnémet eredetű, de ekkorra már a magyar nyelvben is meghonosodott.⁴⁷⁰ A 'pont' kifejezés valószínűleg egy hungarizmusnak tekinthető szókapcsolatban jelenik meg. Mikor egy követ Szapolyainak a követségének okát „pontról pontra” vagyis 'cikkelyről cikkelyre' felsorolta, Szerémi ezt itt nem a megszokott latin *gradatim* vagy *pedetemptim*, illete *de articulo ad articulum* szavakkal, hanem a magyar

⁴⁶³ HEINCZINGER, *Fejezetek* 156.

⁴⁶⁴ PICKERING, *The statutes* 205.

⁴⁶⁵ HEINCZINGER *Fejezetek* 154; THAISZ, *A tzigányok eredete* 125.

⁴⁶⁶ PRAY, *Annales* IV 273.

⁴⁶⁷ Ez a kalendrium az OSZK gyűjteményében a *Cal.* 222. jelzet alatt található.

⁴⁶⁸ GRELLMANN, *Zigeuner* 349.

⁴⁶⁹ NAGY, „*Fáraó népe*” 133–135.

gondolkodás tükörfordításával, a *de ponto ad pontum* szókapcsolattal fejezte ki.⁴⁷¹ Egy nem magyar anyanyelvű olvasó minden bizonnyal igen nehezen értené meg ezt a mondatot, a szóképzés azonban mindenképpen szabályos, valószínűleg a tőszóhoz kapcsolt *-us* vagy esetleg *-um* képzővel történt.

portare: Rendkívül sok jelentésben használt ige, amely a vulgáris latin szövegekben gyakran a rendhagyó ragozású *ferre* ige helyett szokott állni, mivel a beszédben a szabályos ragozása miatt könnyebb használni.⁴⁷² Jeromos a *Vulgatában* is előszeretettel írja le.⁴⁷³

porticella: A *porta* latin szó kicsinyítőképzővel ellátott változata. Du Cange *porticellus* alakot vette fel a szótárába, és hozzá egyetlen itáliai forrásból hozott idézetet.⁴⁷⁴ A szövegben *ablativusi* alak olvasható, így akár a *porticella* is állhatna alanyesetben. Du Cange nyilván a *portaculus* mintájára vette hímneműek a szót, úgy tűnik viszont, hogy Szerémi a *porta* nőnemű alakját tartotta meg.

practicatio: A szó 'összeesküvés', illetve 'mesterkedés' jelentése eléggé sajátos. Du Cange is csupán néhány adatot említ, Bartal pedig a glosszáriumában csupán Szerémi szöveghelyét hozza.⁴⁷⁵ Nyilvánvalóan a máshol is adathozható hasonló jelentésű *practica* főnévből van képezve. A latin kifejezés mai franciában a *pratique* szó egyik pejoratív mellékjelentésében él tovább.

praeaprico: Az *aprico* igéből a későlatinban kedvelt gyakorító jelentésű *-icare* szuffixummal képzett szó, magyar jelentése 'előkészít'.⁴⁷⁶

prolixo: Sajátos jelentésben használt ritka ige. A *prolixus* háromvégű melléknévből származik, melynek alapjelentése 'bő', 'jó hosszú' vagy 'terjedelmes', második jelentésként a Finály szótár 'sokat magába foglaló'-t adja meg.⁴⁷⁷ Ugyanitt a szótár egy *prolixare* igét is hoz, amelynek értelme 'kitágít' vagy 'kinyújt'. A melléknévi alak gyakran áll a beszéd jelzőjeként.⁴⁷⁸ Az *Epistola* mondatából könnyen kikövetkeztethető a *prolixare* itteni jelentése, hiszen magyarul az állítmány nem jelenthet mást, mint hogy 'beszélget'.

pusculus: Herman József arra hívja fel a figyelmet, hogy a vulgáris latinban a *parvus* szót olyan szavak váltották fel, amelyeket eredetileg gyerekekhez beszélve használtak

⁴⁷⁰ MOLLAY, *Német-magyar* 443.

⁴⁷¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 73^v=230.

⁴⁷² DU CANGE, *Glossarium* VI 421.

⁴⁷³ VULGATA Lc 10,4; 23,26 stb.

⁴⁷⁴ DU CANGE, *Glossarium* VI 425.

⁴⁷⁵ Uo. 445.; BARTAL, *Glossarium* 509.

⁴⁷⁶ HERMAN, *Vulgáris latin* 83.

⁴⁷⁷ FINÁLY 1592.

⁴⁷⁸ VULGATA Mc 12,40: „qui devorant domos viduarum et ostentant prolixas orationes.”

(*pitinnus, pisinnus, putillus* stb.).⁴⁷⁹ De Cange gyűjtésében létezik egy hasonló *pusillus* szóalak 'fiatalabb' jelentésben.⁴⁸⁰ Valószínűleg itt a Herman által említett vulgáris jelenségről lehet szó, a kifejezés jelentése pedig 'kicsi', 'apró'.

rebellizo: A klasszikus latinban a 'harcol', 'küzd' jelentésű *bellare* igéből jött létre a felkel, fellázad értelmű *rebellare* (*re* + *bellare*), és a hozzá kapcsolódó főnevek és melléknevek (*rebellatrix; rebelles; rebellio; rebellis*).⁴⁸¹ Szerémi nyelvhasználatára jellemző módon az *Epistolában* az ugyanolyan jelentésű ige nem klasszikus, hanem a vulgáris latinban kedvelt *-izare* képzővel létrehozott alakját olvashatjuk.

refocillatus / refocillo: A kifejezés számos alkalommal feltűnik az *Epistolában*, de nem minden esetben egyszerű meghatározni a jelentését. A *focil(l)o* ige a *focus*, 'tűzhely, tűz' jelentésű főnévből eredeztethető. Du Cange glosszáriumában ez a kapcsolat jól megfigyelhető, mivel a szótár a *focilare* alakról a *foculare* szócikkhez irányítja a felhasználót.⁴⁸² Az ige alapjelentése 'felmelegít, felfrissít'.⁴⁸³ A *refocillare* igéből képzett *refocillatus* melléknévként használt alakok az *Epistolában* lényegében megfelelnek a fenti két jelentésnek, hiszen egyszer 'forralt bor'-ként (*cum vino refocillato*), máskor pedig 'friss hír'-ként (*refocillata fama*) kerül elő a szövegben. Amikor ragozott igeiként jelenik meg, már sokkal színesebb jelentéstartománnyal kell számolnunk. Több esetben egyértelműen 'helyreállít'-nak vagy 'kijavít'-nak kell fordítanunk, de ez a jelentés nemcsak a szövegkörnyezetből következtethető ki, hanem DMLBS adatai is alátámasztják.⁴⁸⁴ Bartal a glosszáriumában az *Epistolából* az ilyen értelemben használt adatokat emelte ki.⁴⁸⁵ Az általunk használt alapvető szótárakban már nem fordul elő, de az alapjelentésből és a szöveg értelméből kikövetkeztethető még két alkalommal a 'feltüzel, noszogat' jelentés. Két mondatban viszont nagy nehézségekbe ütközik a pontos meghatározás. Az egyikben Ferhát pasa azzal hanceg, hogy visszaszerzi a magyaroktól az elveszett zsákmányt: „*Ego quidem volo retrorsum reintrare ipsam predam ac refocillare ab Hungaris.*” Ezt az Erdélyi–Juhász kötetben 'visszaveszem'-ként fordították a fordítók, és minden valószínűség szerint maga a szerző is ezt kívánta kifejezni.⁴⁸⁶ Egy másik mondatban viszont szinte lehetetlen pontosan értelmezni az igét. Fráter Györgyről a következőt gondolja Szerémi: „*Vere vere, quod mihi consciencia mordet mihi, quod iste*

⁴⁷⁹ HERMAN, *Vulgáris latin* 81.

⁴⁸⁰ DU CANGE, *Glossarium* VI 576.

⁴⁸¹ GYÖRKÖSY, *Latin* 470.

⁴⁸² DU CANGE, *Glossarium* III 532–533.

⁴⁸³ FINÁLY 810.

⁴⁸⁴ DMLBS I/4 969 (*focilare*).

⁴⁸⁵ BARTAL, *Glossarium* 563.

monachus albus demum non refocillaret vindicose mortem fratris sui iuxta claustrum Ladon.”⁴⁸⁷ A fordítók ezt a következőképpen ültették át magyarra: „Igaz, igaz, de engem nyugtalanít, vajon ez a fehér barát végül nem fogja-e megbosszulni a ladoni kolostor melletti testvére halálát.” A latinban a ’vmit megbosszul’ egyszerűen a *vindicare* + *acc.* szerkezettel kifejezhető lett volna. Itt a *vindicose* adverbium mellett álló ragozott *refocillare* ige nem nagyon értelmezhető, mert grammatikai kapcsolatok ebben az esetben nem világosak a mondatban. Kijelenthetjük, hogy az utolsó tagmondat egészében zavaros. Bartal tanácstalanságát is jól jelzi, hogy a glosszáriumába a *vindicose refocillare* szókapcsolatot együtt vette fel ’megbosszul’ jelentésben. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy Szerémi valami olyasmit szeretett volna kifejezni, hogy ’bosszúálló módon forral valamit’ Fráter György a szerzetes testvére miatt, hiszen ezzel a *refocillare* ige egyik fő jelentése szerint értelmeznénk a szöveget, de persze a mondat ilyen értelmezés mellett sem korrekt nyelvtanilag. A bizonytalanság miatt külön jelentésként, de kérdőjellel emeltük ki a *vindicose refocillare* szókapcsolatot a glosszáriumban, és ’bosszút forral’-ként értelmeztük magyarul.

repagulo: A *repagulum* ’zár’ vagy ’retesz’ jelentésű főnévből képzett ige.⁴⁸⁸ Szerémi szövegén kívül eddig máshol nincs rá adat, de a szabályos képzés alapján nem zárható ki, hogy egyéb, még feldolgozatlan szövegekben előfordulhat.

rotipar: A különösen a magyarországi latinságban előforduló képzési formáról a szóképzéseknél már volt szó. A kifejezés a *rota* főnév és a *-parius* képző csonkult változatából jött létre, jelentése ’kerékgyártó’.

satrapa / *satrapus*: Az eredetileg ’perzsa helytartó’ megnevezésére szolgáló perzsa szót a görög (σατραπης) és a latin nyelv is átvette, utóbbi több formában (*satrapes*; *satrapa*; *satraps*).⁴⁸⁹ Szeréminél a ragozott alakból egy *satrapus* nominativus is kikövetkeztethető, amely angliai forrásokban bukkan fel.⁴⁹⁰ A középkori és újkori latinban használt jelentései összefüggésben vannak a szó eredeti értelmével, persze jóval több jelentésárnyalattal rendelkezik, úgymint ’tartományi helytartó’, ’miniszter’, ’katonai parancsnok’ vagy ’egyházi előjáró’.⁴⁹¹ Ami a magyarországi előfordulását illeti, Bartal glosszáriuma nyújt eligazítást. Ott két jelentés olvasható a ’főnök’, illetve ’pandúr’. Furcsa módon Szerémi adatait nem vette fel, pedig felhasználta az *Epistolát* a glosszárium

⁴⁸⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 38^r=106–107.; ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 93.

⁴⁸⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 72^r=225.

⁴⁸⁸ PÁPAI 482; FINÁLY 1694 (*repagula*).

⁴⁸⁹ FINÁLY 1762.

⁴⁹⁰ DMLBS XV 2942–2943.

elkészítésekor. A szöveggörnyezetet figyelembe véve az *Epistolában* a *satrapa* és *satrapus* jelentése egyaránt jelenthet ’parancsnok’-ot vagy ’várparancsnok’-ot.

scatula: Ebből a kifejezésből származik a magyar nyelvben ma is használt ’skatulya’ szó, amelyre a TESz első adata 1544-ből való, és számos későbbi alakját említi (*scatulat*, *iskatulya*, *katolya* stb.). A szócikkíró maga is bizonytalan abban, hogy az olasz vagy a latin nyelv volt az átadó. Az olasz *scatola* a kereskedelemhez köthető terminusként kerülhetett a magyar nyelvbe, míg a latin *scatula* botanikai és orvosi szóként szintén használatos lehetett Magyarországon.⁴⁹² Ezen túmenően a *scatola* vagy *scatula* a szláv nyelvekbe is átkerült (horvát: *skatula*; szlovén: *skatule*; cseh: *skatule*). A magyar nyelvben meghonosodott szó eredetének megállapítása valóban nem könnyű feladat, hiszen a legtöbb olasz kifejezés a középkorban is használt latin szóra vezethető vissza. Bár a legtöbb szótár nem tartalmazza a latin *scatulát*, du Cangénál erre is van példa.⁴⁹³ Szerémi adata alapján viszont azt bizonyíthatjuk, hogy a kifejezés nem csupán botanikai vagy orvosi műszóként a magyarországi latinságban, hanem a mindennapi érintkezés során is használták.

scortizo: A latin nyelvben az örömlány megnevezésére a ’meretrix’ mellett létezett még a *scortum* kifejezés is, és az ebből képzett álszenvedő *scortari* ’paráználkodik’ jelentésű ige.⁴⁹⁴ Du Cange csupán a főnevet vette fel, Bartal glosszáriumában pedig az egyetlen adat az *Epistolából* származik.⁴⁹⁵ Szerémi az *-izare* képzőjével hozta létre az *I. coniugatióba* tartozó igealakot. Valószínűleg a vulgáris latin egyszerűsítésre való törekvése miatt használta a könnyebben ragozható formát az álszenvedő alak helyett. Bartal szerint a *scortizare* latin szóból származik az olasz *corteggiare* kifejezés. Habár hangzás alapján valóban úgy tűnhet, hogy a két szó között van összefüggés, de Bartal ezúttal téved. Egyrészt a *corteggiare* igeének nincsen pejoratív értelme, egyszerűen annyit jelent, hogy ’udvarol’. Az olasz terminus pedig a *corte* (udvar) főnévből lett képezve, amely a latin *cohorsra* megy vissza. Az örömlány pedig a mai olaszban éppenhogy a latin *meretrix*-ből eredeztetethető (*meretrice*).

simphonizo: Du Cange adata szerint a *symphonia* szóból képezett ige. A *symphonia* zenei műszó, amelynek ’együtthangzó zene’ jelentését Isidorus mutatja be részletesebben,⁴⁹⁶ és az *-izare* suffixummal képzett igére vonatkozóan is számos adattal rendelkezünk.

⁴⁹¹ *Uo.*; DU CANGE, *Glossarium* VII 316.

⁴⁹² TESZ III 553–554.

⁴⁹³ DU CANGE, *Glossarium* VII 342.

⁴⁹⁴ FINÁLY 1776.

⁴⁹⁵ DU CANGE, *Glossarium* VII 364; BARTAL, *Glossarium* 598.

sodreo: Az *Epistola* nem túl nagyszámú bizonyítható nyelvi hungarizmusai közé tartozik. A latin nyelvből nem is fejthető meg az ige jelentése, feltétlenül a magyarból kell kiindulni, és csak a szövegkörnyezet segítségével lehet megállapítani. Szerémi tudósítása szerint az áruló Lászlót a következőképpen végezték ki: „*Et omni die in os trudebant (sc. aspersionum), et sodrebant linguam eius, et sic dira morte exalavit de mundo*”.⁴⁹⁷ A műfordítás a 'szorították' igével adta vissza a szó jelentését. Ezúttal talán helyesebb a Juhász László által javasolt 'sodor' fordítás. Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben Szerémi nem a legelterjedtebb *-are* vagy *-izare* képzőkkel egy *I. coniugatiós* hanem egy *II.* vagy egy *III. coniugatiós* igealakot hoz létre. Hogy pontosan melyiket, ebből az egyetlen alakból nem lehet megállapítani.

spacium: Bartal Antal a 'tréfa' jelentésben vette fel a glosszáriumába, és az olasz *spasso* kifejezéssel hozta összefüggésbe.⁴⁹⁸ Valószínűleg nem szükséges eltávolodnunk a *spatium* latin szó eredeti jelentéstartalmától, a főnév egyik értelme ugyanis 'idő, alkalom valamire'. Ha ebből a jelentésből indulunk ki, akkor a Szeréminél állandóan visszatérő *pro spacio* szerkezetet fordíthatjuk 'időtöltés'-ként vagy 'időtöltés végett'-ként, ami tökéletesen belellik a szövegbe, ez Bartal meghatározásáról már nem mondható el.

sulaco (zwlako): A *szolak* oszmán–török eredetű katonai műszó, eredeti jelentése balkezes. A források és a szakirodalom alapján a jelentése könnyen magyarázható. A Török Birodalomban a janicsár hadtesteket összesen 101 *dzsematra* osztották, amelyekben a 16. században egyenként 70–80, később 100 katona szolgált. A 60, 61, 62, 63-as janicsár *dzsemátok*ban harcoló katonákat nevezték *szolakok*nak. Ők alkották a szultán testőrgárdáját, és a hadjáratok idején is a legfontosabb feladatuk a szultán testi épségének védelme volt. A 60. és 61. *dzsemat* katonái a szultán bal, míg a 62-es 63-asba osztott janicsárok a jobb oldalán álltak. Fő fegyverzetük az íj volt, valamint rendelkeztek még görbe karddal, *hancerrel* is. Elnevezésük a fegyverükhöz kapcsolódik. A 62-es és 63-as *dzsemát* vezérei (*oda-basi*) bal kézzel húzták fel az íjaikat, hogy célzás közben ne kellejen hátat fordítaniuk a szultánnak. Csupán ezek az *oda-basik* rendelkeztek lóval és buzogánnyal. Mikor a szultán jelen volt a hadjáratban, a táborban szoros gyűrűt vontak a *szolakok* a padisah köré, hogy senki se közelíthesse meg. A rangidős *szolak* tartotta a szultán lovának a kantárját és tette rá a lóva lábára a bilincset, hogy ne hagyassa el a csatateret.⁴⁹⁹ A magyarországi latinságban nem csak Szeréminél találkozhatunk a

⁴⁹⁶ DU CANGE, *Glossarium* 688.

⁴⁹⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 9^v=14.

⁴⁹⁸ BARTAL, *Glosszárium* 621.

⁴⁹⁹ MUGNAI-FLAHERTY, *Türkenkrieg* 47; SKORK, *Das Volk* 167–168.

kifejezéssel. Istvánffy Miklós a mohácsi csatáról szóló leírásában szintén ír a *szolakokról*. Mikor a keresztény sereg első rohama elsöpörte a janicsárok hadoszlopát, a magyar király lovasai közül néhányan a szultánt védő *szolakokig* is eljutottak: „*Rex eo nuntio recreatus veluti spe recepta cum sua acie maxime poterat procurriendo, suis ferre auxilium properat, iam primum agmen fugatis equitibus, etiam ianiceros loco movere ceperat, ita ut non procul ab eo loco, in quo Solimanus constiterat, pugnaretur; accurrente rege pugna magis ac magis recrudesceret, nonnullique ex corporis custodibus, quos sulacos appellant, ibidem trucidarentur.*”⁵⁰⁰ Látható, hogy a szót Szerémi másképpen képezi, mint Istvánffy, és így más ragozási osztályba sorolja. Szerémi leírásában a *szolakok* kezében lévő jogarról beszél, ami valószínűleg az *oda-basik* buzogánya lehetett.

suprafrango: Mindenképpen nyelvi hungarizmusnak kell tartanunk. Amellett, hogy szemmel láthatólag a magyar ’feltör’ kifejezés tükörfordítása, még a latin nyelv szempontjából grammatikailag is egyedülálló. A mondatban a következőképpen olvasható: „*Et iam multa preda habebant (sc. Turci) super Hungaros, quia ecclesias frangebant supra.*” Ha lefordítjuk a mondatot, nem kétséges, hogy a *supra* magyar igekötőként viselkedik a mondatban.

supraligo: Sajátos forma a ’felköt’ kifejezésére. A *suprafrangere* és az *extraligere* mellett szintén a magyar szó tükörfordításának látszik.

thaborunc(u)la: A korabeli élő nyelvekben használt ’tábor’ szóból képzett latin kifejezés. A katonai alakulatok ideiglenes szálláshelyének megnevezésére a TESz 1519-ből hoz adatot, és Szerémi is ugyanebben a jelentésben használja.⁵⁰¹ A szó török eredetű, de már a 14. században bizonyítottan a magyar szókincs részét képezte. Habár elég valószínű, mégsem jelenthető ki egyértelműen, hogy magyar kifejezésből lett latinosítva, hiszen Szerémi második nyelvében, a szerb-horvátban is ugyanebben a formában honosodott meg (horvát: *tabor*; szerb: табор). Érdekes, hogy az eleve kicsinyítőképzővel ellátott terminust Szerémi a *parvus* jelzővel egészítette ki. A szó utolsó magánhangzójának hiánya valószínűleg pusztán íráshiba.

tranizta: Habár a kifejezés pusztán alakjából nem deríthető ki egyértelműen, hogy a latin szövegbe ágyazott vulgáris szóról vagy annak latinosított változatáról van szó, a *subá*hoz és *gubá*hoz hasonlóan latin szóként vettük fel a glosszáriumba. A TESz sok különböző alakját sorolja fel, köztük több idegen nyelvű változatát is (német: *Tornister*; szlovák: *tanistra* stb.). A szó végső forrása egyelőre nem tisztázott. A szócikkíró szerint az

⁵⁰⁰ ISTHVÁNYFY, *Historia* 81.

⁵⁰¹ TESz III 818-819.

itt is olvasható *n* hangot is tartalmazó változat elképzelhető, hogy a latin *canistrum* ('fonott kosár') szóval való keveredés eredménye. A Szerémi által használt alak egyetlen szótárban sem található, elképzelhető, hogy az *r* mássalhangzó csupán íráshiba miatt került a második helyre. A magyar szó szláv eredete valószínűs, de nem dönthető el egyértelműen, hogy itt szerb vagy már magyar szónak kell tekintenünk.⁵⁰²

truffa: Kardos Tibor a Filologiai Közlöny 1955-ös évfolyamában a korábbi kutatásokra és a forrásokra támaszkodva tárta fel a 'trufa' szó eredetét.⁵⁰³ Meggyőzően bizonyítja, hogy a szó eredeti jelentése a 'csalás' vagy 'rászedés' volt, és csak később vált hangsúlyossá a mai 'tréfa' értelme. A magyar nyelvbe való átkerülésével kapcsolatban viszont felteszi a kérdést, hogy vajon a 'trufa' valóban az olasz *truffa*-ból került-e át a magyar nyelvbe, vagy sokkal inkább a középlatinból. A felvetés jogos, hiszen az egész Európában használt latinak jóval nagyobb befolyása lehetett a magyar nyelvre, mint az olasznak, habár utóbbi hatása – elsősorban az udvari körökben – sem lehetett elenyésző. Az viszont nem lehet kérdés, hogy Szerémi már egyértelműen a későbbi, ma is használatos jelentéssel használja. A szöveg alapján csábító lenne az *accipere ad truffandum* összetételt nyelvi hungarizmusnak gondolni, hiszen a 'tréfára venni vmit' a magyarban állandó szókapcsolat, de példának okáért ugyanez a német, és ami még fontosabb, a Szerémi által beszélt szerb nyelvben is megtalálható (*primiti za šalu*). Ebből következik, hogy habár valóban vulgáris kifejezés tükörfordításának látszik az összetétel, mégsem állíthatjuk róla, hogy nyelvi hungarizmus.

ulno: A vulgáris latinban megszokott módon a szövegben a magyarul 'kar' jelentésű *ulna* főnévből van képezve egy *I. coniugatiós* ige, jelentése 'átölel'.

vapulatio: Nyilvánvalóan a *vapulare* igéből képzett *III. declinatiós* főnév, jelentése 'üt', 'ver'.

venturitas: Mindössze egyszer fordul elő a szövegben *ablativusi* alakban. A jelentése egyértelműen 'érkezés' vagy 'megérkezés', de a képzése egyedülállónak tűnik. A *venire* ige *instans* alakjához csatolt *-itas* képzőre eddig nincs adatunk.

Zlowacus: A kifejezésről a kézirati fejezetben már volt szó, ám ott nem kerültek szóba a jelentését érintő nehézségek. A Juhász László fordításában szereplő szlovák népnév így önmagában a mai ismereteink szerint anakronizmusnak tekinthető. A TESz adatai alapján a 'szlovák', mint Magyarország északi területein élő nyugati szláv nép elnevezése csak a 19. századtól számítható, korábban az általános név a 'tót' volt. A

⁵⁰² TESz III 853.

⁵⁰³ KARDOS, A *trufa* 111-113.

szócikkíró azonban elismeri, hogy Heltainál előfordul egy *sclovak* szóalak, de ezt inkább a latin *sclavus* kifejezéssel hozza összefüggésbe. Ezzel összhangban Dušan Kovač is azt állítja a Szlovákia történetét feldolgozó monográfiájában, hogy a szlovákokra – pontosabban a középkori Magyarország északi részén élő nyugati szláv népekre – egyaránt a latin *Slavus* terminust használják a források, vagyis a *Slavus* a szlovák szinonímája.⁵⁰⁴ Szarka László szerint a szlovák nyelvet a 13. századtól már bizonyítottan el lehetett különíteni a többi szláv rokonnép nyelvétől, de ez még nem jelentett önálló szlovák etnikai tudatot.⁵⁰⁵ Mindennek fényében a biztosan vulgáris szóból latinosított *Zlowacus* kifejezés meglehetősen furcsának tűnik, mert Szerémi mintha azt szeretete volna kifejezni, hogy az általa csehnek tartott népcsoport (*gens Bohemica*) tagjait szlovákoknak (*Zlowaci*) is nevezik. Nem biztos, hogy a Szerémi által csehnek tartott nép valóban cseh volt. Az is elképzelhető, hogy a számára nagyon hasonló nyelvet beszélő szlovákat gondolta annak, akiktől viszont azt hallotta, hogy magukat szlováknak nevezik. Ez azt bizonyítaná, hogy a 16. században a Magyarország északi területén élő nyugati szláv népesség már elkülönítette magát a csehektől és a morváktól. Kompetencia hiányában dönteni ebben a kérdésben nem tudunk, de véleményünk szerint a szlavistáknak érdemes ennek alaposan utánajárniuk.

2.7.2. Magyar szavak, szólások

Márki Sándor az *Epistolából* kigyűjtött magyar szavakat és mondatokat összesen 57 szótári egységben tüntette fel. Ezek az egységek néhol csak szavakból, máshol viszont több szóból álló szókapcsolatokból, illetve teljes mondatokból állnak. Módszerét helyesnek találjuk, hiszen egy közmondást valóban nem szerencsés szavakra bontani, célszerűbb egy egységként közölni és értelmezni. Ha ezeket a szótári egységeket szavanként vesszük, összesen 128 szót számolhatunk össze. Mint már említettük, Márki glosszáriumának a legnagyobb hiányossága, hogy sok esetben nem értelmezi pontosan a szavak, és ez még inkább áll a közmondásokra. Ezen túlmenően számos magyar, vagy a magyar nyelvben akkorra már meghonosodott szó hiányzik a listából (pl. *ispan*). Az is szembeűnő, hogy Márki csupán a „tisztá” magyar szavakat vette fel a listájába, vagyis a népi etimológia által idegen szavakból eltorzított kifejezéseket kihagyta (pl. *lánckenét*), holott véleményünk szerint ezeknek a szavaknak is a magyar glosszárium részét kell képezniük.

⁵⁰⁴ KOVÁČ, *Szlovákia története* 55.

⁵⁰⁵ SZARKA, *A szlovákok* 37.

Ebben az alfejezetben az *Epistola* magyar kifejezéseinek egy részét értelmezzük. Szükségszerűen válogattunk a glosszárium szavai közül, nem fogjuk itt minden egyes szó részletes magyarázatát adni. Elsősorban a jelentés tekintetében kevésbé egyértelmű, ma már nem használt, illetve korábban pontatlanul vagy tévesen értelmezett gyűjtöttük össze.

Atyafy gyermek: Mivel a szókapcsolat jelentéstartománya igen széles, a pontos jelentését különösen nehéz meghatározni. A Szapolyai János és Petrovics Péter között fennálló rokoni kapcsolatot Szerémi a *carnaliter frater* latin szókapcsolattal írta le, amelyet a fenti módon fordított le magyarra. Márki Sándor szó szerint véve a latin kifejezést 'édestestvér' jelentésben vette fel a szótárába,⁵⁰⁶ ami annyit jelentene, hogy – legalábbis anyai ágon – Petrovics Péter Szapolyai János édestestvére lenne. Ha szorosán értelmezzük a latin szavak jelentését, valóban fordíthatjuk így, és a szakirodalomban egy ideig tartotta is magát az a nézet, hogy Petrovics Péter Szapolyai féltestvére volt. Ezzel kapcsolatosan érdemes megnéznünk, hogy a családfakutatás milyen eredményeket ért el a két személy rokoni viszonyának meghatározásában, és ennek fényében próbáljuk szemantikailag vizsgálni a latin és a magyar szókapcsolatokat. A Szapolyai család és Petrovics Péter rokonságával eddig csak két kutató foglalkozott részletesebben, Kubinyi András egy 2004-ben megjelent cikkében, és Neumann Tibor egy, még publikálás előtt álló tanulmányában.⁵⁰⁷

Kubinyi számára is egyértelmű volt, hogy az édestestvéri kapcsolat csak abban az esetben képzelhető el, ha Petrovics Péter Szapolyai Istvánnak lenne a törvénytelen gyereke. Kubinyi a törvénytelen gyermek teóriát Tubero szövegrészletével cáfolta, akinek művéből kiderül, hogy Petrovics Péter édesapját Petrovics Miklósnak hívták.⁵⁰⁸ Kubinyi a Petrovics család a Szapolyaiakkal való szoros kapcsolatáról korábbi adatokkal is szolgált és arra felhívta a figyelmet – és ebben tökéletesen igaza is van –, hogy a *frater* jelentése nemcsak 'édestestvér' lehet, hanem adott esetben még az anyai ágú távolabbi rokonság fokon álló személyre is vonatkozhat. Ennek alapján azzal az elmélettel állt elő, hogy akár Szapolyai István egyik nővére lehetett Petrovics Miklós felesége, ebben az esetben pedig Petrovics Péter Szapolyai János másod-unokatestvére lenne.

Neumann Tibor, aki jelenleg alaposabban foglalkozott a Szapolyaiak középkori történetével, két eltérő eshetőséget vetett fel, de Kubinyihoz hasonlóan mindkét esetben arra jutott, hogy Petrovics Péter Szapolyai János unokatestvére lehetett. Ennek értelmében

⁵⁰⁶ MÁRKI, Szerémi György magyarsága 27.

⁵⁰⁷ KUBINYI, A Szapolyaiak 230–231; NEUMANN Tibor: A Szapolyaiak családi története. (kéziratban).

⁵⁰⁸ TUBERO, Kortörténeti feljegyzések 275.

a Szeréminél olvasható *atyafy gyermek* szókapcsolatot 'unokatestvér gyermekeként' fordítja. Elméletileg a szövegben szereplő *germek* lehetne *germeke*, abban az esetben, ha elírásról van szó. A birtokos személyrag viszont csakis ebben az esetben maradhatna el, a birtokos személyragokat Szerémi idejében ugyanis már régen ismerték és általánosan használták. Nem elképzelhetetlen, hogy itt nincs is különösebb funkciója a *germek* szónak, az értelmezés során kifejezetten az *atyaffyra* kell koncentrálnunk.

Ezek után nézzük meg, hogy a szójelentések vizsgálatával juthatunk-e hasonló eredményre. Az értelmezést a latin *carnaliter frater* kifejezés magyarországi használatban ismert jelentéseivel érdemes kezdenünk. A *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* alapján megállapíthatjuk, hogy az első szó meghatározása meglehetősen egyszerű, a *carnaliter* ugyanis a magyarországi latin nyelvhasználatban gyakran annyit jelentett, hogy 'test szerinti' vagy 'születés szerinti'.⁵⁰⁹ Jóval több gondot jelenthet a *frater* megfejtése, hiszen használata rendkívül változatos.⁵¹⁰ Első jelentésében *édestestvér*, de emellett még számos egyéb rokoni fokot is jelenthet. Szerémi az *Epistolában* maga is rengeteg különböző jelentésben használja, lehet nála 'édestestvér', 'szerzetes' és 'hitsorsos'.⁵¹¹ Amennyiben ki akarjuk zárni az 'édestestvér' jelentést, az a nem elhanyagolható tény is tovább bonyolítja a helyzetet, hogy mikor ebben az értelemben használják, gyakran áll mellette jelzőként a *carnalis*, amely gyakorlatilag a Szerémi által használt *carnaliter* adverbium szinonímája. Minden bizonnyal ez lehetett az oka annak, hogy Márki egyszerűen *édestestvéreként* fordította a szókapcsolatot. A *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* szócikkét áttekintve nem kerülheti el a figyelmünket a szó 'atyafi', illetve 'rokon' jelentése sem, vagyis a *frater* a rokoni kapcsolatokon belül egy jóval tágabb vagy általánosabb jelentéssel bírhat. Ha tehát a *carnaliter frater* kifejezést tágabban értelmezzük, akkor úgy is fordíthatjuk, hogy 'vér szerinti rokon'. Ez természetesen túlságosan széles tartomány ahhoz, hogy a két személy közt fennálló rokonsági fokot pontosan megállapítsuk, hiszen így a jelentésébe a féltestvértől az első fokú unokatestvérig bármelyik fenti lehetőség beletartozhat. A latin szókapcsolat vizsgálatával tehát nem kerülhetünk közelebb a megoldáshoz.

Ebben az esetben lehetne segítség a szövegben található magyar fordítás. Az első nagy gond az *atyafi* szóval az, hogy a latin *frater*hez hasonlóan igen változatos jelentéssel bír. A magyar nyelvben eredetileg a vér szerinti testvért jelölte, vagyis valakinek a közös

⁵⁰⁹ MKLSz II/1 57.

⁵¹⁰ MKLSz IV 142.

⁵¹¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 17^r=36–37; fol. 57^v=177; fol. 96^r=302.

apától származó fiútestvérét. Ennek ellenére a szó jelentéstartománya már korán kibővült, és egyaránt alkalmazták a rokon megjelölésére, később mint a *frater* esetében a hittestvérré, illetve a szerzetes barát megjelölésére is. Ma leginkább tréfásan a szegről-végről rokonokra használják.⁵¹² Akárhogyan is nézzük, az *atyafi* kifejezés jelentéseinek vizsgálatával végül ugyanoda jutunk, mint a *frater* esetében. Mindemellett egy másik szöveghely csak még nagyobb zavart idéz elő. Ott ugyanis azt olvashatjuk, hogy Szapolyai *germanus meusként* emlegeti Petrovicsot.⁵¹³ Az *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* adatai alapján a magyarországi középkori latinságban a *germanus* jelentése egyértelműen *édestestvér*.⁵¹⁴ Ez persze nem zárja ki, hogy Szerémi ez esetben is egy tágabb értelemben használja, hiszen a lengyel középkori szótár és a Finály szótár alapján egyszerűen 'rokon'-t is jelenthet.⁵¹⁵ Az pedig még nagyobb szerencse, hogy *Epistolában* is találkozunk vele 'rokon' jelentésben.⁵¹⁶ Így nem kell szembenéznünk azzal a problémával, hogy miért nevezi Petrovicsot Szapolyai édestestvérenek, de ezzel együtt továbbra is ott tartunk, hogy Petrovics Szapolyai valamilyen fokú rokona. A fentiekből világos, hogy filológiai alapon egyszerűen lehetetlen meghatározni a Szapolyai János és Petrovics Péter között milyen rokoni kapcsolat állt fenn. A kutatás jelenlegi állása szerint úgy tűnik, hogy Petrovics Péter nem volt Szapolyai János édestestvére, de a rokoni viszonyuk pontos meghatározásához új források feltárására van szükség.

Bestye tanchos kiral: Szerémi a II. Lajos állítólagos meggyilkolásáról beszámoló részben azt írja, hogy Szapolyai György e szavak kíséretében rántott kardot a királyra. A ma már csak igen ritkán használatos *bestye* kifejezést két alkalommal is használja a szerző. A szó eredetileg a latin *bestia* (vadállat) szóból származik, de Szerémi a második jelentésében (gonosz, gyalázatos személy) alkalmazza.⁵¹⁷ Nagyon érdekes a király jelzőjeként megjelenő 'táncos' kifejezés. Nem kétséges, hogy Szerémi ezzel a király ledér, kicsapongó életmódjára utal. Szerémi ugyanis más helyen rosszállóan emlegeti a királyi udvar erkölcstelen életmódját. Ennek a feslett életmódnak velejárói voltak az udvari lakomák, az ivászatok, a paráználkodások és természetesen a táncos multságok, amelyet Szerémi konkrétan meg is említ.⁵¹⁸ A Szapolyai György szájába adott *táncos* szó valójában tehát jelentéstöbblettel rendelkezik, és II. Lajos király kicsapongásra hajló természetére

⁵¹² ÉKSZ 1417.

⁵¹³ EPISTOLA=WENZEL fol. 27^r=66

⁵¹⁴ MKLSZ IV 199.

⁵¹⁵ LEX. LAT. POL IV/4.

⁵¹⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 47^r=141.

⁵¹⁷ TESZ I 288.

⁵¹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 34^r=93, fol. 45^v=135.

utal. Értelem szerinti fordítása tehát: 'Gyalázatos, erkölcstelen király!'

Boglar: A ma már a magyar nyelvben ritkán használt szó középnémet *buckelere*, *buggeler* kifejezésből származik, jelentése 'ékköves', 'fémveretes', 'gyöngyös'.⁵¹⁹

chaur: A meglehetősen nehezen azonosítható szóban a kontextus alapján minden bizonnyal a török eredetű, nem muzulmán, hitetlen ember megnevezésére szolgáló *gyaur* szót fedezhetjük fel. A TESZ-ben olvasható egy jóval későbbi, de helyesírásában nagyon hasonló, a szerkesztők által bizonytalanként feltüntetett olvasata is (*Chaurok*).⁵²⁰ Ebből az következik, hogy a Szeréminél megtalálható szóalak megerősíti a TESZ-ben olvasható adat hitelességét és olvasatát.

chonka toron: Már Mátyás korában börtönként funkcionált, később a török korban is ide zárták az oszmánok a magyar foglyaikat.⁵²¹

deli: A szövegben a szerb vitéz, Radics jelzőjeként vagy beceneveként szerepel. A szó jelentése attól függ, hogy szerb vagy török szóként fogjuk fel.⁵²² Csorba Dávid mutatott rá arra, hogy a szó eredeti török jelentése 'őrült', de a szultáni testőrök vezérét is *deli-basinak* hívták. Csorba feltevése szerint a török szolgálatban álló szerbek innen vették át a nevet, de már 'erős férfi' jelentésben.⁵²³ Csorba feltevése igen meggyőző, és az biztos, hogy mivel Szerémi szerb környezetben nevelkedett és jól is beszélt a nyelvet, a szövegben a szerb jelentés a mérvadó. Ebben az esetben viszont nem dönthető el minden kétséget kizáróan, hogy a szót Szerémi szerb szóként vagy magyar kifejezésként írta le, de a jelentés szempontjából ez nem is lényeges, hiszen a magyar nyelvben már a szerb jelentésében honosodott meg. Tehát akár magyar akár szerb szóként fogjuk fel, a jelentése 'vitéz', 'daliás'.

Ebellh ebet marattatok: Itt Szerémi a szólás latin tükörfordítását is megadja (*id est canem cum cane mordere faciam*). Alig hihető azonban, hogy ez a mondat valóban elhangzott magyarul Ferdinánd szájából. Egyrészt a király nem tudott magyarul, de természetesen az ellenpárt szolgálatában álló Szerémi – aki valószínűleg soha nem is találkozott személyesen Ferdinánddal – nem is tudhatta, hogy a Habsburg király akár latinul akár spanyolul valaha is mondott ilyet. Itt csupán arról lehet szó, hogy Szerémi a király fiktív szavai segítségével kívánt ítéletet mondani a magyar főurak gazsága felett. Szerémi leírása szerint az történt, hogy Ferdinánd Török Bálintnak ígerte Tata várát abban

⁵¹⁹ MOLLAY, *Német-magyar* 201; TESZ I 322.

⁵²⁰ TESZ I 1124.

⁵²¹ KUBINYI, *Rabok* 519.

⁵²² TESZ I 608. A legrégebbi jelentése 'bátor' (1555).

⁵²³ CSORBA, *Mohács* 108.

az esetben, ha Bodó Ferencet a kezére juttatja. Annak ellenére, hogy Török Bálint teljesítette a király utasítását és Bodó Ferdinánd fogságába került, mégsem kapta meg a megígért jutalmat.⁵²⁴ A rövid történetből egyértelmű a szólás jelentése. Ferdinánd a két magyar főurat kijátszotta egymás ellen. Szerémi az 'eb' szót a hétköznapiakban is jól ismert képes jelentésben használja, nevezetesen a 'gazember' szinonimájaként. Ez a fajta moralizálás egyáltalán nem áll távol Szerémitől, sőt, tökéletesen beleillik az egész művön végighúzó főúr-ellenes felfogásába. A magyar történelemben a szólás később is felbukkant, méghozzá a gyűlölt Giorgio Basta generális szájából hangzott el. Egyesek szerint ugyanis Basta ezekkel a szavakkal adott tanácsot Rudolf császárnak a magyarokkal való bánásmódot illetően, aki később ennek a tanácsnak hatására uszította egymásra a különböző vallási felekezeteket. Ami miatt különösen érdekes ez az adat, hogy a magyar nyelvű irodalomban az *Epistolában* maradt fenn legkorábban ez a szólás.

fuar: Helyesírás tekintetében a kifejezés tökéletesen megegyezik a bajor-osztrák *szállítás*, *rakomány* jelentésű szóval, amelyet a mai napig magyarul *fuvar* alakban használunk.⁵²⁵ A kéziratot megvizsgálva egyértelmű a *fuar* olvasat, amit Wenzel a kiadásában önkényesen *fuwarra* javított.⁵²⁶ A hiátustöltő *v* csak a 18. század végétől jelenik meg a magyarban, vagyis az írásmód megfelel a 16. század közepén jellemző gyakorlatnak.⁵²⁷ Erdélyi László és Juhász László a fordításban az értelemnek megfelelően fordították a szót, így lett a fuvar jelentése *fuvarosok*. Horváth Mária már korábban rámutatott arra, hogy a 17. században már a szót a 'szekeres' szinonimájaként használták. Nem kétséges, hogy Szerémi kéziratában is ilyen értelemben olvasható, vagyis bizonyíthatóan a 18. század közepén is 'szekeres' vagy 'fuvaros' jelentésben alkalmazták. A fordítók értelmezése tehát helyesnek bizonyult, a szótárba is ezzel a jelentéssel érdemes felvenni.

fucar: Az közzismert tény, hogy a szó a híres bankár család, a Fuggerek nevéből származik és a 16. században már felbukkan a forrásainkban.⁵²⁸ Ebben az időben még 'vámberlő'-t, illetve 'kereskedőt'-t jelentett, a szakirodalom szerint a 19. századtól vált egyértelműen pejoratív jelentésűvé, a fősvény zsugori ember megnevezésére. Szerémi művében egyértelműen a 16. századi 'kereskedő' értelemben jelenik meg.

Korpa ez bestiet: Az egyetlen glossza az *Epistolában*, amelyet egy alkalommal már

⁵²⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 66^r=205.

⁵²⁵ TESZ I 997.

⁵²⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 20^v=47.

⁵²⁷ MOLLAY, *Német-magyar* 281.

⁵²⁸ TESZ I 683–684.

szakfolyóiratban is elemeztek. Móricz Zsigmond szerint Székely György a püspök megbüntetése során azért a *corpáz* kifejezést használta, mert szerinte a halott levágott fejét korpa közé tették. Dénes Szilárd ezt az elméletét cáfolta, és arra jutott, hogy a nyelvtörténeti szótárak alapján nem támasztható alá Móricz állítása.⁵²⁹ Ő úgy véli, hogy a *corpáz* mindenképpen a megdorgálással van kapcsolatba, amelynek mértéke nagyon különböző lehet. Dénesnek igaza van, és úgy látjuk, hogy a glosszát mai magyar nyelven 'Büntesd meg ezt a gazembert' mondattal lehet visszaadni.

Kottyawettye: Ennek a szerb-horvát eredetű szónak az eredeti jelentését ma már alig használjuk. Alapjában véve a hadizsákmány értékesítését célzó rögtönzött árverést jelentette,⁵³⁰ de mai beszélt nyelvben már csak tréfás szöveggörnyezetben, a herdálás szinonimájaként szokás alkalmazni. Szerémi még a korábbi értelemben használja, ugyanis a szövegben a Budát elfoglaló katonák árverésre bocsájtják az ellenségtől elszerzett zsákmányt.

lanczkenet: Mivel a 'lánckenét' magyar népetimológia során eltorzult német eredetű szó, Márki nem sorolta a „tiszta” magyar szavak közé, és így nem is vette fel a szótárába. Ezt az elnevezést Magyarországon a német *Landsknechte*kre, vagyis a lándzsával felfegyverzett német gyalogos zsoldos katonákra alkalmazták. I. Miksa császár toborzott először ilyen katonákat a svájciak és a csehek közül, akik egészen a 16. század végéig a harcmezők egyik fő erejét képviselték.⁵³¹ Ezek a katonák Mohács után jelentek meg nagyobb számban a magyarországi harcokban, és ezzel együtt az elnevezés elterjedése is erre az időszakra tehető. Heltai Gáspárnál is találkozhatunk velük, ahol ő *lancznak* nevezi őket.⁵³² A *lanczkené*hez hasonlóan a *lancz* is a *lands* német szó eltorzult alakja, és a 'lánckenét' csonkult változata.⁵³³

markolab: Márki a *lanczkenet*hez hasonlóan ezt a szót sem közölte, nyilván azért, mert szintén német kifejezésből származik (*margrave*). A szöveg alapján egyértelmű, hogy miként kell értelmeznünk, mivel Szerémi Brandenburgi Györgyöt említi *Georgius Markolab* néven. Világos tehát, hogy a *markolab* az *örgróf* szó német megfelelőjének, a *Markgraf*nak a magyar ajkakon eltorzult változata. Czuczor-Fogarasi szótárában – ahogy az etimológiai szótárban is – *morkoláb* alakban található, de mindkét helyesírása használatos, és hasonló módon jött létre, mint a *várnagy* jelentésű *Burggraf*ból a

⁵²⁹ DÉNES, *Korpáz* 143.

⁵³⁰ TESZ II 594–595.

⁵³¹ LDM V 1679.

⁵³² HELTAI, *Krónika*

⁵³³ MNYSZ III/2 1276. TESZ I 714.

porkoláb.⁵³⁴ A Révai Nagy Lexikon szerint szláv közvetítéssel került a magyar nyelvbe, mivel a *markoláb/morkoláb* szláv megfelelője a *markráb*, míg a *porkolábé* a *purkráb*,⁵³⁵ de a későbbi kutatás már nem tartja bizonyítottnak a kifejezés szláv nyelvi átvételét.⁵³⁶ Itt megjegyezhetjük, hogy létezik a *markolábnak/morkolábnak* egy merőben más jelentése is. A szót a palócok annak a mitikus lénynek a megnevezésére használták, aki hitük szerintük időről-időre felfalta az égitesteket, ezzel okozva azok fogyatkozását.⁵³⁷

mazlak: Márki a szótárában *mázlak* alakban közölte, de a lapalji jegyzetében az feltételezi, hogy Szerémi esetleg a *maszlagra* gondolhatott.⁵³⁸ Márki helyesen következtetett, mert ez valóban az igen mérgező növény, a *maszlag* első ismert megjelenése a magyar irodalomban, méghozzá eredeti, 'mérgező növény' jelentésben. Jóllehet a TESz 'méreg'-ként értelmezi, de az nem döhető el, hogy az *Epistola* szövegében valóban csupán 'méreg' vagy már a 'mérgező növény' jelentésben fordul elő.⁵³⁹ Magyarországon a 16. századra tehető a mérgező csattanó *maszlag* elterjedése, az egyéb átvitt jelentései mind a növény e tulajdonságára vezethetők vissza. Forrása az arab *masluk*, az oszmán török forrásokban *maslik*ként találkozhatunk vele. A nyelvészek szerint érkezhettek keletről, az izmaelita kereskedők által, vagy nyugatról, botanikai-gyógyszerészeti szakszóként.⁵⁴⁰ Mivel Szerémi a török határsáv közelében élt és a kifejezés írásmódja is nagyon hasonló a török változatéhoz, a keleti átvétel szerb közvetítéssel tűnik valószínűbbnek. Elképzelhető, hogy a szövegben valóban a csattanó *maszlagról* van szó, bár azt is tudjuk, hogy a korabeli Magyarországon a *maszlag* elnevezést egyéb mérgező növényekre is használták, így kétséget kizáróan nem lehet megállapítani, hogy a szerző a *maszlag* helyett esetleg a szintén mérgező beléndekre vagy a nadragulyára gondolt-e.

pinche palazk: Szerémi meglehetősen furcsán illesztette a mondatba, de itt a magyar szó minden bizonnyal a *tres vasa* értelmezője. A *vas* latin kifejezést az MKLSz még feldolgozatlan cédulái szerint többek között *hordó* jelentésben használták. Noha a *palack* többnyire vékony nyakú tartályt jelent, ebben az esetben egyértelmű, hogy a jelentése boroshordó, amit a *palazk* mellett álló *pinche* szó is megerősít.

prebigh: Szerémi a szerb-horvát nyelvből átvett kifejezést nem a mai köznyelvben,

⁵³⁴ MNYSZ IV/1 614.; TESz II 958.

⁵³⁵ RÉVAI XIV. 37.

⁵³⁶ TESz II 958.

⁵³⁷ MNL I 640.

⁵³⁸ MÁRKI, Szerémi György magyarsága 28.

⁵³⁹ TESz II 858–859.

⁵⁴⁰ Uo., 859.

hanem a 16. században elterjedt jelentésben használja. Ma ugyanis leginkább a zsvány, elvetemült személyek jelölésére használatos, akkoriban viszont fő jelentése a 'szökevény', pontosabban az ellenséghez, sőt, kifejezetten a törökhöz átpártolt személyre alkalmazták.⁵⁴¹ Szerémi a latin *fugitivus* mellétételével magyarázza is a kifejezést, de a szövegkörnyezet önmagában is ezt az értelmezést támogatja, mivel a török császár szolgálatába álló Fekete Istvánról van benne szó. Volt a szónak keresztény szempontból egy olyan mellékjelentése is, amelyet a hitehagyottakra használtak.

nasfa: Mára már teljesen kikopott a mindennapi nyelvhasználatból, de már a 19. században is elavultnak számított.⁵⁴² Valószínű, hogy a magyar nyelvbe a szláv *našva* szó népetimológiával megváltoztatott alakja került át. Jelenthet 'melldísz', 'nyakdísz', 'homlokdísz', 'nyakláncot', 'fülbevalót'.⁵⁴³ Az *Epistolában* karkötő jelentésben találkozhatunk vele.

targy: Márki Sándor szótárában nem határozta meg pontosan a szó jelentését, pedig a 16. században még teljesen más értelemben használták, mint ma. Ha megpróbáljuk lefordítani a *targy* kifejezést tartalmazó mondatot a 'tárgy' mai jelentését használva, természetesen semmire sem jutunk. A TESz legkorábbi adata 1495-ből származik, ahol a szó jelentése 'ostromtető'.⁵⁴⁴ Úgy látszik, hogy Juhász László is pontosan utánanézett a kifejezés korabeli jelentésének, a fordításában ugyanis jól ültette át mai magyarra.⁵⁴⁵

Totoknak vadalma figei (tótoknak vadalma a fügeje): Ezt a szólást eltérő változatokban, de magyarázat nélkül Ballagi Mór, Dugonics András és Erdélyi János közmondás és szólásgyűjteményeiben is megtalálhatjuk.⁵⁴⁶ A szólás egy másik változata is ismert ugyanebben a jelentésben: *Tótnak kökény a bora, vadalma a fügeje*. Szemerkenyi Ágnes szólás és közmondásgyűjteményében a jelentését úgy magyarázza, hogy mivel a tótok hegyvidéken éltek és ott nem termett meg a füge, a vad almával is megelégedtek. Az ő interpretációjában tehát annyit jelent, hogy aki nem ismeri a jót, annak megfelel a rossz is.⁵⁴⁷ Mivel Szemerkenyi az említett gyűjteményekből vette át a szólást, úgy véljük, hogy saját maga tett kísérletet az értelmezésére. Az *Epistola* kontextusa alapján viszont feltétlenül árnyalnunk kell a fenti meghatározást. Arra könnyű választ adni, hogy Szerémi miért a tót etnikumra vonatkozó szólást használta. Juhász László szerint ezzel Szapolyai

⁵⁴¹ TESz II 284.

⁵⁴² MNYSz IV 740.

⁵⁴³ TESz II 999.

⁵⁴⁴ TESz III 851–852.

⁵⁴⁵ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 207.

⁵⁴⁶ BALLAGI, *Magyar példabeszédek* 423; DUGONICS, *Magyar példabeszédek* 33; ERDÉLYI, *Magyar közmondások könyve* 392.

János szláv eredetére utalt, amelyet az is megerősít, hogy egy másik, szintén a tótokra vonatkozó szólásban is ugyanezt a népnévet használja vele kapcsolatban. A korban a *tót* jelentése nem szűkült még le kizárólag a szlovákokra, hanem ugyanígy nevezték a Magyarország területén élő összes, magukat *slovenenek* nevező szlávokat (kaj-horvátok, szlovének, vendek, szlovákok).⁵⁴⁸ A Szapolyai-család szláv származása pedig közismert tény. Ennél sokkal érdekesebb kérdés viszont a szólás pontos jelentése. Először is Szemerkenyi definíciója túl általános, és nem hangsúlyozza a szólás esetleges pejoratív értelmét, holott már Ballagi is rámutatott arra, hogy bizonyos népcsoportokkal kapcsolatos szólások valóban rendelkeznek az adott etnikumra vonatkozóan egyfajta negatív felhanggal.⁵⁴⁹ Az *Epistola* szövege is pontosan ezt a pejoratív értelmezést támasztja alá. A szövegben az áll ugyanis, hogy Szapolyai János – jóllehet vonakodva – elbocsájtotta a régi, megbízható híveit, és azokat mellőzve az új, a parancsait semmibe vevő pártfogoltjainak kedvezett. Erre a tetterre alkalmazza Szerémi a szólást, amelyből így rögtön látható, hogy Szerémi mindenképpen rosszállóan értelemben használja a szólást. Nem arról van szó ugyanis, hogy Szapolyai nem ismerte a jót és ezért a rossz is megfelelt neki, hanem arról, hogy a jó helyett tudatosan a rosszat, vagyis a megbízható hívek helyett a megbízhatatlanokat választotta. Így Szeréminél inkább úgy kell értenünk, hogy: *A tótoknak a jobb helyett a rosszabb is megfelel.* Nem kizárt, hogy más jelentése is volt a szólásnak, de Szerémi egyértelműen az általunk leírt értelemben alkalmazta.

Tot pech nem mergws: Ennek a szólásnak a jelentésére kizárólag a szöveggörnyezetből lehet kikövetkeztetni, mivel egyetlen nagy szólás és közmondásgyűjteményben sem található meg. Ahogy az előző tótokra vonatkozó szólásban, Szerémi ez esetben is Szapolyaival kapcsolatban használja. A *pec* a 'pecér, kutyagondozó' jelentésű szláv jövevényszavunkkal állhat kapcsolatban,⁵⁵⁰ mai nyelvhasználatunkban a jelentése 'kutya', illetve 'eb'. A fő probléma ezzel a kifejezéssel, hogy az *-ár/ -ér* önálló névszóképző a magyarban igei alapszóból képez főnevet. A magyar nyelvben önállóan főnévként a *pec* eddig sehol sem fordult elő.⁵⁵¹ A szólás értelmét csak a kontextus figyelembe vételével fejthetjük meg. A szövegben azt olvashatjuk, hogy Perényi Péter Szapolyai ellenségénél, Ferdinánd királynál járt, vagyis – ahogy beszéltek – igen valószínű, hogy árulásra készült. Ennek ellenére édes szavakkal hízelgett Szapolyainak, aki

⁵⁴⁷ SZEMERKENYI, *Szólások és közmondások* 1367.

⁵⁴⁸ KRISTÓ, *Korai Magyar* 681–682.

⁵⁴⁹ BALLAGI, *Magyar példabeszédek* 8.

⁵⁵⁰ TESZ III 140.

⁵⁵¹ A *pec* szóval kapcsolatos értékes megfigyelésekért köszönettel tartozom Haader Leának.

jöllehet tudhatott az álnokságáról, mégsem záratta börtönbe. Ez alapján arra következtetünk, hogy a szólás jelentése talán az lehet, hogy a tót embert nehezen lehet kihozni a sodrából.

verw/viru: Márki Sándor *verő* alakban vette fel a szótárába, ami bár helyes olvasat, cseppet sem segít a szó pontos jelentésének meghatározásában, ezt ugyanis csakis a kontextus figyelembe vételével lehet megállapítani. A latin szövegben ez áll: „*Et in Koloswar ad verw traxerunt, et magnum ignem strauerunt, et iuxta ignem assaverunt, et sic martirium optinuit.*” Az Erdélyi–Juhász féle kötetben a mondat következő fordítását olvashatjuk: „*Kolozsvárott nyársra húzták; nagy máglyát emeltek s tűznél megsütötték, s így vértanúságot nyert (ti. Lőrinc pap).*”⁵⁵² A fordítás véleményünk szerint teljes mértékben elfogadható, annak elenére, hogy a Czuczor–Fogarasi féle szótár a *verő* három jelentését sorolja fel, de ebből egyik sem illik a mondatba.⁵⁵³ A fordítók közel jártak a megoldáshoz, amikor a *verwt* nyársként értelmezték. A szövegből egyértelmű ugyanis, hogy egészen pontosan egy földbe vert karóra vagy póznára kell gondolnunk.

zakalos: A 16. században egyszerűen szakállasnak nevezett, rendszerint nagyméretű elöltöltős puska. Nevét onnan kapta, hogy a nagy súlya miatt a cső alsó részén támasztékkal rendelkezett, amit szakállnak becéztek.

zemet: Ez az egyetlen magyar glossza, amely még a két Szerémivel foglalkozó jeles tudós, Erdélyi László és Szádeczky Lajos között is heves vitát váltott ki.⁵⁵⁴ Az *Epistolában* a szót a következő mondatban olvashatjuk: „*Turci quidem stabant supra extra ianuam in zemet aut decem; et in manibus nil gestabant defendiculum.*”⁵⁵⁵ Az Erdélyi és Szádeczky között fennálló alapvető nézetkülönbség abban állt, hogy a *zemet* magyar vagy török szóként fogható-e fel. Erdélyi László magyarként értelmezte és a fordításában ’szemétdomb’-ként fordította. Mintegy húsz évvel később az Erdélyi-fordítás átdolgozása során Juhász László ezt a részt változatlanul hagyta, vagyis ő is a magyar olvasatot tartotta valószínűbbnek. Juhász fordítása így hangzik: „*Vagy tíz török pedig állt a kapun kívül, fenn a szemétdombon, s kezükben nem volt semmi fegyver.*”⁵⁵⁶

Szádeczky azonban élesen elutasította a szó magyar értelmezését, amely a kritikájának megírásakor még csak Erdélyi tanulmányában látott napvilágot. Ő határozottan amellett érvelt, hogy a *zemet* valójában a „jól ismert” török kori hadi

⁵⁵² ERDÉLYI–JUHÁSZ *Magyarország romlásáról* 70.

⁵⁵³ MNYSz VI 947.

⁵⁵⁴ Lásd 1.2.2. fejezetet.

⁵⁵⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 93^r=290.

⁵⁵⁶ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 211.

kifejezés, a *ziemet* kissé eltorzult változata és a jelentése 'tized'. Sajnos mivel nyílt levélről és nem tudományos cikkről van szó, állításának alátámasztására semmiféle hivatkozást nem hozott.⁵⁵⁷ Erdélyi válaszlevelében – talán Szádeczky lehenyerlő stílusa miatt – kissé bártortalanul a szövegkörnyezetre hivatkozva védte a korábbi álláspontját. Szerinte nehezen hihető, hogy fegyvertelenül tíz török hadrendben felsorakozik, majd egyetlen ellenséges lovas támadása miatt futásnak erednek, de meghagyta annak a lehetőségét is, hogy a *ziemet* valóban egy török kifejezés.⁵⁵⁸

A *zemet* értelmezésének nehézségét bizonyítja továbbá, hogy az említett szótárban Márki Sándor által közölt *szemet* alakkal gyakorlatilag elkerülte a pontos jelentésmegadás veszélyét. Csaknem százhusz év elteltével most kísérletet teszünk pontot tenni a még lezáratlan vita végére, főleg hogy szerencsére a mai nyelvészek a 19. századi elődeikhez képest jóval több segédeszközhöz juthatnak hozzá.

Első lépésként a történeti-etimológiai szótárhoz fordultunk segítségért, ahol a szótár 'szemét' szócikkében egyebek mellett egy 1521-es forrásra hivatkozva megtalálhatjuk a 'szemétdomb' jelentést, pontosan abban az értelemben és ugyanolyan helyesírással, mint ahogy az *Epistolában* olvasható.⁵⁵⁹ Ezek szerint Erdélyi nem feltétlenül tévedett akkorát, mint ahogy Szádeczky gondolta. A példa egyértelműen azt bizonyítja, hogy a *zemet* Szerémi korában ortográfiai és szemantikai szempontokat figyelembe véve is egyértelműen jelölhet 'szemétdomb'-ot. Ezzel szemben a török eredetű *zemetre* semmilyen forrást nem találtunk, még ha Szádeczky oly határozottan is állítja, hogy az egy „jól ismert” török kori fogalom. De nézzük meg, hogy Szádeczky mit is mond pontosan. Az Erdélyinek szánt első kritikájában élesen elutasította a szó 'szemétdomb' olvasatát és arra hivatkozva, hogy a latin *aut decem* mintegy pontosabban megmagyarázza a *zemet* valódi jelentését, a kifejezést a török *ziemetre* vezette vissza, ami szerinte 'tized'-et jelent. Azt állítja tehát, hogy a törökök nem a szemétdombon, hanem tizedenként álltak fel a kapun kívül. Amellett, hogy az ilyen jelentésű török szó nem is annyira közismert, ha létezik egyáltalán, az *aut decem* természetesen nem lehet a 'tizedenként' latin megfelelője. Ezt talán Szádeczky is érezte és Erdélyi válaszána hatására a második levelében kicsit változtatott a *ziemet* jelentésén. A következőt írta: „A *zemet* szó legalábbis vitás voltát épen az dönti el az E. úr által feltalált szemét(domb) ellenére, hogy csak néhány (mintegy tíz, vagy tíz = *aut decem*), azaz egy tized törököt jelent a hasonló török szó”. Látható, hogy itt

⁵⁵⁷ SZÁDECZKY, *Ki írta* 823.

⁵⁵⁸ ERDÉLYI, *Újabb feleletem* 62–63.

⁵⁵⁹ KOROMPAY, *Könyvecske* 39.

Szádeczky már nem arról beszél, hogy a törökök tizedenként sorakoztak fel, hanem mindössze tíz török állt a kapun kívül, de ez az ő esetében egy tizednyi katonát jelent. Az érvelésében a legfőbb gond, hogy változtat a *ziemet* jelentésén, ugyanis 'tizedenként'-ből 'egy tized' lett, amely így már megegyezik az Erdélyi által feltételezett létszámmal. Eleve az sem egyértelmű, hogy egy tized török valóban tíz emberből áll-e, mert nem tudjuk, hogy mekkora részből kell számítanunk ezt a tized részt. Egy dologban viszont Szádeczky mindenképpen következetes volt, nevezetesen hogy az *aut* szót mindkét esetben a szokásos értelmező funkciójában fogta fel, és lényegében ez az alapvető különbség Erdélyi és Szádeczky értelmezése között.

Hogy állást foglaljunk, mindenekelőtt nyelvtanilag kell megvizsgálnunk a két eshetőséget. Tehát amennyiben Szádeczky olvasatát tartjuk helyesnek, akkor az *autot* a gyakran használt magyarázó jelentésben kell értelmeznünk, és a *zemet* szót *tizednek* kell fordítanunk. Ebben az esetben viszont a mondatban szereplő *supra* elhelyezése okozhat gondot. Szerémi számos esetben használja sajátos módon, magyar igekötőként az igék előtt *fel* jelentésben (pl. *supra ligare*=felkötni, *supra frangere*=feltörni). Ha így szemléljük és az igehez kötjük, akkor valahogy így lehetne fordítani a mondatot: „Egy tized, vagyis tíz török állt fel a kapun kívül, s kezükben nem volt semmi fegyver.” Ebben az esetben még azt is meg kellett tennünk, hogy a *praeteritum imperfectum*ban álló állítmányt nem folyamatos, hanem befejezett múltként fordítjuk. Ebből világos, hogy Szádeczky változatában több grammatikai nehézséggel is szembetaláljuk magunkat. Ennél lényegesen egyszerűbb elemeznünk a mondatot, ha a *zemetet* magyar szónak ítéljük. Ebben az esetben egyedül az *aut* mondatbeli funkciója sajátos, mert a magyar népnyelvi fordulat alapján kell értelmeznünk, vagyis a latin *autot* a magyarban 'körülbelül' jelentésben kell felfognunk. Ez nem számítana egyedinek Szerémi művében, hiszen esetében számos alkalommal találkozhatunk latin nyelvi köntösbe öltöztetett magyar gondolkodásmóddal, ráadásul a szövegben egy kicsit feljebb ezzel a mondattal találkozunk: „*Aut decem impleveramus (sc. doleum), et sic potum tribuimus.*⁵⁶⁰” Ebben az esetben nem kérdés, hogy az *aut* nem magyarázó jelentésű, hanem szintén 'körülbelül'-ként értendő és magyarul így hangzik: „Vagy tizedet megtöltöttünk (ti. hordót), és így inni adtunk.” Az ilyen értelmezés mellett a vizsgált mondatunkban a *supra* határozószó *fent* jelentésben már tökéletesen beleillik a szövegbe és az állítmányi igeidő sem okoz problémát. Eltekintve tehát a már idézett fordítástól, az eredeti szerkezetet hívebben megtartva így szól a mondat: „A törökök pedig álltak fenn a kapun kívül a szemétdombon vagy tizen, s a kezükben nem volt semmi

fegyver.”

A fentebb említett egykorú adat azonos jelentése mellett tehát a nyelvtani elemzés is abba az irányba mutat, hogy a 'szemétdomb'-ként való értelmezés a helyes. A tágabb kontextus alapján is ez utóbbi fordítás felé billen a mérleg nyelve. Ennél a résznél éppen Roggendorff katonái ostromolják a magyar és török katonák által védett Buda várát. A magyarok várból való kitörését a német katonák visszaverték, amikor is nem sokkal később a kapunk kívül álldogáló tíz fegyvertelen törökre rárontott egy spanyol lovas. Mivel a várát ostromolják teljesen értelmetlen lenne a törökök részéről szabályszerűen felsorakozni a kapun kívül, főleg fegyvertelenül. Inkább arról lehet szó, hogy körülbelül tíz török a vár közelében lévő szemétdombon szemlélte – vagy esetleg provokálta – az ellenséges sereget. A harmadik érv a magyar olvasat mellett pedig az, hogy Szerémi a szerb és magyar szavak mellett egyetlen alkalommal sem ír le tiszta, a magyar nyelvben még nem meghonosodott török kifejezést és egyetlen utalás sincs a műben arra, hogy egyáltalán ismerte a török nyelvet. Mindezeket figyelembe véve úgy látjuk, hogy bármennyire is magabiztosan támadta Szádeczky Lajos a magyar olvasatot, mégis Erdélyinek volt igaza akkor, amikor a *zemet* szóban a 'szemétdomb' jelentést látta.

A fenti értelmezésekből egyértelműen kiderül, hogy Szerémi kéziratának ilyen nagy kultúrtörténeti jelentősége van. Számos szólás és közmondás csak nála olvasható vagy nála először fordul elő először a magyar forrásokban. Az is látszik, hogy cseppet sem haszontalan a már értelmezett kifejezéseket újra elővennünk, mert a korábbi kutatáshoz képest egészen másfajta eredményre is juthatunk. Persze még mindig vannak olyan szavak és szókapcsolatok, amelyek pontos jelentését még most sem sikerült tisztázni megnyugtató módon. Ezek meghatározása természetesen a későbbi kutatás feladata lesz.

⁵⁶⁰ WENZEL 289=.

2.8. Az *Epistola* és a kora újkori „vulgáris latin”

A nyelvi elemzés alapján már kísérletet tehetünk arra, hogy értékeljük az *Epistola* nyelvezetét. Mivel – nem is ok nélkül – a korábbi szakirodalomban feltűnik Szerémi nyelvhasználatával kapcsolatban a „latin vulgár” kifejezés,⁵⁶¹ most mi is ebből az irányból közelítünk a műhöz. Ahogy Herman József is rámutatott, a vulgáris latin az egyik legvitatottabb terminusa a latin filológiának, könyvében azonban sikerült viszonylag jól körülhatárolható meghatározást adnia a kifejezésre. Szerinte a vulgáris latin elnevezés alatt „...az iskolai oktatás és az irodalmi minta által érintetlen vagy kevésbé befolyásolt latin ajkú rétegek – elsősorban szóbeli – nyelvhasználatában megjelenő újítások és fejlődési tendenciák összességét...” kell értenünk.⁵⁶² Persze a meghatározását pontosítva arra is felhívja a figyelmet, hogy elvben lehetetlen vulgáris szövegről beszélni, hiszen a beszélt latint nem áll módunkban vizsgálni, az írás során pedig a kevésbé művelt személyek is átvesznek olyan konvenciókat, amelyek az irodalmi latin sajátjai. Emiatt lényegében csak „vulgáris használat által erősen befolyásolt” szövegek léteznek.⁵⁶³

Ha szorosán értelmezzük a fenti meghatározást, akkor sem Szerémi szövegére, de általában a magyarországi írott forrásaink egyikére sem lehet használni a vulgáris latin terminust. Ennek az az egyszerű oka, hogy a középkorban és az újkorban Magyarországon élő etnikumok döntő többsége nem tartozott a latin ajkú népek körébe, vagyis a latint nem anyanyelvként beszélték – ha egyáltalán beszélték –, hanem rendszerint az iskolában, második nyelvként tanulták. Ez nem változtat azonban azon a tényen, hogy a latin a 16. században még nem vált a szó mai értelmében véve „holt nyelvvé”, hiszen a különböző anyanyelvű személyek egyfajta közvetítő nyelvként használták az élő kommunikációban, nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában.⁵⁶⁴ Ez a latin köznyelv természetesen az ókori hétköznapiokban használt köznyelvhez (*sermo quotidianus, proletarius, rusticus, vulgaris, militaris*) hasonlóan szintén nagymértékben különbözhetett az irodalmi nyelvtől.⁵⁶⁵ Ez az élőbeszédben használt latin Magyarországon igen sokáig létezett, amit egy brémai utazó, Johann Georg Kohl, feljegyzései is bizonyítanak. Kohl még 1841-es magyarországi utazásai során is meglepődve tapasztalta, hogy az országban mindenfelé használják a latint az élőbeszédben. Több ilyen latinul lezajlott párbeszédet is feljegyzett,

⁵⁶¹ WENZEL, XIII.

⁵⁶² HERMAN, *Vulgáris latin* 15.

⁵⁶³ *Uo.*, 16.

⁵⁶⁴ BURKE, *Küchenlatein*.

⁵⁶⁵ GOUTH, *A magyarországi latinság* 172.

amelyek persze erősen magukon viselik a magyar grammatika logikáját.⁵⁶⁶ Természetesen bizonyos műveltségi szint fölött a 16. században a beszélt latin sokkal inkább általános volt a Kárpát-medencében, mint a 19. század közepén. Van olyan forrásunk is, amelyben világosan az áll, hogy egy kanonoktól a latin beszéd képességét is megkövetelik (*congrue loqui latinis verbis*),⁵⁶⁷ és nyilván nem hiába jelentek meg olyan kiadványok, mint Sebald *Formulae puerilium colloquiorum* című műve, amelynek latin–magyar változata Hieronimus Vietor krakkói nyomdájában készült 1518-ban, és amely huszónhét latin dialógust tartalmaz az iskolai, családi és társadalmi élettel kapcsolatban.⁵⁶⁸ Egyszóval nem kérdés, hogy Szerémi korában az írott latin nyelv különböző változatai mellett létezett még az élőbeszédben is használt latin, de mivel csakis az írásba lejegyzett forrásokra vagyunk utalva, a vizsgálata az ókori vulgáris latinhoz hasonló nehézségekbe ütközik. Viszont az ókori forrásokhoz hasonlóan a középkori és a kora újkori források esetében is számolhatunk azzal, hogy egyes szövegek kisebb vagy nagyobb mértékben tartalmaznak a beszélt latin nyelvből származó elemeket.

Az *Epistola* nyelvhasználatának értékelése előtt azt is figyelembe kell vennünk, hogy a Herman által meghatározott vulgáris latin és a középkor végén Magyarországon használt beszélt latin között markáns különbség lehetett. Az ókorban ugyanis a vulgáris latint anyanyelvként használó személyek esetében, a „sztenderd” irodalmi latintól eltérő nyelvi jelenségek a hétköznapi érintkezések közben formálódó természetes folyamat eredményei, amelyek a nyelvfejlődés – vagy inkább nyelvváltozás – során végül a különböző újlatin nyelvek létrejöttéhez vezettek. Erre az anyanyelvként használt vulgáris latinra az iskolában oktatott nyelvnek alig volt hatása, mivel elsősorban az élőbeszéd alakította, a hangtan, alaktan, mondattan, valamint szókincs változásait az egymást követő generációk a gyakorlati beszélt nyelv során örökítették egymásra. Az általunk vizsgált *Epistola* korában teljesen más volt a helyzet. A korabeli Magyarországon ugyanis, aki latinul tudott, az természetszerűleg hosszabb-rövidebb ideig iskolába járt, és először az iskolában oktatott latin nyelvet sajátította el. Emiatt 16. században latinul tanuló diákok alapvetően egy rögzített grammatikát, és egy jobban behatárolt szókincset tanultak meg, vagyis mindenképpen az iskolai latin képezte a nyelvtudásuk alapját. Ebből kifolyólag a korszak élő latinja nyilvánvalóan sokkal jobban támaszkodott a rögzített nyelvi szabályokhoz, mint az ókori vulgáris latin, ezért az iskolai és beszélt latin sokkal kevésbé választható el

⁵⁶⁶ VÍZKELETY, *Hogyan biliárdozott* 272–276.

⁵⁶⁷ BÉKEFI, *A káptalani iskolák* 302. Vö. *Uo.*, Oklevéltár XXXV. 386.

⁵⁶⁸ BÉKEFI, *Népoktatás* 41–47; MÉSZÁROS, *Studia humanitatis* 46.

egymástól az *Epistola* születésének idején. Ennek ellenére az ókori vulgáris latin és a középkori előbeszédben használt latin között sok hasonlóság is lehet, amelynek alapvetően két oka van. Egyrészt már az írott középlatin számos nyelvi jelensége a vulgáris latinra vezethető vissza, másrészt sok vulgáris sajátosság egyszerűen abból adódik, hogy a beszélt nyelv mindig a könnyebben és gyorsabban kifejezhető egyszerűbb szerkezetek felé mozdul el, és ez a szabály nyilván nemcsak a latin ajkú, hanem a latint nem anyanyelvként használó középkori nyelvhasználóra is igaz. Ezért kézenfekvő például, hogy a beszélt latinban az igeneves szerkezetek helyett mellékmondatokat, vagy az egyszerű esetek helyett előljárós szerkezeteket használnak. Habár az ókori vulgáris latinhoz hasonlóan a középkori beszélt latint sincs módunk közvetlenül vizsgálni, a középkori és kora újkori írott latin nyelvváltozatok bizonyos mértékig tartalmazhatnak a beszélt latinságra jellemző elemeket. Értelemszerűen a magasszintű humanista szövegekben ezek ritkábban vagy egyáltalán nem, míg a hevenyészettebb, nyelvileg egyszerűbb fogalmazványokban gyakrabban fordulhatnak elő. A fentiek fényében a terminusok keveredése miatt a vulgáris latin csak akkor alkalmazható a magyarországi beszélt latinra, ha a fogalmat minden esetben következetesen idézőjelbe tesszük.

Mindezek után vizsgáljuk meg, hogy a nyelvi elemzés és fenti terminológiai meghatározás alapján mit tudhatunk meg az *Epistola* nyelvhasználatáról, és ezen felül tekinthetjük-e a művet kora újkori „vulgáris latin” szövegnek. Mivel a kézirat nagy valószínűség szerint az eredeti mű közel egykorú másolata, nem a szerző, hanem csupán a másoló írásmódjára vonatkozóan fogalmazhatunk meg állításokat. Az *Epistola* kéziratában fellelhető fentebb felsorolt helyesírási jellegzetességek alapján levonható néhány olyan fontos következtetés, amelyek alapján a korábbi szakirodalom értékeléséhez képest más eredményre juthatunk. Ahogy a bevezetésben már volt róla szó, legrészletesebben Erdélyi László foglalkozott a mű helyesíráásával, és az általa kialakított rendkívül negatív állásfoglalásának a mai napig döntő hatása van a mű nyelvének értékelésére. A vizsgálat alapján azonban egyértelműen látható, hogy Erdélyi sok esetben helytelenül használta a „hiba” kifejezést, mivel az általa „hibának” nevezett jelenségek nemcsak a magyar, hanem az európai középkori gyakorlatban széleskörűen használt ortográfiai sajátosságoknak tekinthetők. Ezért még akkor sem szerencsés a ’hiba’ szót használni, hogy ha Erdélyi ezalatt valójában a középkori írásmódot értette. Az *Epistola* ortográfiájának értékelésénél a középkorban használatos helyesírással írt művek és a gyakorlati írásbeliség során keletkezett források (*missilisek*, *oklevelek*, *számadáskönyvek*) írásmódját kell alapul venni, nem pedig a normalizált humanista ortográfiát. Úgy látjuk, hogy a fenti vizsgálat azt

bizonyítja, hogy az *Epistola* ortográfiája a középlatin írásmódot figyelembe véve nem tekinthető unikálisnak, sőt, a szövegben található klasszikus latintól eltérő jelenségek többnyire nem specifikusak, hanem inkább tipikusak. Valóban szép számmal előfordulnak a szövegben tényleges helyesírási hibák, de ez igen egyszerű okra vezethető vissza. Először is az elírások és nyelvtani botlások gyakorlatilag az összes, a latint nem anyanyelvként használó szerzőnél előfordulhatnak, valójában a tényleges hibák mennyisége az Erdélyi által felhozottnál mindenképpen jóval szerényebb. Továbbá nyilvánvaló, hogy Szerémi emlékirata a fogalmazás hevenyészettségéről és a szöveg tisztázatlanságáról árulkodik, de ekkor még nem vettük számításba, hogy amennyiben a szöveg valóban másolat, akkor az íráshibák egy része tulajdonképpen nem is a szerzőnek, hanem a másolónak tulajdonítható. A fenti okok miatt, valamint azért, mert a középlatin esetében nem beszélhetünk teljesen egységes helyesírásról – tudniillik nem ritka, hogy ugyanaz az auctor többféleképpen ír le egy szót egy művön belül – a szövegben előforduló következetlenségek sem meglepők. Mindent összevetve tehát a mű ortográfiája a 16. század közepén már széles körben elterjedt humanista írásmódhoz képest egyértelműen konzervatívnak tekinthető, és leginkább késő középkori gyakorlat szerint vetették papírra. Nem arról van szó, hogy az *Epistola* ortográfiáját tekintve egy „romlott” latinság, hanem arról, hogy a szöveg a középkori, a humanista hatásoktól alig érintett helyesírást követi.

A szöveg alaktanilag többnyire megfelel a klasszikus paradigmának, persze felfedezhetők benne bizonyos középkorra jellemző vonások. Az elemzésben már említettük, hogy a középlatin névszóragozás azért állhatott sokkal közelebb a klasszikus szabályokhoz, mint a vulgáris latin, mert az előbbi a középkori iskola rögzült latinján alapult, s nem az élőbeszéd alakította. Éppen ezért a nyelv különböző területei közül Szerémi az alaktanban követi leginkább az irodalmi latin szabályait, és ezen a téren tapasztalható a legnagyobb különbség az ókori vulgáris latin és az *Epistola* nyelvhasználata között. Ebből pedig az is feltételezhető, hogy a korabeli latin élőbeszédben is, amennyire tudták, megtartották a klasszikus névszóragozást, eltérések írásban és szóban egyaránt a helytelen egyeztetések miatt lehettek, de ez ilyen bonyolult ragozási rendszer esetében nem meglepő. Az *Epistola* igeragozásának egyes elemei is a középkorban használatos gyakorlatot követik. Ez vonatkozik a Szeréminél különösen sokszor előforduló összetett igeidőkre is, amikor a *facere* nemcsak a műveltetésben *iubere* helyettesítőjeként, hanem középkorban gyakori *habere* segédigei funkciójában tűnik fel. E ragozási mód viszont vulgáris sajátosságnak tekinthető, valószínűleg egyszerű használata miatt az élőbeszédben is rendszeresen alkalmazták.

Az alaktannal ellentétben a szövegnek sok olyan szintaktikai jellegzetessége van, amelyek az ókori vulgáris latinban is előfordultak. A legszembeütőbb, hogy az *Epistola* mondatszerkezetei rövidek, egyszerűek, egyenes vonalúak, szemben az antik irodalmi nyelv, de talán méginkább a középkori kancelláriai nyelvhasználat bonyolult mondataival. Ez utóbbiakhoz képest számos olyan mondattani egyszerűsödés figyelhető meg, amelyek a vulgáris latinnal állíthatók párhuzamba. Ilyen például az igeneves szerkezetek háttérbe szorulása, az egyszerű esetek helyettesítése előjárós szerkezetekkel, egyes kötőszavak (*quod, quia*) használatának és jelentéstartalmának tágulása. Természetesen e jellegzetességek zöme már az írott középlelatinban is meggyökeresedett, ezért igen nehéz, sőt, sok esetben lehetetlen szétválasztani, hogy tulajdonképpen mi tekinthető vulgáris és mi középlelatin elemnek. Jóllehet a két nyelvváltozat között több ponton teljes átfedés van, mégis erre szükség, mert a mondatok feltűnő egyszerűsége, a sematikus, állandóan ismétlődő nyelvtani szerkezetei az olvasóban egyértelműen az élőbeszéd benyomását keltik. Az ismétlődő formák nyilvánvalóan egyfajta panelekként funkcionáltak a szerző számára, amelyek segítségével csupán bizonyos változók cserélgetésével könnyen tudott egyszerű mondatokat alkotni. Ez a módszer egyértelműen az élőbeszéd dinamikájára utal.

Szándékosan értékeljük utoljára az *Epistola* szóhasználatát, mivel e tekintetben domborodik ki leginkább a szöveg egyedisége, különlegessége. Mielőtt ezekre a más forrásokban elvétve előforduló vagy egyáltalán nem adatolható kifejezésekre rátérnénk, azt előre kell bocsátanunk, hogy a szóképzések az *Epistolában* alapvetően a középkorban bevett módszer szerint történtek. A vulgáris szavakból latinósított kifejezések éppen úgy, mint a latin lexikai elemek továbbképzései is a skolasztikus képzési gyakorlatot követik. Csak kivételnek tekinthető az olyan szokatlan képzés, mint a *venio* ige *instans*ából képzett *venturitas* főnév. Természetesen az esetek döntő többségében nem arról van szó, hogy a képzett szavak mind a szerző tudatos alkotásai lennének, hiszen a kifejezések nagy része egyéb forrásokban is megtalálható (pl. *ispanus, iobagio, papalis, altarista* stb.), hanem arról, hogy Szerémi alapvetően a középkori skolasztikus nyelv szókincsével rendelkezett. Ez persze igazán akkor feltűnő, ha az *Epistola* szóhasználatát a humanistákéval vetjük össze, mert akkor egyértelművé válik, hogy Szeréminél nyoma sincs az antik minták utánzására való törekvésnek, vagyis láthatóan nem áll szándékában a bevett középkori elnevezéseket klasszikus latinban használatos kifejezésekkel helyettesíteni vagy azok segítségével körülírni. Az *Epistola* szókincese tehát jól elválasztható a humanista nyelvestétikai szemlélettől.

Noha azt állítottuk, hogy az *Epistola* szókincese döntően a középkorban széles körben

használt szavakból áll, mégis nem csekély mennyiségű olyan kifejezés is található a szöveben, amelyek sokszor még a humanista térhódítást megelőző középkori szövegekben is szokatlanok, ezzel együtt pedig a művet egyértelműen a „vulgáris” nyelvhasználathoz kapcsolják. A szókészlet tekintetében ezt két oldalról is bizonyíthatjuk. Egyfelől – amint fentebb láttuk – Szerémi előszeretettel ír le olyan szavakat, amelyek már az antikvitásban is a klasszikus irodalmi nyelvvel párhuzamosan a vulgáris latinban voltak használatosak (*equus – cabbala; ferre – portare; loqui – prolixare v. fabulare, edere – manducare* stb.). E szavak közül például a *loqui* helyett álló *prolixare*, vagy a *ferre* helyett álló *portare*, illetve az *edere* ígét helyettesítő *manducare* alkalmazása a *Vulgata* nyelvi hatásának is tulajdonítható, de ettől még Szerémi nyelvhasználatára is vonatkozik az a vulgáris latinra vonatkozó megállapítás, hogy az élő nyelvben a legtöbb ember a rendhagyó vagy bonyolultabb ragozású igék helyett mindig az egyszerűbb alakot preferálja. Ennek tudható be, hogy a fenti példákon túlmenően Szerémi szívesen használja a vulgáris latinban is kedvelt *-izare* igeképzőt, vagy rendszeresen hoz létre főnevekből *-are* (*ulnare, iterare, cibare*) képzővel *I. coniugatiós* igéket. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az *Epistolában* olyan latin szavak is előfordulnak, amelyek a mai napig használatosak az olasz nyelvben. E kifejezésekkel kapcsolatban felmerül, hogy ezeket egyáltalán latin szavaknak kell-e tekintenünk, vagy már a korabeli olaszból kerültek Szerémi szókincsébe. Jelenleg úgy látjuk, hogy esetünkben inkább vulgáris latin kifejezésekről van szó, az *Epistolában* szereplő ma is használatos olasz szavak ugyanis mind vulgáris latin szavakra vezethetők vissza. Nem lehet kérdés, hogy a *Vulgatából* is adatható *portare* kifejezés sokkal inkább vulgáris latin, mintsem olaszból átvett szó. A *scatula* vagy a *trufa* már komolyabb nehézséget okoz, itt ugyanis az olasz közvetítő nyelv szerepe is komolyan felmerülhet. A korszakban elsősorban itáliai kereskedők révén természetesen érkezhettek olasz jövevényszavak, amelyeket idővel a Magyarországon élő olaszul nem beszélő emberek is átvehettek. Mégis annak ellenére, hogy mindkét fent említett szóval kapcsolatban a szakirodalom felveti, hogy az olasz nyelvből került át a magyarba, Szerémi esetében jobbnak érezzük Kardos Tibor 'trufára' vonatkozó hipotézisét, miszerint nem az olasz, hanem inkább a középlatin lehet a közvetítő nyelv. Az olasz nyelvben hasonló vagy teljesen megegyező formában tovább élő szavak (*batitare, bota, confortare, portare, pensare, scatula*) leginkább a vulgáris latin kifejezések használatát mutatják a középlatin nyelvben, és ez különösen így lehetett a beszélt latinban. Még ha teljes bizonyossággal nehéz is eldönteni a kérdést, az biztos, hogy akár olaszból, akár vulgáris latinból származnak ezek a szavak, egyaránt az *Epistola* „vulgáris” jellegét erősítik.

Másfelől Szerémi szemmel láthatólag még ott is szívesen választ vulgárisból képzett, vagy a köznyelvi latinságban elterjedt szavakat, ahol ugyanarra nemcsak a klasszikus szókincsben, hanem a középlatinban is megvoltak a széles körben használt kifejezések. Ez teszi lényegében az *Epistola* szókincsét nemcsak a humanista, hanem a prehumanista latinság szókészleténél is jóval színesebbé. Ezen állítást bizonyítja a számos szerb, magyar, illetve áttételesen német és török nyelvből képzett, sokszor *hapax*ként besorolható vulgáris (*grobatus, clopernizare, kola, botus, chausus* stb.), és köznyelvi kifejezés (*rotipar*). E szavak leginkább a hétköznapi érintkezések során csúszhattak a latin nyelvet az élő kommunikációban használó személyek ajkára, az irodalmi igényű szövegekben semmiképpen sincs helyük. A számos nyelvi hungarizmus vagy legalábbis valamelyik vulgáris nyelv tükörfordításaként felfogható szavak és szókapcsolatok (*extraassare, supraligare, caniter ambulare* stb.) szintén azt támasztják alá, hogy az *Epistola* esetében a korabeli élő latin nyelv által erősen befolyásolt szöveggel van dolgunk.

Összefoglalva tehát úgy látjuk, hogy a késő középkor és a kora újkor idején a különböző írott latin nyelvhasználatok (humanista, kancelláriai, egyházi, hivatali) mellett létezik egy korlátozottan vizsgálható, ámde létező és a latinul tudók széles körében elterjedt „vulgáris latin” is. Ez a nyelv a középkori iskolai latin grammatikán alapul ugyan, de a beszélt nyelv általános tulajdonságaiból adódóan számos ponton megegyezik az ókori vulgáris latinnal. Ez a középkor végi „vulgáris latin” valószínűleg nyelvileg rendkívül színes jelenség lehetett, megformáltsága természetesen nagyban függhetett az adott személy egyéniségétől, műveltségétől, nyelvtudásától, földrajzi környezetétől és egyéb élő nyelvbéli jártasságától. E nyelvhasználat vizsgálatának lehetőségei meglehetősen korlátozottak, leginkább a középkori és kora újkori forrásaink elszórt adataiból lehetséges valamelyest rekonstruálni. Mindez persze önmagában evidenciának tekinthető. Ezen túlmenően viszont határozottan úgy látjuk, hogy Szerémi György *Epistolájának* nagyszámú vulgáris latinra is jellemző sajátossága – gondolunk itt elsősorban a szintaktikai egyszerűsítésekre és a vulgáris szavakból képzett és köznyelvi latin kifejezésekre –, valamint nem utolsósorban a mű nem csekély terjedelme, a szöveget a kora újkori „vulgáris latin” vizsgálatának egyik alapvető, megkerülhetetlen forrásává teszik.

2.9. Szerémi és a humanizmus

Az előző fejezetekből már világosan látszik, hogy az *Epistolát* nyelvi szempontból semmiképpen sem lehet humanista alkotásnak tekinteni, sőt, a mű nyelvét éppen azzal szemben lehet meghatározni. A szöveg ortográfiai, lexikológiai, szintaktikai és stilisztikai jellemzői alapján egyértelműen a humanizmus normalizált nyelvhasználata előtti, középlatin és „vulgáris latin” tulajdonságokkal rendelkezik. Noha ezt a nyelvi elemzésünk világosan alátámasztotta, a kérdéssel mégis röviden foglalkoznunk kell, hiszen a humanizmus hatása nem csak a nyelvi megformálásban érhető tetten. A további vizsgálatra elsősorban azért van szükség, mert még a frissebb szakirodalomban is olvasható olyan megállapítás, mely szerint Szerémi munkája a gyengébb humanista művek közé sorolható. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ugyanebben a tanulmányban a szerző óvatosságra int a tekintetben, hogy az *Epistolát* humanistának tartsuk.⁵⁶⁹ Ettől függetlenül még ez a meglehetősen visszafogott kijelentés is mindenképpen zavart kelthet. Az *Epistolával* foglalkozó kutatók döntő többsége éppen, hogy élesen elhatárolja a művet a korabeli humanista alkotásoktól, még ha nézetüket néhány mondatnál több érvel nem is támasztják alá.

A fent említett tanulmány mellett mindössze három szakirodalmi adat alapján feltételezhetjük, hogy az *Epistolának* valamilyen szinten köze van a humanizmushoz, de még ezek közül is egyet nagyon hamar kizárhatunk. Kulcsár Péter a *Humanista történetírók* című válogatáskötetében jöllehet Szerémi is helyet kapott, de a szövegrészlethez írt jegyzetből világosan kiderül, hogy a szerkesztő sem tartotta humanistának, csak történeti irodalmunk sajátos figurájaként kerülhetett bele a kiadványba.⁵⁷⁰ A Klaniczay Tibor szerkesztette átfogó magyar irodalomtörténet első kötetében Szerémit a humanista emlékiratszerzők közé sorolták, és a Verancsics Antal munkásságát tárgyaló fejezetben úgy értékelték, hogy noha az *Epistola* szerzője a humanizmus mértékével nézve nem alkotott tudós művet, másokhoz hasonlóan azért őt is megérintette a reneszánsz kultúra és a humanizmus. Nem tévedhetünk nagyot, ha feltételezzük, hogy csupán az egyszerűség kedvéért kerülhetett Szerémi a humanista emlékiratok közé, a szövegből ugyanis egyértelműen az derül ki, hogy a szerzők szerint is igencsak távol áll a tudós humanista műveltségtől.⁵⁷¹ Az *Epistola* magyar fordításához készült bevezető tanulmányában viszont Székely György határozottan amellet érvel, hogy

⁵⁶⁹ BOJTOS, *Történelemszemlélet* 26.

⁵⁷⁰ KULCSÁR, *Humnaista történetírók* 1103–1106.

Szerémi műve tartalmaz olyan elemeket, amelyek a szerző egyfajta humanista műveltségére engednek következtetni. Székely megjegyzéseinek cáfolatát azért tartjuk fontosnak, mert egyrészt talán az ő írása juthat el a legszélesebb közönséghez, másrészt a Szerémivel csak érintőlegesen foglalkozó kutatókat is könnyen tévútra vezetheti. Mielőtt a konkrét cáfolatra rátérnénk, érdemes számba vennünk azokat a fő, nem a nyelvhasználathoz kapcsolódó kritériumokat, amelyek alapján humanistának ítélnénk egy alkotást, hogy ezekkel szembevitessük az *Epistola* vonatkozó isméveit.

Nem nehéz összegyűjteni azokat a főbb tartalmi tényezőket, melyek humanistává tesznek egy történeti művet. Bőséges szakirodalom áll rendelkezésre a kérdéskörre vonatkozóan, de az egyszerűség és követhetőség kedvéért itt most Kulcsár Péter egyik legismertebb tanulmánya alapján soroljuk fel ezeket.⁵⁷²

Az egyik legfontosabb alapvető jellemzője egy humanista történeti munkának, hogy a történelem formálójá már nem Isten, hanem az alkotó ember. Az emberi jó tulajdonságok összessége a *virtus*, aminek segítségével válhat egy ember naggyá. Ehhez a nagysághoz szükségeltetik még a *fortuna*, amely nem valamifajta vakszerencsét jelent, hanem egy olyan tulajdonság, amit a *virtusszal* ellentétben az ember már nem tud befolyásolni, vagy rendelkezik vele, vagy nem. Ezzel összefüggésben tehát a humanisták már nem közvetlenül az Istent tekintették a történelem irányítójának, hanem a sorsot (*sors*) és a végzetet (*fatum*).

A humanista történetírás gyakori eleme volt még a retorika. A humanista történeti munkákban a szerzők sokszor a szereplőikkel nagyívű, az antik szónoki beszéd szabályait követő fiktív beszédeket mondatnak el. Ennek oka közismert. A korai reneszánsz műveltségű történetírók többnyire ugyanabból az anyagból dolgozhattak, mint a középkori krónikás elődeik, tehát ha valami újat kívántak alkotni, nem volt más választásuk, mint hogy a korábbi műveket a humanista esztétikai elveknek megfelelően átírják. Ezzel kapcsolatban elég csak utalni arra, hogy Bonfini a *Decades* nagy részében nem tett egyebet, mint a korábbi krónikák szövegét humanista szellemben átalakította. E stilizálási folyamatban hárult jelentős szerep a retorikára. A krónikák szűkszavú párbeszédei helyett ugyanis itt a szereplők fiktív beszédeket mondanak, melyek nem annyira a szereplők valódi gondolatainak tolmácsolására voltak hivatottak, hanem hogy a humanista történetírók a saját elképzeléseiket öntsék formába.

A humanizmus kibontakozásával együtt a nyelvtudomány egyik ága, az etimológia is

⁵⁷¹ KLANICZAY, *A magyar irodalom*.

⁵⁷² Ezekről részletesebben: KULCSÁR, *Humanista történetírás*; BARTONIEK, *Fejezetek* 5–7.

új megvilágításba került. Itt elsősorban a tudományág új megközelítését kell hangsúlyoznunk, hiszen korántsem arról van szó, hogy a reneszánsz előtt az etimológia nem töltött be fontos szerepet a középkori gondolkodásban és így az irodalomban. Az etimológia a középkori oktatásnak is hangsúlyos eleme volt, amelynek módszere Sevilla-i Izidor *Etymologiae* című művében olvasható elveken alapult.⁵⁷³ A szófejtés során a korabeli nyelvészek abból a feltételezésből indultak ki, hogy a névadás legtöbb esetben nem önkényes, hanem az ősök a tárgyaknak, személyeknek bizonyos tulajdonságuk vagy természetük szerint adtak nevet. Ezt a rejtett, már elhomályosult értelmet kívánták a szófejtés során napvilágra hozni. A magyarországi középkori irodalomban már a legendákban is felbukkannak etimológiai fejtegetések, de az izidóroszi eljárás legvilágosabban Anonymusnál érhető tetten. A különböző várak és települések neveit Anonymus az *Etymologiae*-ben foglaltak nyomán egy-egy személynévből eredeztette, a magyar népnevet például vélt alapítójukkal és első királyukkal, a Bibliából ismert Magóggal hozta összefüggésbe.⁵⁷⁴ Látható tehát, hogy már a magyar középkor legkorábbi századaiban is fontos szerepet töltött be a szófejtés, és Szalkai László fennmaradt iskoláskönyvéből pedig az is kiderül, hogy a módszerek a 15. század végéig semmit sem változtak. A humanizmus térhódításától az etimológia is egyfajta reneszánszát élte, de a szerzők a tudományt már az új antik eszmény szolgálatába állították. A módszer továbbra is az volt, hogy az egyes települések neveiben személynéveket vagy valamilyen egyéb, azóta már elhomályosult értelmet keressenek, de a fő törekvés már kifejezetten az antik és a saját koruk közti kapcsolat bizonyítása lett. Ennek oka abban keresendő, hogy a humanisták az antikvitásban keresték és vélték megtalálni koruk gyökereit, és tudatosan törekedtek arra, hogy az ókort és a jelenüket a nyelvészet segítségével is összekapcsolják. Kézenfekvő megoldást jelentett számukra a korabeli hely- és személynévek etimológia vizsgálata, amely mai szemmel nézve persze nem lépett túl a naiv népi etimologizálásokon.⁵⁷⁵ A humanista szerzők szófejtéseik segítségével „állították helyre” az általuk ismert városok romlottnak hitt latin névalakjait, amelyeket minden esetben valamelyik ókori személy vagy népnévből eredeztették. A magyar földrajzi nevek ilyen jellegű magyarozatának alapjait Bonfini fektette le, akinek szófejtéseit más külföldi szerzők is átvették.⁵⁷⁶

Végezetül alapvető „elvárás” volt egy humanista történeti tárgyú művel szemben,

⁵⁷³ MÉSZÁROS, *Szalkai* 211-214.

⁵⁷⁴ ANONYMUS, *Gesta Hungarorum* 35.

⁵⁷⁵ SZEBELÉDI, *Szófejtések*.

hogy a szöveg tartalmazzon hosszabb-rövidebb földrajzi leírásokat. Ez olyannyira alapvető követelménnyé vált, hogy e nélkül nem is jelent meg humanista történeti alkotás. Az összes magyarországi és külföldi humanista szerző munkájában bőségesen találunk ilyen földrajzi leírásokat tartalmazó exkurzusokat, vagy adott esetben hosszabb geográfiai bevezetőket.⁵⁷⁷

Ezek után vizsgáljuk meg a fenti sorrendben, hogy az *Epistola* mennyiben felel meg a fenti kritériumoknak. Ami ez első említett humanista sajátosságot, a *virtus* és *fortuna* kérdését illeti, azt tapasztalhatjuk, hogy Szerémi a két kifejezést együtt csupán egyszer használja, mikor Szapolyai Jánost a törökök Budán trónra ültették. A trón körül álló katonák szláv nyelven háromszor ezt kiáltották: „*Dedit tibi Deus altissimus fortunam et virtutem ad gubernandum regnum Hungarie...*”.⁵⁷⁸ Látható, hogy a mondatban a *fortuna* és a *virtus* kifejezetten Istentől kapott erényként jelenik meg. Egy másik szöveghelyen Szerémi már kifejezetten negatívumként hozza fel, hogy a Pestet ostromló németek gögösen nem Istenben, hanem saját erejükben (*virtus*) bíztak: „*Ideo non tenebat de Deo nostro Iesu Christo, sed a propriis virtutibus suis...*”.⁵⁷⁹ Mindezekon túlmenően az is bizonyítható, hogy az *Epistolában* ott is Istentől ered a *fortuna*, ahol a szó egymagában áll: „*Et ob causam non dedit ei Deus altissimus prosperitatem fortune*”.⁵⁸⁰ Lehetne még több példát idézni, de már ez a néhány is azt mutatja, hogy Szerémi gondolkodásában Isten áll a középpontban, és az ember a fő humanista erényeket is magától az Istentől kapja, csak általa részesülhet bennük. Ezen túlmenően is az egész műben nyilvánvaló Isten központi szerepe, hiszen a katonai győzelmeket, az erényeket, egyéb személyes sikereket a szerző Isten segítségével magyarázza, míg a bukások okai között gyakran éppen az Istentől és tegyük hozzá, a katolikus hittől való elfordulás szerepel.⁵⁸¹ Sőt egy esetben maga az ördög is részt vesz az események formálásában.⁵⁸² Ez mind Szerémi György alapvető biblikus szemléletének bizonyítékai, és nem is lehet kérdés, hogy a gondolkodásmódja alapvetően eltér a humanista szemlélettől.

Ami a retorikus történetírást illeti, az *Epistolában* ez a legkisebb mértékben sem fedezhető fel. Teljesen hiányoznak ugyanis a humanista szerzőknél oly megszokott gondosan felépített szónoklatok. Szerémi szereplői csupán olyan rövid párbeszédet

⁵⁷⁶ SZEBELÉDI, *Volkstümliche*

⁵⁷⁷ RANSANUS, *Epithoma*; BONFINI, *Decades*. stb.

⁵⁷⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 84^r=263.

⁵⁷⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 120^r=379.

⁵⁸⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 76^v=240.

⁵⁸¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 124^r=390: „quod per infidiam venerat ira Dei super illos civitatensibus secundum apostolum.”

folytatnak egymással, amilyenek a *Vulgatában*, a legendákban, Anonymusnál vagy a *Képes Krónikában* olvashatunk. Így az emlékirat e tekintetben sem a humanista történetírással, hanem sokkal inkább a hagyományos középkori legendákkal és krónikákkal mutat formai rokonságot.

Fentebb azért tárgyaltuk egy kicsit részletesebben az etimológia kérdését, hogy jobban kidomborodjon: az *Epistola* szövegében egyáltalán nincs szófejtés. Nem lehet kétséges, hogy Szerémi a tanulmányai során találkozott az iskolában ezzel a tudományággal, mégsem érezte szükségét annak, hogy művét ilyen betétekkel színesítse. A középkori szerzők esetében talán nem is volt kötelező kíváncsi a szófejtés, ám – és ezen van a hangsúly – egy humanista szerzővel szemben alapvető elvárás volt, hogy ahol lehetőség nyílik rá a személy- és településnevek antik gyökereit az etimológia segítségével feltárja. A településneveknél szembetűnő, hogy Szerémi még ott sem a bevett antik nevet használja, ahol a humanista név általánosan használt volt. Legjobb példa talán erre Nándorfehérvár. Szerémi következetesen a középkorban bevett névformát, a *Nandor Albát* írja, holott a humanista irodalomban *Taurunum*nak nevezték.⁵⁸³ Ez a momentum csak tovább erősíti azt a megállapítást, hogy Szerémi távol áll a humanista gondolkodástól.

Végezetül ugyanazt mondhatjuk el a földrajzi leírásokról, mint előbb az etimológiáról. Az *Epistolában* földrajzi és ezzel összefüggően néprajzi leírások még nyomokban sem fedezhetők fel, holott pedig bőven lenne rá lehetőség. Elég csak az egyes várostromokra gondolnunk, ahol egy humanista szerző minden kétséget kizáróan az adott vár földrajzi elhelyezkedésével, a környezet aprólékos bemutatásával kezdené a leírást. Szerémi viszont földrajzi téren teljesen „vaknak” mutatkozik. Egyetlen alkalommal sem tesz kísérletet sem a táj, sem egy-egy vár vagy település pontosabb bemutatására. Itt nem csupán arról lehet szó, hogy nyelvileg nem volt elég képzett a feladat végrehajtására, hanem igényt sem érzett arra, hogy legalább a maga „rusztikus” módján bemutassa a környezetet.

A fentiek fényében egyértelmű, hogy az *Epistola* nemcsak puszta nyelvi, hanem történelemszemlélet és egyéb formai kritériumok alapján még a gyengébb humanista alkotások közé sem sorolható. Éppen ezért jogosan merül fel a kérdés, hogy Székely György mi alapján gondolhatta, hogy Szerémi művében bizonyos mértékig tetten érhető a humanista szellem. Azt ugyanis jól látta, hogy a szövegben elszórtan fellelhető, a trójai mondakörből származó motívumok nem a humanista képzettséghez köthetők, hanem a

⁵⁸² EPISTOLA=WENZEL fol. 124=36^v.

⁵⁸³ Például Nándorfehérvár latin neve (Taurunum) helyett mindig Nandor-Alba áll.

korabeli deákműveltség részét képezték. Akkoriban ugyanis népszerű olvasmányoknak számítottak az iskolákban is elérhető magyar nyelvre is lefordított lovagregények, a Trója-regény és a Nagy Sándor-regény.⁵⁸⁴ Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy az *Epistolában* megjelenik Nagy Sándor, *Achilles*, *Hektórról* vagy *Ulissés* alakja. Néhány helyen antik szerzők nevével, vagy műveikre való utalással is találkozhatunk. Egy alkalommal *Cicero* neve is felbukkan, de a híres szónok és filozófus gyakran megjelent a prédikációk szövegében, és egy magyarországi városi plébániai vagy káptalani iskolában is bizonyosan lehetett róla hallani, nem kellett ahhoz humanista képzettséggel rendelkezni.⁵⁸⁵ Ennél a pontnál meg kell említeni, hogy Szerémi Ovidius *Remedia amoris* című művének 91. sorát több alkalommal is szó szerint idézi.⁵⁸⁶ Bartoniek Emma helyesen írja, hogy ez sem jelentheti azt, hogy a szerző valaha is elmélyült volna a klasszikus irodalmi tanulmányokban, hiszen az iskolai tananyag keretében is megismerkedhetett Ovidius néhány szövegrészletével.⁵⁸⁷ Ehhez annyit érdemes hozzátenni, hogy az idézett sor Temesvári Pelbárt prédikációiban is feltűnik.⁵⁸⁸

Székely György a humanista eszmény megnyilvánulását nem is ezekben, hanem elsősorban két kifejezés következetes használatában látja. Úgy véli, hogy a műben minduntalan megjelenő *humanitas* és *fides* szavak használatában a humanizmus idején elterjedt értékmérőt, a 'hitet', 'becsületet', 'emberséget' és 'tisztességet' lehet tetten érni. A *humanitas* magyarországi használatáról Boronkai Iván írt egy rövid tanulmányt, amelyben amellet érvelt, hogy Vitéz János és a későbbi magyarországi humanisták lényegében a *humanitas* szó etikailag telített jelentését élesztették újjá.⁵⁸⁹ Ez alapján akár elméletben Székelynek igaza is lehetne, a cicerói tartalmat viszont magyarul inkább az 'emberségesség', 'emberiesség' szavakkal lehetne visszaadni, nem a Szeréminél is olvasható 'tisztesség' vagy 'becsület' értelemmel. Az eddigi adataink alapján a *humanitas* mint 'tisztesség' már a 13. század második felében felbukkan az okleveles forrásainkban, 'becsület' jelentésben pedig először 1401-ben. A *humanitas* ilyen értelmezését csak megerősíti, hogy a szót egy alkalommal Szerémi a *honor* mellett használja.⁵⁹⁰ Két dolog viszont jól látszik. Az egyik – amire már Boronkai is rámutatott –, hogy a *humanitas* különböző jelentésekben az egész középkor folyamán használatban volt, nem a

⁵⁸⁴ SZÉKELY, *Élmény* 12.

⁵⁸⁵ Pelbartus de THEMESWAR, *Pomerium de sanctis, pars aestivalis*, Sermon. II,C; Sermon. CV,C.

⁵⁸⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 47^r=142

⁵⁸⁷ BARTONIEK, *Fejezetek* 66.

⁵⁸⁸ Pelbartus de Themeswar: *Pomerium de sanctis, pars aestivalis*. Sermon. CXXIV, G.

⁵⁸⁹ BORONKAI, *Humanitas* 331–339.

⁵⁹⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 38^r=107.

humanizmus fedezte fel újra. A másik, hogy a Szerémi által használt jelentés nem köthető egyértelműen a humanista szemlélethez. Sőt, feltűnő, hogy az MKLSz alapján első adataink még a reneszánsz magyarországi térhódítása előtről származnak, és nem humanista művekből, hanem kizárólag a gyakorlati írásbeliséghez köthető oklevelekben találhatók meg. Mindebből következően erősen kétséges, hogy a Szerémi által használt *humanitas* fogalom összekapcsolható a szó reneszánsz idején újra divatba hozott jelentéstartalmával.

Az előbbi megállapítás még inkább áll a szövegben gyakran felbukkanó *fides* kifejezésre, mely szintén nem köthető a humanista szellemiséghez. Székely szerint világos, hogy a szó az emlékiratban nem a keresztény vallást jelöli, hanem főképp 'becsület'-ként vagy 'adott szó'-ként fordítható. Székely felfogásában tehát az *Epistolában* a *fides* általános erkölcsi fogalmat jelöl. Ebben egyet is lehet érteni azzal a megkötéssel, hogy a szövegben néhányszor 'katolikus hit' jelentésben is előfordul.⁵⁹¹ Az viszont már erősen vitatható, hogy a *fides* ilyesfajta erkölcsi jelentéstartalma szoros kapcsolatban állna a humanista szemlélettel. Az MKLSz adatait végigolvasva azonnal feltűnik, hogy a vizsgált jelentésben mennyire elterjedt volt a magyarországi latin nyelvhasználatban. A szótár szerint a legkorábbi előfordulása 1153-ra tehető, majd megszakítás nélkül folyamatosan használták egészen a középkor végéig.⁵⁹² Ami szintén szembevetendő, hogy a *humanitashoz* hasonlóan az adatok döntő többsége nem a humanista szerzőknél található, hanem az okleveles forrásainkban. Ennek oka, hogy a *fides* a fenti jelentésben csupán egy bevett szófordulat, mely gyakran az eskütelek fontos visszatérő eleme. Ezt a fajta használatát a szócikk írója külön ki is emelte. Mindezekből pedig leszűrhető, hogy a *fides* függetlenül rendszeresen előfordult 'becsület' vagy 'adott szó' jelentésben már a magyar középkor első századaitól jelen volt a forrásainkban, nem indokolt azt a reneszánszhoz és a humanizmushoz kötni. Különösen érdekes az a formula, mikor a *fides* éppen a *humanitasszal* áll együtt egy oklevélben. Ezen a helyen is az eskütétel formulájaként szerepel, lényegében e szavakkal adják a felek becsületszavukat ilyen vagy olyan ügyekkel kapcsolatban.⁵⁹³

Az elmondottakból tehát világos, hogy az *Epistola* a nyelvi jellemzőin túl sem sorolható még a gyengébb humanista művek közé. Nem rendelkezik azokkal a szükséges jellegzetességekkel, amelyek a humanista történeti művek alapvető kellékei, sőt inkább

⁵⁹¹ ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról* 13.

⁵⁹² MKLSZ IV 80: A *fides* 'adott szó' jelentésére a legkorábbi adatunk 1153-ból, 'becsületesség' értelemben pedig 1238-ból származik.

⁵⁹³ MKLSZ IV 295–296.

azokkal ellentétes felfogást tükröz. Ezen túlmenően pedig Székely György véleményével ellentétben a szövegben felbukkanó *humanitas* és *fides* szavak sem értékelhetők a humanista gondolkodás bizonyítékaiként, azok a reneszánsz megjelenése előtti használattal köthetők össze.

2.10. Szerémi élete és műveltsége

Miután az *Epistolát* nyelvileg és tartalmilag egyaránt elhatároltuk a humanizmustól, elsősorban Szerémi tanulmányaira és műveltségére koncentrálnak, életének főbb állomásait mutatjuk be. Sajnos azonban mind az életrajzának feldolgozása, mind pedig a műveltségének meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Habár Szerémi a kor legbefolyásosabb hatalmasságai között forgolódott, nem tartozott az ország vezető politikusainak és főpapjainak táborába, éppen ezért sem a kortársak, sem a közel egykorú személyek nem tesznek róla említést. Az életére vonatkozó adatok döntő többsége a saját művéből szedhető össze, ez alapján pedig 1543-ig viszonylag részletes életpályát lehet megrajzolni. Az említett év utáni sorsára többnyire már csak következtethetünk, az 1548 és 1558 közötti időszakból fennmaradt forrásainkban felbukkanó Szerémi György pedig csak valószínűsíthetően azonos az *Epistola* szerzőjével.

Cseppet sem könnyebb Szerémi iskolázottságának feltárása. Egyrészt Szerémi társadalmi helyzetéből, a hozzá kapcsolódó iskolai oktatásról alkotott ismereteinkből következtethetünk arra, hogy általában egy hozzá hasonló 16. századi papi személy milyen tudásszinttel rendelkezhetett, másrészt pedig az *Epistola* utalásai, idézetei alapján alkothatunk korlátozott képet a szerző olvasottságáról, nyelvtudásáról. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy Szerémi műveltségének meghatározásának komoly buktatói vannak, ezért a végkövetkeztetéssel óvatosan kell bánnunk. Ennek oka egyfelől az, hogy önmagában az iskolai oktatás segítségével csak egy általános képet alkothatunk arról, hogy egy Szerémihez hasonló iskolákat megjáró pap alapvetően milyen képzést kaphatott – az egyén tekintetében természetesen ebben is nagyon nagy különbségek lehettek –, de itt még azt is számításba kell vennünk, hogy Szerémi már ötvenen túl volt, amikor az *Epistolát* megírta. Arról, hogy életének békésebb szakaszaiban milyen műveket olvasott, semmi közelebbit nem tudunk. Másfelől az *Epistola* nyelvezete és tartalma alapján könnyen vonhatunk le téves következtetéseket. Ahogy korábban volt már arról szó, Szerémi gyorsan, felületesen, minden bizonnyal források felhasználása nélkül dolgozott, így elképzelhető, hogy némi odafigyeléssel akár jóval magasabb színvonalon is tudott volna írni.

A mai napig nem tudjuk pontosan, hogy Szerémi mikor született, de a szakirodalom a születésének időpontját általánosan 1490 körüli évekre teszi. Ezt elsősorban az *Epistolában* olvasható két adatból következtették ki. Szerémi az *Epistolában* említi, hogy

Gyulán, Corvin János lányának, Erzsébetnek a temetésén (1508) előénekesként vett részt, később pedig Frangepán Beatrix temetésén (1513) is énekelt tíz diákkal együtt.⁵⁹⁴ Úgy számítják, hogy Szerémi *praecentor*ként 16 vagy 18 éves lehetett. Mezey László kutatásai alapján valóban arra lehet következtetni, hogy az előénekes általában idősebb diák lehetett,⁵⁹⁵ tehát még ha a születési éve pontosan nem is állapítható meg, az 1490 körüli számítással szemben nem lehetnek komoly fenntartásaink.

Az *Epistolában* következetesen Szerémi Györgynek (*Georgius Sirmiensis*) nevezi magát, de Wenzel Gusztáv, Szádeczky Lajos és Bartoniek Emma – utóbbi nyilvánvalóan Szádeczky elméletét elfogadva – úgy vélték, hogy nem ez volt a családneve, mindössze szerémségi származása miatt használja a *Sirmiensis* nevet.⁵⁹⁶ Szádeczky azt feltételezte, hogy eredeti neve szülőfaluja után Kamanci György volt, és az életpályában fellelhető hasonlóságok alapján szerinte közeli rokona lehetett Ferdinánd király káplánjának, Kamanci Gergelynek.⁵⁹⁷ Bár eléggé tetszetős ez az elmélet, mégis csupán egy bizonytalan hipotézis, valójában semmi sem támasztja alá Szádeczky feltételezését. Egyrészt nehezen hihető, hogy Szerémi a szintén pap rokonát, akivel számos esetben ugyanazon a földrajzi helyen működtek, még csak meg sem említi az emlékiratában, másrészt arra sincs meggyőző magyarázat, hogy miért nem az eredeti nevét használta önmaga megnevezésére. Hogy a szövegben a saját nevét használja, az is alátámasztja, hogy amikor 1548-ban beiratkozott a bécsi egyetemre, a nevét Szerémi Györgyként jegyezték fel. Ameddig tehát nem kerül elő döntő bizonyíték arra, hogy az *Epistola* szerzője nem az eredeti nevét használta, úgy kell tekintenünk, hogy a visszaemlékezéseit egy Szerémi György nevű pap vetette papírra.

Az igen valószínű, hogy szülőfaluja valóban a Szerémségben található Kamonc mezőváros lehetett, jóllehet ő maga konkrétan csak annyit említ, hogy a Szerémség volt az otthona.⁵⁹⁸ Az *Epistola* lapjairól viszont tudjuk, hogy Szerémi édesapja a szerémségi gazdag bortermelő mezőváros, Kamonc lakója volt, és amikor Szerémi néha hazalátogatott, a házában megszállt dunai naszádosokkal gyakran beszélgetett.⁵⁹⁹ Feltűnő az is, hogy a többi települést is térben Kamonchoz viszonyítva helyezi el a „térképen”. Kamonc a 15. század végén 16. század elején gazdag mezővárosnak számított, amely templommal, valamint saját iskolával rendelkezett, és nagy hagyománya volt a városban a

⁵⁹⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 19^v=45.

⁵⁹⁵ MEZEY, *Deákosság* 188.

⁵⁹⁶ WENZEL VIII.

⁵⁹⁷ SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai* 9.

⁵⁹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 15^r=31.

huszitzmusnak. Itt készült az első huszita Biblia-fordítás, később pedig innen vándoroltak ki a husziták Moldvába, akiknek a leszármazottai egyébként részben a mai moldvai csángók. A 15. század első felében a lakossága még döntően magyar volt, de a török előrenyomulása miatt a 16. század elejére már nagyszámú délről menekült szerb lakossággal kell számolnunk. A szakirodalom feltételezése szerint Szerémi az iskolát Kamoncon kezdte, jóllehet csupán annyit tudunk, hogy a saját elmondása szerint a hazájában (*in patria mea*) musinai Gerván János volt az iskolamesterének a helyettese, akit később állítólag Szerémi közbenjárására nevezte ki Szapolyai csanádi püspökké.⁶⁰⁰ Gerván Szegedről származott, aki a csanádi megyéspüspökké való kinevezése előtt szerencsi apát volt.⁶⁰¹ Szeged közelségéből kifolyólag nem lehetetlen, hogy Gerván a kamonci iskolában tanított, de erre egyelőre konkrét forrást nem sikerült felkutatnunk. A Corvin családhoz szoros szálak fűzhetők, valószínűleg ennek tudható be, hogy Szerémi a Corvin-családról mindig pozitívan nyilatkozott. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor került Gyulára, de nagyobb diákként már ott folytatta a tanulmányait. Feltételezhető, hogy Frangepán Beatrixot követte, aki miután Török Imre elfoglalta a Corvin birtokokat, oda húzódott vissza.

A fentiek alapján tehát annyit tudunk, hogy Szerémi a műveltségének alapját feltehetően két hazai iskolában, először a kamonci, majd pedig a gyulai plébániai iskolában szerezhette meg. Békefi Remig és Mészáros István kutatásai alapján egy általános képet kaphatunk arról, hogy a 16. század elején milyen műveltséget szereztek a növendékek a korabeli plébániai vagy egy káptalani iskolákban.⁶⁰² Az oktatással kapcsolatban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a korabeli iskolák esetében nem a mai értelemben vett tantárgyakról, hanem inkább ismeretkörökről beszélhetünk, amelyek többé-kevésbé azonos tananyagot alapultak. Alapvetően három szintet különböztethetünk meg a középkori iskolai oktatásban. Az első szinten a legkisebb diákok a korábbi évszázadokhoz hasonlóan Donatus könyvének segítségével sajátították el a latin nyelv alapjait (*ars minor*), bár Szerémi korában a Donatus tankönyvét már háttérbe szorította Alexander de Villa Dei *Doctrinaléja*.⁶⁰³ Ezen a fokozaton még a tankönyvek használata előtt az oktatók a plébániai és káptalani iskolákban egyaránt először a zsoltároskönyv alapján az olvasást (*lectio*) és az éneket (*cantus*) tanították a növendékeknek. Ezután tértek rá a latin nyelvtan tanítására, és

⁵⁹⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 129^r=402.

⁶⁰⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 43^v=128.

⁶⁰¹ G. TÓTH, *Egyházi kapcsolatok* 130.

⁶⁰² BÉKEFI, *Népoktatás*; MÉSZÁROS, *Szalkai*; MÉSZÁROS *Studia humanitatis* 12–15.

⁶⁰³ BÉKEFI, *A káptalani iskolák* 255.

ezzel együtt a hétköznapi latin beszélgetés gyakoroltatására.⁶⁰⁴ Az ezeket az elemi ismereteket elsajátító diákok legfeljebb csak korlátozott mértékben voltak képesek a betűvetésre, de ez a szint az alsópapság számára alapvetően már elegendőnek bizonyult. Alsópapság alatt itt elsősorban a vidéki plébánosokat és a mellettük segédkező káplánokat értjük. Ezzel a tudásszinttel képesek voltak ellátni alapvető papi feladataikat, így ez a képzettségi szint volt a pappá szentelés előfeltétele.⁶⁰⁵ Az említett feladatok közé elsősorban a misén szereplő szentírási szövegrészletek, liturgikus szövegek és imádságok latin és magyar nyelvű ismerete tartozott, hogy így képesek legyenek azokat a csak magyarul értő hívek számára magyarázni. Az *Epistola* minden nyilvánvaló fogyatékosága ellenére azt nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy írója semmiképpen sem csak a *lectio* és *cantus* ismeretanyagát sajátította el, ez ugyanis csak nagyon alapfokú latintudást feltételezne, vagyis ha valaki csupán ezeket végezte el, még nem valószínű, hogy képes lett volna az *Epistolához* hasonló önálló fogalmazvány megírására.

A következő két lépcsőfokon a hazai plébániai és káptalani iskolákban is hagyományosan a *triviumot* és a *quadriviumot* magába foglaló *septem artes liberales* tanították,⁶⁰⁶ de ez szintén nem merev tantárgyi felosztást, hanem továbbra is műveltségi köröket jelent. Az oktatás második szintjét három témakörre lehet osztani: a *grammatikára*, *dictamenre* és *computusra*. E három témakör anyagát a középkor korai szakaszában rögzítették, és Magyarországon is egészen a 16. század elejéig majdnem változatlanul ezek alapján képezték a diákokat.⁶⁰⁷ A *grammatika* jelentette a latin nyelvtant és a helyesírást, a *dictamen* foglalta magába a helyes fogalmazást és ezen belül a levélírást – ami természetesen bizonyos fokú jogi ismeretekkel is együtt járt. A *dictamen* lényegében a *trivium* tárgyai közül a retorika tartalmi átalakulásából született, mivel a középkorban a szónoklattan helyét a gyakorlatban fontosabb oklevélírási mestersége (*ars epistolaris*) vette át.⁶⁰⁸ A *computus* keretében pedig a számtannal összefüggő tudnivalókat oktatták, úgymint a naptárkészítést, de ebbe a tárgykörbe tartozott néhány földrajzi jelenség magyarázata, az orvoslás, és alapfokú teológiai ismeretek.⁶⁰⁹ Tény, hogy Magyarországon az Anjou-kortól kezdve a deákképzésben már nem kizárólag egyházi pályára készülő személyek vettek részt, hanem világiak is, a középkor végén pedig már valamelyest differenciálódott a

⁶⁰⁴ *Uo.*, 246–248.

⁶⁰⁵ MÉSZÁROS, *Szalkai* 51.

⁶⁰⁶ BÉKEFI, *A káptalani iskolák* 248.

⁶⁰⁷ MÉSZÁROS, *Szalkai* 48.

⁶⁰⁸ MEZEY, *Deákság* 80–82; BÉKEFI, *A káptalani iskolák* 264.

⁶⁰⁹ MÉSZÁROS, *Szalkai* 50.

tananyag aszerint, hogy a diák egyházi vagy világi pályára készült.⁶¹⁰ A képzést megfelelő szinten elsajátító világi személyek már nem papi feladatokat láttak el, hanem a városi bizottságokban a számadáskönyveket vezették, okleveleket állítottak ki vagy egyéb írnoki feladatokat kaptak. A különbségek ellenére azonban még sok volt az átfedés a tananyagban, nagyobb tartalmi eltérés csak a humanista jellegű középfokú oktatásban volt, de Magyarországon a 16. század elején ez még csak nagyon korlátozottan érvényesült.⁶¹¹

A harmadik szint már jóval komolyabb képzettséget adott attól függően, hogy milyen pályára készült az illető. Amennyiben egyházira, akkor főleg teológiát-filozófiát, ha „világira” akkor jogtudományt, illetve orvostudományt.⁶¹² Ez az iskolai oktatás képezte ki a kor „deáknak” nevezett értelmiségi rétegét. Persze az oktatás színvonalában igen nagy eltérések lehettek aszerint, hogy mennyire volt képzett az oktató, és természetesen aszerint, hogy milyen képességekkel rendelkezett maga a tanuló. Ennek megfelelően éppen úgy a deákok közé tartoztak a latin nyelvvel igen nehezen boldoguló szerényebb műveltséggel rendelkező írástudók, mint a tudományokban és grammatikában igen járatos személyek. Szalkai László iskoláskönyve arra is rávilágít, hogy a 15. század végén az iskolai oktatásban még igen erős Magyarországon a skolasztika hatása, a deákműveltség többnyire még nem humanizmus, hanem inkább a középkori szemléleten alapult. Szerémi tehát a fent felvázolt hazai iskolai oktatás keretében szerezte meg latin nyelvtudását és általános műveltségét.

Habár a korábbi szakirodalomban elsősorban a humanista tudós történetírók szintjét alapul véve Szerémit műveletlennek nevezték, ez nem teljesen jogos, mert ha a kor viszonyait vesszük figyelembe, akkor egyáltalán nem tekinthetjük tudatlan embernek. Nem lehet kétséges, hogy Szerémi elvégezte a *grammatika*, a *dictamen* és a *computus* hármas tananyagát. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy az *Epistola* a nyelvi egyszerűsége ellenére is arról tanúskodik, hogy a szerzője írásban is nagy gyakorlottsággal ki tudta magát fejezni latinul, hanem ezt az emlékirat néhány szöveghelye is alátámasztja. Az egyik ilyen mondatban azt olvashatjuk, hogy a dunai naszádosok őt kérték meg arra, hogy fogalmazzon meg egy kérvényt a királyhoz az elmaradt zsoldjuk ügyében.⁶¹³ Ez mindenképpen azt mutatja, hogy értett a levélíráshoz, sőt, egy királyhoz írt kérvény megfogalmazása sem jelentett neki komolyabb nehézséget. Egy másik helyen pedig az derül ki, hogy ő volt Pöstyéni Gergely királyi tanácsos fiának, a korán elhunyt Pöstyéni

⁶¹⁰ *Uo.*, 47.

⁶¹¹ MÉSZÁROS, *Studia humanitatis* 16–43.

⁶¹² MÉSZÁROS, *Szalkai* 45–52.

⁶¹³ EPISTOLA=WENZEL fol. 34^v–35^r=95.

Ferencnek a magántanára.⁶¹⁴ Nem tartjuk valószínűnek, hogy egy műveletlennek tartott embert Pöstyéni várnagy felfogadott tanítónak. Nem lehet kétséges, hogy az udvari káplán a kortársak többségének szemében tanult embernek számított.

Ahogy már többször utaltunk rá, az *Epistola* nyelvi egyszerűsége nem feltétlenül áll egyenes arányban Szerémi valódi képességeivel. Jóllehet semmit nem tudunk a szöveg keletkezésének körülményeiről, az viszont a fenti nyelvi elemzés alapján is igen jól látszik, hogy emlékiratát meglehetősen gondatlanul, csiszolatlanul, főleg az emlékeire hagyatkozva, talán sietve, a beszélt nyelvhez közelebb álló stílusban vetette papírra. Ezen túlmenően pedig az is ismert, hogy nem is a nyilvánosságnak szánta, hanem Verancsicsnak készítette, hogy a neves főpap azt majd a saját művében felhasználhassa. Ezért nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a hivatalos levelet fogalmazó Szerémi akár olyan írást is képes lehetett kiadni a kezéből, amely teljes mértékben belesimulna az átlagos deák-fogalmazványok színvonalába. És mindez fordítva is igaz lehet. Mivel az *Epistola* nyelvére erősen hathatott a mindennapi életben használt latin köznyelv, egy hasonló *domidoctus* litterátus kilépve a hivatalos dokumentumok formulákkal teletűzdelt nyelvhasználatának „komfortzónájából”, minden bizonnyal hasonló latinsággal írt volna. Ahogy arra már Peter Burke is rámutatott, joggal feltételezhetjük, hogy akár ugyanaz a személy más-más szituációban, különböző nyelvváltozattal élhetett.⁶¹⁵ Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy mindez csupán feltevés, biztos választ erre csak akkor adhatnánk, ha előkerülne bizonyítottan Szerémi kezéből származó egyéb kézirat.

Az *Epistola* szövegén kívül konkrét adataink tehát Szerémi műveltségéről nincsen, csak a korabeli iskolai oktatás anyagából, a gyakorló papi pályához köthető kulturális hatásokból és feltételezett olvasmányokból következtethetünk az iskolázottságára, de az *Epistola* nyelvi sajátosságai és tartalma sem elegendő annak pontos megállapítása. Véleményünk szerint Szerémi kulturális hátterét mindeddig a legjobban, legtömörebben, és ami különösen fontos, mindenféle negatív minősítés nélkül Csorba Dávid fogalmazta meg a következőképpen: „*A Balkáni-népek középkori szellemi életének meghatározó olvasmányai között tartja számon a szakirodalom a Trója-regényt, a Nagy Sándor regényt, az Ezeregyéjszaka meséit, a Bibliát, keleti bölcsességirodalmat, és a szentek legendáit. Ezek az irodalmi olvasmányok (vagy hallomások) érhetők tetten Szerémi György Epistolájában, ezek alkotják történeteinek vázát, leírásának ismétlődőformáit, ítéleteinek háttéranyagát, és ezekre épültek rá a skolasztikus egyházi műveltség elemei (logikai*

⁶¹⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 68^r=212.

⁶¹⁵ BURKE, *Küchenlatein*.

formák az argumentálásban, klasszicizáló kifejezések, néhol Ovidius-, Vergilius-, Cicero-idézetek)”.⁶¹⁶ Ezt a rövid szövegrészletet azért tartottuk fontosnak kiemelni, mert a fenti két mondat valóban tökéletesen összefoglalja azt a műveltségi háttérrel, amelyet nemcsak az *Epistola* szövegből tudunk kiolvasni, hanem az általános ismereteink szerint kor papi középréteget jellemezhet. Nem meglepő, hogy Szerémi legtöbb reflexiója a Szentírásból származik, azon belül is főként az Újszövetségből, hiszen egy korabeli papsághoz tartozó egyházi személytől nem is nagyon várhatunk mást, mint a Biblia ismeretét, és Biblia alapján álló szemléletmódot, amely lényegében az egész műben tetten érhető.⁶¹⁷ És persze ahogy arról az előző fejezetben már volt szó, az *Epistolában* felbukkanó antik utalások semmiféleképpen nem köthetők a humanista műveltséghez. Ahogy Csorba is rámutat, a Nagy Sándor-regény és a trójai históriák közkedvelt olvasmányok voltak a korban, az *Epistolában* felbukkanó antik szerzők, illetve hozzájuk köthető idézetek pedig az iskolai tananyag, és általában az egyházi műveltség részét képezték.

Szerémi műveltségéről szóló kitérő után most röviden tekintsük át, hogy tanulmányainak befejezése után miként alakult az élete. Pappá szentelésének időpontja nem ismert, de 1514-ben már a váradi püspök Perényi Ferenc káplánja volt.⁶¹⁸ A következő adat már arról szól, hogy Budán, az udvarban tartózkodik, ahol segít kérvényt fogalmazni a délvidékről érkező naszádosoknak, akik az elmaradt zsoldjukat követelték, majd mikor a szultán 1521-ben mikor Nándorfehérvár ellen indult, a naszádosok kapitánya, Báthori András, felszólította Szerémit, hogy tartson vele a táborába. Nemcsak papként követte Báthorit, hanem száznagyként. Sőt, mikor Báthori Bátánál hagyta a tábort, hogy búcsújárásra menjen, Szerémit tette meg alkapitánnyá. Nem sokkal később itt érte őket a hír, hogy Nándorfehérvár elesett.⁶¹⁹ A naszádosok ezt követően tovább indultak dél felé, és Mohácson találkoztak a királlyal. A következő év közepéig Szerémi mintegy hat hónapon keresztül szolgált Bánffy Jakobot Bingulában. A táborból aztán visszatért Budára, ahol II. Lajos udvari káplánja lett. Úgy látszik, hogy ekkorra már igencsak ismert volt udvari körökben, és fontos feladatokat is rábíztak. Ő vitte a hírt Esztergomba Tomorinak, hogy a szentatya engedélyezze számára a monostor elhagyását és a kalocsai érseki szék elfoglalását, továbbá Bornemissza János budai várnagy még egy másik levelet is rábízott, hogy adja át Tomorinak, aki az *Epistola* alapján felettébb kedvelte Szerémit.⁶²⁰

⁶¹⁶ CSORBA, *Mohács* 43.

⁶¹⁷ BOJTOS, *Történelemszemlélet* 26.

⁶¹⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 44^v=131

⁶¹⁹ EPISTOLA=WENZEL fol. 35^v=98.

⁶²⁰ EPISTOLA=WENZEL fol. 37^v=104.

Nem sokkal később, 1523-ban rövid időre elhagyta Budát, és az aradi társaskáptalan kanonokja lett, majd a király hívására 1526-ban ismét visszatért az udvarba. A mohácsi csatában személyesen nem vett részt, mert még a csata előtt a táborból visszament Budára. Itt érte a hír a súlyos vereségről, és a saját szemével látta, ahogy a királyné és a német polgárok fejvesztve, kincseikkel együtt elmenekültek a városból. Szerémi még pár napig a volt királyi székhelyen maradt, de amikor már újabb hírek érkeztek a vereségről, Kassára menekült. A kassai polgárok társaságában érkezett a tokaji országgyűlésre, ahol találkozott Szapolyaival, aki Dóczy János ajánlására szolgálatába fogadta. Ettől kezdve egészen Szapolyai haláláig Szerémi a király káplánja volt.

Tokajról Budára mentek, ahol egy hetet tartózkodtak, majd Székesfehérvárra az országgyűlésre indultak. Saját elmondása szerint itt látta káplántársaival II. Lajos holttestét. Szapolyai megkoronázása után a királlyal együtt visszatért a királyi székhelyre, ahol a szerb származású Crni Jován küldötteinek fogalmazott leveleket, és az érdekében többször közbenjárt a királynál. Ezt annál is inkább tehette, mert nagyon jól tudott szerbül, és könnyen megtalálta a hangot a délvidéki szerbekkel, mivel azok földijüknek tekintették. A telet Esztergomban töltötte a királlyal, Ferdinánd király 1527-es támadásakor már ismét Budán volt, ahonnan az ellenség közeledtekor Szapolyaival együtt Hatvanba távozott. Augusztus 20-án itt hallgatták az ágyúdörgéseket, mikor Ferdinánd bevonult Budára. Útközben Tokaj felé Ládón egy felségsértő beneficiumát Szapolyai Szeréminek juttatta. A Tokaj melletti táborban Szapolyai lengyel katonái között keresztelt, esketett, gyóntatott, vagyis papi teendőt végezte, a vesztes csata után Rakamazon csatlakozott a királyhoz, akitől engedélyt kapott, hogy felkutassa elveszett subáját, amelyet hosszas és kalandos keresgélés után egy Tokaj melletti falu plébánosától kapott vissza. Innen Kassára ment, ám itt azt kellett tapasztalnia, hogy a korábban Szapolyaihoz hű polgárok Ferdinándhoz pártoltak. Mivel Szerémi továbbra is Szapolyaihoz való hűségét hangoztatta, egyre veszélyesebbé vált a helyzet számára a városban.⁶²¹ Annak ellenére is Kassán maradt, hogy a helyi bíró kiutasította a városból, és csak akkor szökött meg, amikor már féltő volt, hogy fogságba vetik. A menekülő Szerémi után a kassaiak huszárokat küldtek ki, Szeréminek csak nagy nehezen sikerült elkerülnie az üldözőit. Miután eljutott Debrecenbe, az ott tartózkodó Szapolyainak beszámolt a Kassán tapasztaltakról, és hamarosan döntés született arról, hogy a város ellen vonulnak. Még Debrecenben összeveszett Czibak Imrével, mivel Szerémi azzal vádolta meg, hogy elsőként futott el a tokaji ütközetből. Ennek Szerémi szempontjából annyi a jelentősége, hogy Czibak ettől kezdve halálos ellenségévé lett, és

állítólag ő akadályozta meg abban, hogy a király tanácsosa legyen. Debrecenből 1528. január 24-én indultak el, és rövid idő alatt elfoglalták Tokajt, Sárospatakat és Sátoraljaújhelyt. Itt halt meg tanítványa, Pöstyéni Gergely fia, akit maga Szerémi temetett el. Ferdinánd hadvezérének, Katzianernek a közeledése miatt Kassa ostromát nem kockáztatták meg, inkább felkészültek az ütközetre. Szerémi a kassai csatában személyesen vett részt, de hamar megfutamodott, és gyakorlatilag minden vagyonát elvesztette.⁶²²

A csatából Leleszre lovagolt, ahol a prépost adott neki ruhát és pénzt, és egy jobbágyával Kaposra kísérette. Egy hétig igen jól tartotta az itteni plébános, aki káplántársa volt II. Lajos udvarában. Sokáig itt sem volt maradása, mert Katzianer emberei felismerték és el akarták fogni, csak nagyon nehezen tudott elmenekülni Ungvárra, ahol húsvétig maradt, majd a már a lengyelországi Tarnowban tartózkodó Szapolyai után ment. Mivel az ide menekülteknek nem volt gyóntatójuk, Szerémi vállalta ezt a feladatot. Szintén Tarnowban találkozott először Fráter Györggyel, akiben azonban Szerémi nem bízott, és ezt Szapolyai tudtára is adta. Lengyelországban ellátogatott Częstochowába a búcsújáráhelyre, ahonnan visszatérve Zarkiban a plébánostól hallotta először II. Lajos meggyilkolásáról szóló történetet. Ez a plébános valószínűleg nem azonos Tatai Miklóssal, mint ahogy Szádeczky Lajos gondolta, inkább Szerémi dalmát ismerőséről lehet szó, akivel még Budán ismerkedett meg.⁶²³ Rövid ideig Krakkóban tartózkodott, majd Tarnowba ment ismét, ahol a Krakkóból hozott pestis miatt Szapolyai is sürgette, hogy térjenek vissza Magyarországra. Szerémire bízta a király azt a 40 ezer forintot, amelyet a szász katonáknak szánt, hogy támogassák a vállalkozásában. A pénzt Pöstyénivel és Fráterrel vitte Krakkóba, de a szászok rászédtek Szapolyait, aki végül 1528-ban megkötötte a szerződést a törökkel, és elindult Magyarországra.⁶²⁴ Október 27-én érkeztek Homonnára, ezután csaknem egy hónapon keresztül az országban ide-oda vonultak, eközben Szerémi az udvari kápláni teendőket látta el. Az 1528/1529-es év telét Lippán töltötték. Szulejmán szultán 1529 tavaszán indult Bécs ellen, a hadjárat hírére pedig Szapolyai és hívei felkerekedtek Lippáról, és a szultán elé siettek Mohácsra. Szapolyai és Szulejmán találkozását igen részletesen és szemléletesen írta le Szerémi, aki végig jelen volt a király kíséretjeként. A találkozó után Szapolyai csapatai egészen Budáig kísérték a szultáni haderőt, és az üresen hagyott Budát Szulejmán átadta a királynak. Szerémi ettől kezdve idejének nagy részét Budán töltötte egészen annak török általi megszállásáig.

⁶²¹ EPISTOLA=WENZEL fol. 64^r=199–200.

⁶²² EPISTOLA=WENZEL fol. 70^r=218.

⁶²³ EPISTOLA=WENZEL fol. 20^v–21^r=49.

⁶²⁴ EPISTOLA=WENZEL fol. 73^r–73^v=228–230.

Roggendorff 1530 októberében fogott hozzá Buda mintegy két hónapig tartó ostromához. Szerémi mindvégig a várban volt és részletesen leírta az élményeit. Aktívan kivette a részét a védelemből, és egy alkalommal könnyebben meg is sérült egy ágyúgolyótól. Leginkább a falak megerősítésén és a katonák ellátásával foglalkozott, emlékiratában arról írt, hogy Szapolyai személyesen is harcolt.⁶²⁵ 1531-ben Szapolyai Erdélybe ment, Szerémi azonban Budán marad. A következő évben, amikor Szapolyai ismét Erdélybe indult, Szerémire azt a feladatot bízta, hogy figyelje meg az otthon maradt urakat, és ha bárki bármiféle pártütésre készülne ellene, azonnal jelentse. Mivel azonban Szerémi félt Budán maradni és Szapolyai parancsa ellenére a király után ment, az megfeddte, és egy ideig neheztelt is a káplánra. Erdélyből visszatérve Tiszavarsányban találkoztak Grittivel, akivel kezdetben még szimpatizált. A király nélkül tért vissza Budára, ahol ismét udvari káplánként tevékenykedett. Egészen 1534-ig itt maradt, csak ekkor kísérte el Szapolyait Váradra, ahol tudomást szereztek Gritti meggyilkolásáról.⁶²⁶ Ezekben az években egyre kevesebbet ír saját magáról, sőt az udvari és országos eseményekről is alig emlékezik meg. 1535-ben még biztosan Váradon tartózkodott a király társaságában, de az ezt követő évek eseményeit homály fedi. Csak 1540-től kezd el ismét részletesen írni. Az emlékiratából kiolvasható, hogy ekkor Budán élt, sőt Fráter Györgynek tanácsot is adott abban, hogy miként viszonyuljanak a várat a német ostrom alól felszabadító oszmán sereghez. Szerémi azt javasolta, hogy invitálják a várba a szultánt, és ott a kíséretével együtt mészárolják le. Ezt az állítólagos javaslatát Fráter ugyan tetszéssel fogadta, de a főurak leszavazták. Mikor Izabella kíséretével Erdélybe ment, Szerémi még Budán maradhatott, legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy az 1543-as német ostromról mint szemtanú beszél. Ebben az évben fejezte be az események megörökítését, így a Szerémire vonatkozó források szinte teljesen elapadnak, többnyire csak sejtéseink vannak.

A szakirodalom egyöntetűen azt feltételezi, hogy nem sokkal ezután ő maga is Erdélybe ment és Verancsics Antal kérésére itt írta meg emlékiratát 1546–1547 táján.⁶²⁷ Az életére vonatkozó 1543 utáni egyetlen, kétség kívül biztos adat 1548-ból származik. A bécsi egyetem anyakönyvében a következő bejegyzés olvasható: „*Georgius Sirmyensis, quondam capellanus Ludovici regis in regione Budensi.*”⁶²⁸ Csupán a név még nem lenne elegendő bizonyíték arra, hogy az említett személy azonos lenne az *Epistola* szerzőjével, de a mondat kiegészítése nem teszi kérdéssé, hogy ugyanarról a káplánról van szó. Arra

⁶²⁵ EPISTOLA=WENZEL fol. 90v–93r=283–291.

⁶²⁶ EPISTOLA=WENZEL fol. 107v=338.

⁶²⁷ ERDÉLYI, *Szerémi György élete és emlékirata* 48.

⁶²⁸ SCHRAUF, *Bécsi egyetem* 201.

is van magyarázat, hogy miért nincs említve Szapolyai neve a bejegyzésben. Valószínű, hogy Bécsben nem tartotta szerencsésnek a Habsburgokkal szemben álló király nevét megemlíteni, II. Lajos neve nyilván jobban csengett abban a környezetben. Szerémi tehát az 1548-as év nyári szemeszterében a bécsi egyetem magyar nemzetének tagja volt, tehát biztosan beiratkozott az egyetemre.

A tagok közé felvétel, és a név bevezetése az anyakönyvbe az akkori gyakorlat szerint a következő módon történt: a beiktatásra pályázó személy jelentkezett a prokurátornál, aki – vagy a jegyző – a nevét beírta az anyakönyvbe. Ezután az immár beiktatott személy befizette az eljárásához szükséges pénzszeget – ez Szerémi esetében nyolc dénár volt –, majd a jelentkező letette az esküt a prokurátor előtt.⁶²⁹ Úgy látszik, hogy Szerémi esetében ez együtt járt a prokurátor választással, így az is tudható, hogy a bejegyzés április 14-én született. Mindenesetre ez az eljárás megkövetelte a felvételiző személyes jelenlétét, tehát Szerémi az év tavaszát valószínűleg Bécsben töltötte. Az időpontnak különösen a Vid. V. Jeromos által a brassói számadáskönyvekben felfedezett adatok miatt van jelentősége.⁶³⁰ A sorozat harmadik kötetének tanúsága szerint 1548-ban és 1549-ben a kincstartó, tehát Fráter György embere egy bizonyos Szerémi György összesen tíz alkalommal utazott a török Portára.⁶³¹ Az első feljegyzés szerint a török Portáról 1548 szeptember 5-én érkezett Brassóba.⁶³² Ha tehát a bécsi anyakönyv feljegyzése a téli szemeszterben lett volna, akkor semmiképpen sem lehetett a Fráter György megbízásából Konstantinápolyba utazó Szerémi György azonos az *Epistola* írójával. Viszont egyáltalán nem lehetetlen, hogy Szerémi akár Fráter kérésére még a nyár elején visszatért Erdélybe, és nem sokkal utána a Portára indult. Itt mindenképpen meg kell említenünk, hogy az újabb szakirodalomban olvasható érvek, amelyek vitatják, hogy a György káplánról van itt szó, nem meggyőzőek.⁶³³

Egy frissebb tanulmány szerint Szerémi ennyi idősen ilyen viszontagságos útra vállalkozott volna. Az *Epistolában* valóban hivatkozik Szerémi arra, hogy már nincs annyi erő a karjában, mint hajdanán, de ez még nem zárja ki, hogy hatvan felé közeledve képes legyen ilyen hosszú út megtételére. Ezzel kapcsolatban elég csak a hatvanon túl járó Verbőczyi konstantinápolyi utazására gondolni, vagy Verancsics Antalra, aki mikor a Drinápolyi békét megkötötte, már szintén betöltötte a hatvanharmadik életévét.

⁶²⁹ *Uo.*, XXX.

⁶³⁰ VID, *Szerémi György* 27–30.

⁶³¹ ZEIDNER, *Rechnungen*. 442; 446; 449; 451; 501; 502; 505; 510; 512.

⁶³² ZEIDNER, *Rechnungen* 442.

⁶³³ BOJTOS, *Történelemszemlélet* 21.

Ezen túlmenően az említett cikk szerint Szerémi negatív értékelése Fráter Györgyről szintén megkérdőjelezi, hogy az ő szolgálatában állt volna. Erre több ellenérv is felmerülhet. Mindenekelőtt ne felejtjük el, hogy Fráter György nemcsak világi tisztségeit tekintve, hanem váradi püspökként az egyházi hierarchiában is Szerémi fölött állt. Így a káplán bármiféle ellenszenve nem igazán számíthatott Fráter utasításainak végrehajtásában. Verancsics, aki ráadásul műveltségét tekintve is legalább egyenrangúnak tekinthette magát Fráterrel, ugyanúgy a szolgálatában állt, és követi feladatokat teljesített. Ezen felül pedig Szerémi nem a nyilvánosságnak szánta a művét, hanem kifejezetten Verancsicsnak készítette, így Fráter semmit sem tudhatott a káplán iránta érzett negatív érzelmeiről, Verancsics és Fráter viszonyát figyelembe véve pedig nem hihetjük, hogy Verancsics megmutatta volna a kéziratot a kincstartónak. Mindezek ellenére természetesen teljes mértékben nem lehetünk biztosak abban, hogy a számadáskönyvekben Szerémi György káplánnal van dolgunk. Mindenesetre az *Epistolából* egyértelműen kiderül, hogy kisebb követi feladatokat Szapolyai megbízásából is teljesített, továbbá ekkorra már több mint másfél évtizedes személyes ismertség volt Fráter és Szerémi között, így kézenfekvő volt, hogy Fráter őt bízta meg különböző követi feladatokkal.

Nem is ez, hanem inkább a kronológia zárhatná ki, hogy Szerémi György legyen a portai követ. Ezért a fő kérdés, hogy lehetséges-e, hogy a számadáskönyvben található Szerémi ugyanaz a személy, aki 1548 áprilisában beiratkozott a bécsi egyetemre. Az első adat – mint már említettük – 1548. szeptember 5. napjához kapcsolódik. A Szerémi György nevű követ éppen ekkor tért vissza isztambuli útjáról. Ha megnézzük a dátumot, és feltételezzük, hogy Szerémi káplán Bécsben személyesen tette le az esküt a prokurátornál, akkor világos, hogy az eskü letétele után nem sokkal már el is kellett hagynia Bécset. Nyáron egy követ Brassóból körülbelül 3 hét alatt ért Konstantinápolyba.⁶³⁴ Eszerint az oda-vissza út jó esetben 42–45 napot vehetett igénybe, és nyilvánvalóan egy ideig ott is kellett tartózkodnia. Ha erre 2 hetet feltételezünk, akkor Brassótól Brassóig oda-vissza nagyjából 2 hónapig tarthatott az út. Szeptember 5-től visszszámolva ezek szerint a követ Szeréminek július 5-én el kellett indulnia Brassóból Konstantinápolyba. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy ha Szerémi Bécsből még májusban visszaindult Erdélybe, kényelmesen eljuthatott Fráter udvarába, személyesen is megkaphatta a megbízást és július 5-én el is indulhatott a török Portára. Ez még akkor is így van, ha nagyobb időintervallumot számolunk az útra. Mindenesetre biztos, hogy ebben az esetben hosszú időt nem tartózkodhatott Bécsben.

Logikusnak látszik Vid azon feltevése, hogy 1549-ben azért szűnnek meg a számadáskönyvben a Szerémire vonatkozó adatok, mert Verancsiccsal együtt hagyta el Erdélyt. Elképzelhető, hogy Szerémi is követte a Fráterrel összekülönböző Verancsicsot a későbbi Királyi Magyarországra. Még egyetlen alkalommal tűnik fel a forrásokban egy bizonyos Szerémi György, mégpedig az esztergomi kanonokok között 1558-ban.⁶³⁵ Habár itt is csupán egy névről van szó, egy olyan papi személlyel van dolgunk, aki Szerémi életútját figyelembe véve azonos lehet az *Epistola* szerzőjével. Szerémi aradi kanonok is volt még az 1520-as évek elején, és egyáltalán nem lehetetlen, hogy idős korában az esztergomi kanonokságig vitte, sőt ez a fajta javadalom szinkronban áll lehetséges előmenetelével.

Végezetül érdemes arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy Szerémit a szakirodalomban gyakran alábecsülik, pedig valójában nem is az alsópapsághoz tartozott. A káplánokat persze az alsópapság közé soroljuk, de ilyenkor elsősorban a plébánosok mellett működő káplánokra kell gondolnunk. Egy udvari káplánt, és így Szerémit sokkal inkább az egyházi középréteghez kell sorolni. Szerémi pályájának kezdetétől főpapok és királyok udvarában szolgált. Szintén az alsópapságtól való elkülönülését sejteti a nyilván viszonylag megfelelő jövedelmet biztosító esztergomi kanonoksága is. Azt nem lehet tudni, hogy saját szerepét mennyire domborította ki, de az sem áll teljesen, hogy egyfajta megtúrt, lenézett személy lett volna, ebben az esetben ugyanis nem bíztak volna rá fontos bizalmi feladatokat. Szerémi persze valóban nem tartozott a döntéshozók közé, de otthonosan mozgott a korabeli főurak és főpapok között. Véleményét nemcsak hangoztatta, hanem bizonyos esetekben még ki is kérték. Műveletlenségét leginkább az *Epistola* nyelvéből és a műből kivilágzó egyszerű gondolkodásmódjából következtették ki, de egyáltalán nem biztos, hogy ez teljes mértékben fedi a valóságot. Kamonc és Gyula híresen jó iskolának számítottak a korban, Szerémi pedig Pöstyéni Gergely fiát, Pöstyéni Ferencet tanította is. Az nyilvánvaló, hogy nem számít humanista történétírónak, és az *Epistola* papírra vetéséig nem végzett magasabb, egyetemi tanulmányokat, de igen valószínű, hogy rendelkezett a korabeli középpapság általános tudásszintjével.

⁶³⁴ BÍRÓ, *Erdély követei* 24.

⁶³⁵ KOLLÁNYI, *Esztergom kanonokok* 163.

2.11. Írott források vagy oralitás: esettanulmány

A kutatásban már közhellyé vált, hogy Szerémi nem forrásokra, hanem ahol lehetett, saját élményeire támaszkodott, ezen túlmenően pedig főképp mendemondákra, szóbeli beszámolókra alapozva írta meg az *Epistolát*.⁶³⁶ Az is közismert dolog, hogy a humanisták előszeretettel színesítették műveiket különböző régebbi munkákból vett bölcsességekkel, szellemes szentenciákkal, és sokszor nem titkoltan csupán műveltségük csillogtatása végett tűzdelték tele irományaikat, leveleiket ilyen, többnyire antik szerzők munkáiból származó idézetekkel. Noha tudjuk, hogy ez gyakran nem járt az adott mű valódi ismeretével – az idézetek sok esetben florilégiumokból származtak –, mégis sokat elárul egy-egy szerző kultúrafelfogásáról az, hogy milyen jellegű idézeteket választ. Szerémi ez alapján is könnyen elhatárolható a humanista kortársaitól, hiszen idézetei elsősorban nem ókori profán munkákból és kisebb számban egyházatyáktól, hanem döntően a Szentírásból származnak. Mindössze egy alkalommal idézi Szent Ágostont, akkor is helytelenül.⁶³⁷ Az idézetek mellett az *Epistolában* szép számmal olvashatók közmondások latinul és magyarul. A magyar nyelven lejegyzett, specifikusan magyar frazeológiai egységekről már fentebb volt szó, ezét itt csupán egyetlen latin nyelvű, ám később a népnyelvben magyarul is meggyökeresedett közmondás eredetét, és annak az *Epistolába* való bekerülésének lehetséges módozatait kívánjuk bemutatni. Arra keressük a választ, hogy Szerémi vajon ezt a közmondást is emlékezetből írta le, vagy ezúttal használt valamilyen korabeli közmondás gyűjteményt.

A latin szöveg vizsgálata közben két helyen is ugyanarra a meglehetősen obszcén mondatra figyeltünk fel. Szapolyai János gyengekezűségének és határozatlanságának ábrázolására Szerémi mindkét esetben a következő közmondást használja: „*Sub molli pastore lupus lanam caccat*”⁶³⁸ azaz „*Kényelmes pásztor alá gyapjat szarik a farkas*”. Az Erdélyi–Juhász féle fordításban a fordítók a mondatot szemérmesebben, de rendkívül frappánsan „*Gyapjút piszkol a farkas a tétlen pásztor alá*” formában ültették át magyarra.⁶³⁹ A közmondásra már Szádeczky Lajos is felfigyelt egy 1892-ben megjelent tanulmányában. Ő ezt még úgy értékelte, mint a szerző sajátos kifejezését a gyengeség ábrázolására, vagyis közmondásként feltehetőleg nem ismerte.⁶⁴⁰ Pedig ennek magyar nyelvű megfelelője már Kovács Pál 1794-ben megjelent szólásokat és közmondásokat

⁶³⁶ ERDÉLYI, Szerémi György élete és emlékirata; VID, Szerémi György; CSORBA, Mohács.

⁶³⁷ EPISTOLA=WENZEL fol. 71^r=222.

⁶³⁸ EPISTOLA=WENZEL fol. 47^r=142; fol. 52^v=161.

⁶³⁹ ERDÉLYI–JUHÁSZ, Magyarország romlásáról.

tartalmazó gyűjteményében is megtalálható.⁶⁴¹ O. Nagy Gábor mutatott rá arra, hogy egy eredetileg latin nyelvű, de 1577-ben Kolozsvárott magyar fordításban kinyomtatott trufa-gyűjtemény volt Faludi legfontosabb forrása.⁶⁴² A latinul általában *Dialogus Salomonis et Marcolfi* néven emlegetett műnek, magyarul a kissé hosszú *Salamon királynac, az Dávid kiraly fianac Markalfal valo trefa beszede*knec rövid *Könyue* címet adták, és ebben többek között az általunk vizsgált mondat is szerepel eképpen: „*Lágy pásztor előtt a farkas gyapjat szaric, de a kemény előtt nem.*”⁶⁴³

Az említett trufa-gyűjteményben a Bibliából jól ismert Salamon király és az egyszerű, ámde ravasz Markalf nevű parasztember tréfás párbeszéde olvasható, ahol Markalf a józan paraszti eszére támaszkodva rendre túljár a bölcs király eszén. Noha a népkönyv legkorábbi változatait csak 15. századi másolatokból ismerjük, a történet magja már a késő ókorban is létezhetett. Erre következtethetünk Gelasius püspök 4. századból fennmaradt, tiltott könyveket tartalmazó listájából, ahol szerepel egy *Contradictio Salomonis* című tétel.⁶⁴⁴ A középkorban a *Dialogus* ismertségének már jóval több bizonyítékát találhatjuk meg. A 9–10. századból ismert óangol nyelvű *Salamon and Saturn* című költeményben feltűnik a történetre való utalás, továbbá a *Dialogus* hatása Egbert von Lüttich 10. században összeállított *Fecunda ratis* című, iskolai használatra szánt szentenciagyűjteményében is kimutatható.⁶⁴⁵ Az ezredfordulót követően Türoszi Vilmos (1130 k.–1186) is említést tesz a Jeruzsálemi Királyság történetét feldolgozó művében a nép körében akkor már jól ismert Markalfról, és annak Salamon királlyal folytatott párbeszédéről.⁶⁴⁶ Vilmos még idézetet is hoz a *Dialógusból*, amely ráadásul szó szerint megegyezik a későbbiekben fennmaradt latin kéziratokból ismert szövegrészletekkel. Ebből Ipolyi Arnold egy 1855-ben megjelent tanulmányában joggal következtetett arra, hogy ekkor már nagyjából abban a szerkezetben és azzal a szöveggel létezhetett a népkönyv, ahogyan a 15. századból fennmaradt kéziratokból ismerjük.⁶⁴⁷

Adataink szerint a 15. század második felében Magyarországon is biztosan ismerték a történetet. A Béldi-kódexben megtalálható a szöveg egy rövidebb latin nyelvű töredéke, a század végén, 1492-ben pedig Váradi Péter levelezésében is felbukkan a népkönyvre való utalás. Tinódi Lantos Sebestyén Szerémi *Epistolájával* egykorú költeményében pedig

⁶⁴⁰ SZÁDECZKY, Szerémi György élete és emlékiratai 77.

⁶⁴¹ KOVÁCS, Magyar példa 25.

⁶⁴² O. NAGY, Magyar frazeológiai kutatások 42–49.

⁶⁴³ LENGYEL, Salamon és Markalf 21.

⁶⁴⁴ IPOLYI, Salamon és Markalf 269.

⁶⁴⁵ VOIGT, Lüttich 41–42.

⁶⁴⁶ IPOLYI, Salamon és Markalf 268.

ugyancsak megjelenik Markalf alakja. Így nem meglepő, hogy Szemerkenyi Ágnes *Szólások és közmondások* című modern gyűjteményében több eltérő változatban is megtalálható e latin frazeológiai egység magyar megfelelője, amely tehát vitathatatlanul a magyar nyelvű közmondáskincsünk részét képezi.⁶⁴⁸

Ezek után a magyar változatot félretéve érdemes a latin variánst vizsgálat alá venni. Walter Benary 1914-ben elkészítette a szöveg kritikai kiadását, így könnyen kikereshető belőle a közmondás.⁶⁴⁹ A forrásokban így maradt ránk a mondat: *Molli bergario lupus lanam cacat*. Teljesen egyértelmű, hogy Szerémi *Epistolájában* és a *Dialogusban* ugyanarról a közmondásról van szó. A népkönyvben a 'pastor' helyett használt 'bergarius' szó arra utalhat, hogy a *Dialogus* fennmaradt szövegei francia nyelvterületről származnak. Jóllehet úgy tűnik, hogy a Szerémi művében olvasható közmondás eredete Salamon és Markalf történetében található meg, a szembetűnő különbségek miatt mégsem állíthatjuk, hogy ez képezte az *Epistola* közvetlen forrását. Ez irányú kétségeinket csak tovább növelheti egy másik, 13. század eleji forrásunk, amelyben Szerémi szóhasználatához sokkal közelebb álló, sőt, egy esetben a szórendet leszámítva teljesen megegyező alak is található.

Alanus ab Insulis (1125/30 k.–1203) leggyakrabban *Liber parabolarum*ként emlegetett, 1202-ben elkészült munkájának fennmaradt változataiban háromféleképpen szerepel a Szerémi által is idézett közmondás: *Sub molli pastore capit/rapit/cacat lanam lupus*. Látható, hogy mindhárom esetben teljesen azonos a közmondás, annak csupán az állítmánya változik. Mi lehet az oka a változatok létrejöttének? Alanus döntően nyomtatásban fennmaradt szövegvariánsai leginkább a *capit*, ritkábban a *rapit* állítmányt hozzák. A *cacat* változatot egyedül Migne által kiadott *Patrologia Latinában* találhatjuk meg, de ez nem más, mint a ciszterci szerzetes Carolus de Visch 1654-es antwerpeni kiadásának egyszerű újranyomása.⁶⁵⁰ Az állítmány eltérésére Visch a szövegközléshez írt rövid bevezetőjében találjuk meg a választ. Állítása szerint ugyanis a kiadása alapját képező nyomtatványok mellett felhasznált egy igen régi kéziratot is, és a szöveghez csatolt kritikai apparátusából az is kiderül, hogy a nyomtatványokban használt *capittal* és *rapittal* szemben, e régebbi kéziratban található meg a *cacat* ige. Ebből tehát bizonyos, hogy mindenképpen létezett egy *cacat* ígét tartalmazó változat is, vagyis nem kétséges a Salamon és Markalf dialógusában, illetve a *Liber parabolarum*ban található közmondás

⁶⁴⁷ IPOLYI, *Salamon és Markalf* 269.

⁶⁴⁸ SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások* 1134.

⁶⁴⁹ BENARY, *Salomon*.

⁶⁵⁰ VISCH, *Alanus* 421–436.

közti kapcsolat, mindössze annak módja kérdéses.

Véleményünk szerint két lehetőség áll fenn. Először is elképzelhető, hogy a saját műve megírásakor Alanus közvetlenül felhasználta a *Dialogus* szövegét. A 'bergario' és a 'pastore' szavak különbözőségére lehetséges magyarázat, hogy Alanus a *Dialogus* egy olyan korábbi, ránk már nem maradt szövegváltozatát ismerte, amelyben még a 'pastore' szó szerepelt, vagy a *bergariot* önkényesen javította a közismertebb szóra. Sokkal valószínűbbnek tartjuk viszont a másik eshetőséget. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a Salamon és Markalf dialógusában olvasható frazeológiai egységek egy része ekkor már Európa szerte önálló életet élt, és a közmondások térhódítása már nem függött a leírt változattól, hanem természetükből fakadóan számos változatban verbális úton terjedtek. Ezt a feltevésünket támasztja alá a 14. századi angol nyelvű *Vision of Piers Plowman* című költemény, amelynek egyik szövegváltozatában a Szerémi által használt közmondás szó szerint megtalálható (*Sub molli pastore lupus lanam cacat*).⁶⁵¹ Ha a szerző konkrétan használta volna valamelyik fenti forrást, akkor felmerülhet a kérdés, hogy miért nem pontosan írta le azokat? Vagyis – véleményünk szerint – ez esetben is az író az általa ismert közmondást fejből vetette papírra, úgy ahogyan ő maga is ismerte.

A *Liber parabolarum*ban olvasható variánsok állítmánybeli eltéréseire van kézenfekvő magyarázat. Amennyiben az eredeti szövegben *capit* vagy *rapit* állt, akkor minden bizonnyal a másoló, ismervén az obszcén változatot, maga javította át az igét a számára helyesnek vélt formára. Mivel Alanus munkáját oktatási célokra használták, bármi is állt az autográf kéziratban, az obszcén hangvétel elkerülése végett a másolók többsége érthető módon a finomabb megfogalmazást részesítette előnyben. Ugyanezen okból a nyomdászok is a *capit* illetve *rapit* állítmányokat tartalmazó változatokat sokszorosították, így írásban ezek terjedtek el. Akárhogy is történt, Salamon és Markalf dialógusában található meg a közmondás magja, amely a 16. századra már minden bizonnyal számos változatban közszájon forgott latinul.

Mindezek után számba kell vennünk, hogy Szerémi honnan ismerhette ezt a közmondást, és az hogyan kerülhetett bele az *Epistola* szövegébe? Hiába egyezik Szerémi idézete szó szerint a fenti források némelyikével, a feltett kérdésre nehéz határozott választ adni. Az *Epistola* egy lazán szerkesztett mű, a gördülékeny, leginkább a korabeli hétköznapiokban használt vulgáris latinsághoz közel álló stílusából kitűnik, hogy Szerémi viszonylag gyorsan és többnyire emlékezetből dolgozott. A mű papírra vetése közben nem igazán használt forrásokat, ami egyes idézeteinek pontatlanságából is kimutatható. Nem

kell azt feltételeznünk tehát, hogy írás közben a vizsgált közmondást tartalmazó forrás valamelyike feltétlenül a keze ügyében volt. Noha a *Vision of Piers Plowman* költemény mondatával tökéletesen egyezik az *Epistolában* használt közmondás, mégis nagy biztonsággal kizárhatjuk a lehetséges források közül. Kétséges ugyanis, hogy Magyarországon bárki is ismerte volna a művet, főleg annak olyan szövegvariánsát, amelyben szerepel az ominózus latin mondat. Az pedig semmiképpen sem reális, hogy Szerémi egy számára teljesen ismeretlen nyelven írt szöveget akár iskolás évei alatt, akár élete során bármikor is olvasott volna. Alapvetően tehát két lehetőség maradt: vagy korábban olvasta – akár iskolai tanulmányai során – a *Dialogust* vagy a *Liber parabolarumot*, és onnan tanulta meg ezt a közmondást, vagy valaki mástól szóban hallotta és jegyezte meg.

Amennyiben az első lehetőséget vizsgáljuk, és Alanus munkáját feltételezzük forrásnak, nem juthatunk biztos eredményre. Mészáros István kutatásaiból tudjuk, hogy a késő középkori és kora újkori iskolák tananyagában kiemelt szerepet kapott a latin nyelvű szentenciák memorizálása, és német nyelvterületen a *Liber parabolarum* is a kedvelt tankönyvek közé tartozott.⁶⁵² Magyarországon azonban a fiatal növendékek elsősorban a *Dicta Catonis* gyűjteményből tanultak, de persze nem kizárt, hogy egyes iskolákban más gyűjteményeket is használtak erre a célra, de arra nincs konkrét bizonyítékunk, hogy Magyarországon széles körben elterjedt volna a *Liber parabolarum*. A másik probléma Alanus művével az, hogy Szerémi iskolás évei idején, a 15–16. század fordulóján többször kinyomtatott szöveg kizárólag a *capit* és a *rapit* ige használatával jelent meg. Nem zárható ki, hogy valahol Magyarországon is létezett *cacat* állítmányt tartalmazó kézirati változat, de joggal feltételezhetjük, hogy inkább a nyomtatott verziók jutottak el nagy számban erre a vidékre. Salamon és Markalf párbeszédének szövegszerű jelentős eltérése pedig arra enged következtetni, hogy Szerémi nem az iskolai szentencia-memorizálás során ismerte meg a közmondást, mert ez esetben furcsa lenne a szövegbeli jelentős eltérés.

Jóval valószínűbbnek tűnik, hogy Szerémi a személyes ismeretségéhez tartozó személyek egyikétől hallotta a közmondást. A fent elmondottak alapján már érveltünk amellelt, hogy a mondat latin nyelvű változata széles körben ismert volt Európában. Magyarország esetében viszont nem kerülhető meg két fontos kérdés. Egyrészt, hogy a közmondást a 16. század első felében elsősorban milyen nyelven ismerték, másrészt pedig hogy milyen kulturális közegben számított elterjedtnek? O. Nagy Gábor a már említett

⁶⁵¹ PEARSALL, *Langland* 172.

⁶⁵² MÉSZÁROS, *Szalkai* 39.

tanulmányában kísérletet tett az első kérdés megválaszolására. Ő elképzelhetőnek tartotta, hogy a közmondást magyarul használták, már a magyar nyelvű fordítást megelőző időkben is.⁶⁵³ Álláspontjának alátámasztásaként Heltai Gáspár 1575-ben megjelentetett *Krónikáját* idézte, ahol előfordul a „*lágypásztor*” kifejezés abban az értelemben, ahogyan a közmondásban is használatos.⁶⁵⁴ Véleményem szerint azonban ez még nem bizonyítja, hogy a közmondás már a magyar ajkakon is elterjedt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy mindössze két évvel később éppen Heltai nyomdájából került ki a Salamon és Markalf dialógusának első magyar fordítása. Ferenczi Zoltán a *Magyar Könyvszemlében* publikált tanulmányában pedig meggyőzően érvel amellett, hogy nagy valószínűséggel maga Heltai készíthette 1574 vége felé a fordítást.⁶⁵⁵ Ezért mindössze csak azt látjuk bizonyítottnak, hogy Heltai és környezete ismerte a közmondást, de nem feltétlenül magyarul, hanem németül – hiszen a fordítás minden bizonnyal e nyelvből készült –, illetve latinul. Úgy tűnik, hogy Heltai csupán felhasználta a számára tetszetős „*lágypásztor*” szókapcsolatot a saját krónikájában. Az *Epistola* szöveghelye is közvetve éppen a magyar elterjedés ellen szól. Szerémi ugyanis az általa magyarul ismert közmondásokat magyarul írta le, ám ezt a frazeológiai egységet latinul vetette papírra. Ez inkább azt mutatja számunkra, hogy ő maga sem magyarul, hanem inkább latinul hallotta és jegyezte meg a mondatot.

Ezek után lehet már következtetni arra, hogy Szerémi korában mennyire széles körben, és milyen kulturális közegben terjedt el a közmondás? Mivel az eddigi adataink szerint Szerémi működésének idején inkább csak latinul ismerték, kézenfekvő, hogy a műveltebb, de a latin nyelvet minimum jól értő réteg körében számított elterjedtnek. Ezzel pedig már könnyen belátható, hogy hogyan juthatott Szerémi fülébe. Udvari káplánként személyes ismeretség fűzte a legtöbb, külföldi egyetemeket is megjárta művelt humanistához, akik között nyilván akadtak olyanok, akik olvasták valamelyik említett műben a közmondást, vagy tanulmányaik során hallották valakitől és szóban tovább terjesztették. Szerémi e közegben forgolódva nagy eséllyel hallhatott ilyen élcelődő megjegyzéseket, és amelyek tetszettek neki, azokat meg is jegyezte. Valószínűleg ez a helyzet a vizsgált közmondással is, amit később be is illesztett az *Epistolába*. Mindenesetre úgy gondoljuk, hogy az alsóbb néprétegek felé terjedésének ekkor még a nyelvi tényezők gátat szabtak, szélesebb anyanyelvi ismertsége csak a magyar nyelvű fordítás megjelenése utánra tehető.

⁶⁵³ O. NAGY, *Magyar frazeológiai kutatások* 48.

⁶⁵⁴ HELTAI, *Krónika* 436.

⁶⁵⁵ FERENCZI, *Népkönyv* 52–60.

Úgy véljük, hogy a bizonytalanságok ellenére nem volt teljesen eredménytelen a vizsgálódásunk. Az eddigi ismeretek alapján határozottan állíthatjuk, hogy a magyar közmondáskincs részét képező „*Lágy pásztor előtt a farkas gyapjat szaric*” frazeológiai egység – igaz még csak latin nyelven – a magyarországi irodalomban először Szerémi György *Epistolájában* jelenik meg. A közmondás gyökere a középkorban népszerű Salamon és Markalf párbeszédét tartalmazó trufa-gyűjteményben lelhető fel, de a középkor folyamán egész Nyugat- és Közép-Európában ismertté vált, és nemcsak írott formában, hanem szóban is számos változatban terjedt. Arra viszont nincs elég bizonyítékunk, hogy a magyar fordítás megjelenése előtt a közmondás magyar megfelelője kialakult a nyelvünkben. Az *Epistola* latin változata is inkább azt támasztja alá, hogy a nép közötti terjedésének alapját a Heltai nyomdájából kikerülő magyar fordítás teremtette meg, addig legfeljebb csak rögtönzött szóbeli fordításai léteztek. Sajnos arra sem lehet biztos választ adni, hogy Szerémi esetében a vizsgált közmondás közvetlenül a fent említett forrásokból származik, de szinte biztosnak látszik, hogy a közmondások gyakori terjedésének megfelelően azt csupán hallotta valakitől, majd művének papírra vetésekor emlékezetből írta le.

Összefoglalva tehát a fejezet eredményeit arra jutottunk, hogy Szerémit leginkább egy olyan egyházi középregghez tartozó *domidoctus* papnak kell elképzelnünk, aki lényegében elsajátította a magyarországi középkorai tananyagot. Minden bizonnyal értette, olvasta és beszélt is a latin nyelvet, ez utóbbit nagyon hasonló módon ahhoz, amiképpen írta az emlékiratát. Nem elképzelhetetlen, hogy ennél színvonalasabb írásművet is képes lehetett kiadni a kezéből, persze az nem valószínű, hogy ez akár meg is közelítette a királyi kancellárián működő literátorok szintjét. A kor műveltségét tekintve cseppen sem volt kirívóan műveletlen, a kontraszt csak a kortárs, magas műveltségét képviselő személyekhez képest erős. Megkockáztatjuk, hogy a korabeli átlagos deák nyelvet használó réteg, ha saját szavaival kellett fogalmaznia, hasonló színvonalon tette volna. A fejezet második felének vizsgálódása alapján csak megerősödött az a közkeletű felfogás, hogy Szerémi a műve írása során egyáltalán nem használt írott forrásokat, szinte teljes egészében az emlékezetére hagyatkozott.

2.12. Az *Epistola* helye a korabeli nyelvi igényességi szintek között

A nyelvi elemzés eredményei alapján már arra is kísérletet tehetünk, hogy az *Epistolát* elhelyezzük a késő középkori latin nyelvi igényességi szintek között. A magyarországi késő középkori latin nyelvhasználat tekintetében Pajorin Klára és különösen Szovák Kornél végzett vizsgálatokat.⁶⁵⁶ Véleményük szerint három jól elkülöníthető igényességi szint élt egymás mellett a középkor végi Magyarországon: a humanista, az udvari kancelláriai vagy értekező (a dolgozatban a prehumanista szinonímája) és a kolostori. Igaz, hogy az *Epistola* keletkezése a 16. század közepére esik, olyan korszakra, amikor már a kolostori latinság lehanyatlott, és a prehumanista latin helyét is fokozatosan a humanista nyelvhasználat vette át, mégis két okból a késő középkori igényességi szintekhez érdemes mérnünk Szerémi nyelvhasználatát. Egyrészt a változás nem egyik napról a másikra következett be, a középlatin nyelv természetesen még hosszú ideig használatban maradt az egyre inkább dominánssá váló humanista latin mellett, másrészt – amint arról már fentebb volt szó – az *Epistola* nyelve minden szempontból középlatinnak tekinthető, hiszen Szerémi még a késő középkori plébániai iskolában sajátította el a latint.

Akadémiai doktori értekezésében Szovák Kornél szemléletesen mutatta be e három késő középkori nyelvhasználat közti különbségeket.⁶⁵⁷ Ez alapján a humanista latinságra a letisztult antik formákon és a világos jól áttekinthető mondatstruktúrákon van a hangsúly. A nyelvi elemzés, valamint az *Epistola* és a humanista történetírás közti viszonyt tárgyaló fejezetben már kimutattuk, hogy Szerémi műve mind tartalmilag mind nyelvileg élesen elkülöníthető a humanizmustól, ezért itt nincs szükség annak további bizonyítására, hogy az *Epistola* nyelvét nem sorolhatjuk ebbe az igényességi szintbe.

Az is könnyen belátható és bizonyítható, hogy Szerémi nyelvhasználata az udvari kancelláriai (vagy prehumanista) latinsághoz sem mérhető. Erre a nyelvhasználatra ugyanis a humanistához hasonló nyelvi igényesség, ámde a túlzott tudálékosság, dagályos körmondatok, bonyolultabb mondat- és nyelvtani szerkezetek használata volt a jellemző. A nem gyakorlati célokat szolgáló kancelláriai latinság legismertebb hazai képviselője Thuróczy János volt, de nyelvi szempontból a frissebb kutatások alapján a korábban humanistának tartott Vitéz János is ide sorolható. Már Boronkai Iván is felhívta a figyelmet arra, hogy Vitéz milyen bonyolult és hosszú mondatokkal operált, és szókészletében is milyen sok középkori elem élt tovább. Szavai szerint: „*aligha tévedünk, ha Vitéz*

⁶⁵⁶ PAJORIN, *Vitéz*; SZOVÁK, *Supplementum*.

⁶⁵⁷ SZOVÁK, *Supplementum* 48–62.

nyelvének, stílusának fő forrásvidékét a hivatalos iratok kiállítására hivatott kancellária évszázados hagyományában keressük”.⁶⁵⁸ Pajorin Klára és Szovák Kornél ugyanerre a következtetésre jutott, bár utóbbi annyi kiegészítést fűzött a kérdéshez, hogy azt sem szabad azért elfelejteni, hogy a humanista latinság is a pápai kancellária latinsága milyen szoros kapcsolatban van egymással. A 16. századi magyarországi kancelláriai latinság jeles képviselője még Verböczy István is. A Szovák Kornél által említett körülményes, dagályos mondatszerkezetek, bonyolult fogalmazás a fent említett mindhárom szerzőnél jól megfigyelhetők. A nyelvi elemzés során már láttuk, hogy Szerémi írására éppen az egyszerű, lináris mondatszerkesztés jellemző, és a kancelláriai latinságban gyakran használt stíluseszközök (*litotes*, *asyndeton*, *hyperbaton* stb.) az *Epistolában* szinte egyáltalán nem fordulnak elő. Habár Szerémi Thuróczyhoz hasonlóan a hazai iskolában végezte a tanulmányait, a két szerző nyelvhasználata nagyon távol áll egymástól. Nem lehet kérdés, hogy Szerémi nyelve a kancelláriai stílussal sem mutat semmiféle rokonságot, teljesen más kategóriába tartoznak.

A két legválasztékosabb nyelvi igényességi szint egyikébe sem sorolható tehát az *Epistola*. A késő középkori nyelvhasználati szintek közül a harmadikra, a kolostori latinságra volt leginkább jellemző az egyszerűség és a közérthetőség.⁶⁵⁹ A kolostori irodalom 15. század végén és a 16. század elején indult virágzásnak, melynek legfontosabb és legelterjedtebb műfaja a prédikációs irodalom, vagyis a *sermo* volt. A *sermo* irodalom vitathatatlanul legjelentősebb képviselői az obszerváns ferences Temesvári Pelbárt, majd később Laskai Osvát voltak, de a 15. század közepéről is fennmaradtak olyan kódexek, mely prédikációkat tartalmazott (*Sermones dominicales*). Mivel ezeket a szövegek elsősorban a néppel érintkező papság számára írtódtak, természetes, hogy közös jellemzőjük a nyelvi egyszerűség és közérthetőség. Temesvári Pelbárt saját maga írta, hogy szándékosan törekszik arra, hogy beszédeit ne csak a műveltebb réteg, hanem az egyszerű pórnép is megértse.⁶⁶⁰ Ez az elv leginkább a rövid, többnyire csupán egy alárendeléssel rendelkező mondatok használatában, néhol köznyelvi szókincsben, és elszórt nyelvi hungarizmusokban volt tetten érhető. Ezen túlmenően a szövegekben pedig a megértést segítő anyanyelvi – jelen esetben magyar – szavak és szókapcsolatok is előfordultak. Ilyen, a mintegy 1500 magyar kifejezést tartalmazó prédikációs kódexünk az említett két ferences műveinél jóval korábbi *Sermones dominicales*. A Pécs környékén összeállított kötet főképp

⁶⁵⁸ BORONKAI, *Vitéz* 12.

⁶⁵⁹ SZOVÁK, *Supplementum* 46.

⁶⁶⁰ Ut ergo pro simplicium capacitate populorum in hoc opere utilius pariter et placibilis procedam, brevis et simplici stylo (quantum libuit pro unaquaque materia curandum) decrevi scribere.

Jacobus de Voragine prédikációit és azok magyar vonatkozású részekkel kiegészített szövegeit tartalmazza. Funkciója ugyanaz volt, mint Temesvári és Laskai műveinek, vagyis hogy a prédikáló papoknak segítséget nyújtson.

A fent leírtak alapján akár ez utóbbi kategóriába is sorolhatnánk Szerémi György emlékiratát. Ez annyiból jogos is lehet, hogy egyfelől nagy a valószínűsége annak, hogy a gyakorló pap Szerémi kezébe kerülhetett ilyen *sermo* gyűjtemény, másfelől pedig a kolostori latinság és az *Epistola* nyelve közötti szakadék nyilván jóval kisebb, mint a két legválasztékosabb nyelvi szint és az emlékirat nyelvhasználata között. Mégis a kolostori latinság nyelvére vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy noha szándékosan egyszerűbb voltak a kancelláriai stílusnál, és természetesen élesen eltért a humanista latintól, szerzőik tanult, ha Temesvárit és Laskait nézzük, egyetemet végzett emberek voltak, akik magas szinten művelték a latin nyelvet. Ebből kifolyólag náluk nemcsak az *Epistolában* található súlyos grammatikai hibák nem fordulnak elő, hanem ennél is fontosabb, hogy műveikben az egyszerűség ellenére is olyan szépen formált, világos skolasztikus latint olvashatunk, és szilárd, jól követhető gondolamenettel találkozhatunk, amellyel Szerémi sokszor csapongó, zavaros fogalmazványa nem említhető egy lapon. Ezen túlmenően pedig a prédikációs szövegek tartalma, elrendezése és bizonyos fokig a szóhasználata is jóval kötöttebb, mint az *Epistoláé*. Bartoniek Emma vetette fel, hogy szintén a kolostori latinsághoz köthető ferences rendi krónikák nyelvvel lenne érdemes összevetni Szerémi nyelvhasználatát.⁶⁶¹ Szerémi a délvidéki ferencesekkel való közeli kapcsolata nyilvánvaló, hiszen az *Epistolában* igen erősen jelen van a ferences szellemiség, ámde Bartoniek is elismeri, hogy az emlékirat nyelv tekintetében a ferences krónikák színvonalát sem üti meg.⁶⁶² Annak oka, hogy Szerémi nyelvhasználata a kolostori latinnal sem állítható párhuzamba, elsősorban abban keresendő, hogy még a *sermók* latinsága sem az élőbeszédben használt latin nyelvhasználat lenyomata, hanem olyan szándékosan egyszerűbb és közérthetőbb nyelven írt szöveg, amely segítségével a papok az élőszóban, anyanyelven előadott prédikációkat közérthetően és jól követhetően adhatták elő.

Van azonban még egy olyan nyelvi igényességi szint, amelynek a középlatin filológia eddig nem szentelt túl sok figyelmet, az ún. „deák latinság”. Noha az újkor korai szakaszában a latin nyelvű irodalomban fokozatosan a humanista latinság vált uralkodóvá, a humanizmus hatásától érintetlen középlatin „deák latinság” továbbra is elevenen élt a mindennapi praktikus élet területén. A három nyelvhasználaton túlmenően tehát

⁶⁶¹ BARTONIEK, *Fejezetek* 78.

⁶⁶² BOJTOS, *Történelemszemlélet*.

számolnunk kell még legalább egy nyelvi igényességi szinttel. A „deák latinsággal” alaposabban eddig csupán Neumann Tibor foglalkozott a mindeddig még sajnós kiadatlan szakdolgozatában. Neumann a Nyitrában működő székesegyházi káptalan és a megyei hatóság törvényszéke által kibocsátott okleveleket vizsgálta, hogy így a késő középkori vidéki nyelvhasználat jellegzetességeit feltárja.⁶⁶³ A legfrissebb Szapolyai családhoz köthető leveleket tartalmazó kötetének előszavában pedig helyesen mutatott rá arra, hogy az általa feldolgozott oklevélanyag egy részének igénytelenebb „deák latinsága” és a kancelláriai latinság között milyen éles szakadék tátong.⁶⁶⁴ A bíróságokon, a városokban, hiteles helyeken a sok esetben különböző felkészültséggel rendelkező deákok képviselték a gyakorlati latin írásbeliséget, ők vezették a számadáskönyveket, ők szerkesztették az okleveleket. Nyelvhasználatuk színvonala alatta marad az igényes, elsősorban az udvari kancelláriában használt latintól, és különösen a számadáskönyvekben találkozhatunk köznyelvi, a mindennapi életben használt szavakkal. Emiatt elképzelhető, hogy az *Epistola* nyelvi párhuzamait leginkább a korabeli „deák latinságot” hordozó forrásainkban kell keresnünk. Az alábbiakban néhány olyan jellegzetességre hívjuk fel a figyelmet, amely egyaránt jellemző Szerémi nyelvhasználatára és a „deák latinságra”. Az áttekinthetőség és az amúgy is hatalmas oklevélanyag miatt elsősorban a gyulai dokumentumokra és a Szapolyai-család okleveleire szűkítettük le a vizsgálatot.⁶⁶⁵

Ha szemügyre vesszük a gyulai dokumentumokat, azt tapasztalhatjuk, hogy az oklevelek zöme nyelvtani szempontból igényesnek mondható, de ez még nem azt jelenti, hogy sehol sem találunk grammatikai hibákat. E tekintetben igen nagy az egyenetlenség, ami abból adódik, hogy egy-egy levél igényessége – és ez gyakorlatilag minden szövegre érvényes – nagyban függött az adott deák képzettségétől, nyelvtudásától. A rengeteg példából a szemléltetés végett csak néhányat érdemes kiemelni. Corvin János egy 1500-ban kelt levelében a scriptor két alkalommal is vétett a névszóragozás szabályai ellen. Az oklevél egyik mondatában ugyanis a helyes *consideratis servitiis* helyett *consideratis servitia* áll, és noha ezután az író következetesen a *servitia* alakhoz egyeztetett, amaz helytelenségéből adódóan újabb nyelvtani hibát vétett, amikor a *pro quibus* helyett a *pro qua* összetételt használt.⁶⁶⁶ Az ilyen elejtett hibákon túl a kötetben van olyan leltár is, amelyben olyan töménytelen mennyiségű hiba volt, hogy a kiadó a könnyebb olvashatóság

⁶⁶³ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat*.

⁶⁶⁴ NEUMANN, *Szapolyai* 15–16.

⁶⁶⁵ VERESS, *Gyula város*; NEUMANN, *Szapolyai*.

⁶⁶⁶ VERESS, *Gyula város* 36.

érdekében nem is jelölte.⁶⁶⁷ Ha megnézzük közelebbről ennek az 1527 végén keletkezett gyulai uradalom számadáskönyvének a nyelvét, akkor sok párhuzamot találhatunk Szerémi nyelvével. Itt nemcsak arról van szó, hogy a ragozást gyakran elhibázza az író (*dati* helyett *datis*; *expensi* helyett *expensis*), hanem a magyar nevek helyesírása is az *Epistolához* hasonló kaotikus képet mutat.

Nyelvtani hibák a Szapolyai-család okleveleiben is előfordulnak, különösen jellemző ez a korai, 1460-as években kelt levelekre. Szapolyai István egy 1463-ban kelt levelében például a tárgyesetben álló *ipsas urburas* helyett következetesen *ipsa urbara* áll.⁶⁶⁸ Az adott főnév nemének helytelen ismeretéből adódik egy 1464-es oklevélben a névmás (*hic*, *haec*, *hoc*) elhibázása.⁶⁶⁹

Számunkra a fentiek azt mutatják, hogy természetesen még a képzettebb deákok esetében is előfordultak durvább nyelvhelyességi hibák, amelyek száma egy gyengébb képességekkel rendelkező írnokok esetében csak még több lehetett. Bármelyik oklevéltárat vagy számadáskönyvet fellapozva nyelvtani hibákat mindegyikben bőségesen találhatunk, a hibák mennyisége gyakorlatilag mindig az adott deák felkészültségének függvénye volt.

Szerémi művében szembetűnő a magyar személy és városnevek következetlen helyesírása is. Ez is az *Epistola* egyik olyan jellegzetessége, amely kevésbé vagy egyáltalán nem jellemző az igényesebb történeti művekre. Ahogy erről már korábban volt szó, az okleveles forrásokban ez nem számít ritkaságnak. A gyulai oklevelek között is találtunk olyan iratokat, ahol ugyanaz a személy Gyula nevét kétféleképpen írta le. Egy 1509-ből származó jegyzékben a literátor a várost végig a szokásos *Gywlaként* emlegeti egy esetben viszont a *Gyvla* formát használja.⁶⁷⁰ Ugyanerre az eltérésre lehetünk figyelmesek egy 1526-os adójegyzékben is.⁶⁷¹ Ahogy tehát a nyelvtani hibáknál, úgy itt is ki kell hangsúlyozni, hogy az oklevelekben gyakran előfordul, hogy a tulajdonneveket, akár egy dokumentumon belül is következetlenül, többféleképpen írják le.⁶⁷²

A magyar kifejezések esetében egyébként már nem kell feltétlenül az okleveleknél és számadáskönyveknél maradnunk, hiszen a középkori kódexekben is rengeteg latin szövegbe ágyazott magyar szót találhatunk. Mindazonáltal a magyar nyelvű szórványelemek már a kezdetektől fogva jellemzők voltak az okleveles forrásainkra, és pontosan olyan formában, ahogy az az *Epistolában* is megtalálható. A gyulai iratok között

⁶⁶⁷ *Uo.* 98–107.

⁶⁶⁸ NEUMANN, *Szapolyai* 82.

⁶⁶⁹ *Uo.*, 101: „ut hii (*recte: he*) gentes ob non solutionem ad emulos recedent...”.

⁶⁷⁰ VERESS, *Gyula város* 53.

⁶⁷¹ *Uo.*, 94.

is találunk ilyen vulgáris kifejezéseket, vagy egyszerűen a latin szövegbe ágyazva, vagy az *id est* vagy *vulgo*, *vulgari* illetve *sive* kifejezések bevezetésével.⁶⁷³ Amikor magyar szavakat írt le Szerémi, az *id est* szókapcsolatot használja előszeretettel. A gyulai dokumentumok közül az egyéb számadáskönyvek mellett ebből a szempontból különösen izgalmas szöveg egy 1528-as leltár, amelyben Gyula tűzfelszereléseit írták össze. Ebben több mint ötven darab magyar szerszámnévvel találkozhatunk, és ami a legfontosabb, közülük kettő Szerémi művében is felbukkan azonos helyesírással. Az egyik a szakálás puska magyar neve (*zakalos*), a másik pedig az ágyúgolyóé, a *lapta*.⁶⁷⁴ Mindemellett a leltár készítője nem volt valami jó latinista. Veress saját bevallása szerint itt is hallgatólagosan javította a többnyire egyeztetési hibákat.⁶⁷⁵

A Szapolyai-család okleveleire kevésbé jellemző, hogy a gyulai oklevelekhez hasonló módon vulgáris szavakat tartalmaznának, de a nyelvi hungarizmusok és a magyar kifejezések tükörfordításai is ritkaságszámba mennek.⁶⁷⁶ Az oklevelekben előforduló vulgáris elemek többsége magyar kifejezés (*chakan*, *chatha*, *diack*, *felsepathante*, stb.),⁶⁷⁷ de feltűnnek német (*hutha*, *soltez*, *taraczk* v. *tharaczk* v. *trazk*),⁶⁷⁸ illetve más nyelvből (török: *bassa*, *beg*, *zanchaka*; román: *boiario*; szláv: *brato*; olasz: *zolden* v. *zoldenus* v. *zolinus*).⁶⁷⁹ eredeztethető szavak is. A török eredetű *bassán* kívül az *Epistolában* és Neumann szövegkiadásában egyaránt előfordulnak a *huzaro*, *iobagio*, illetve *prybekus* kifejezések, igaz Szerémi művében ez utóbbi nem latinositott formában, hanem vulgáris elemként.

A fenti hasonlóságok ellenére azonban markáns különbségek is felfedezhetők a vizsgált oklevelek és az *Epistola* szövege között. Ahogy fentebb láttuk, habár sporadikusan előfordulnak vulgáris kifejezések, illetve más nyelvből latinositott szavak az oklevelekben, a gyulai oklevelek és Neumann kiadásában szereplő források szóhasználatával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a literátorok munkájuk során Szerémivel ellentétben döntően „tisztá” középlatin szókincsre támaszkodtak.

Az *Epistola* és az oklevelek abban még megegyeznek, hogy a mondást és érzékelést kifejező igék után inkább nem igeneves szerkezetek következnek, hanem kötőszóval

⁶⁷² Lásd. 60. jegyzet.

⁶⁷³ VERESS, *Gyula város* 114–116; 131–135; 137.

⁶⁷⁴ *Uo.*, 131.

⁶⁷⁵ *Uo.*, 35.

⁶⁷⁶ Az egyik legérdekesebb a Neumann által az előszóban is kiemelt ’lóhalálában’ magyar kifejezés latin tükörfordítása (*in morte equi*). NEUMANN, *Szapolyai* 15.

⁶⁷⁷ NEUMANN, *Szapolyai* 521; 462; 503; 53.

⁶⁷⁸ *Uo.*, 438; 46; 201, 348, 353; 325.

⁶⁷⁹ *Uo.*, 507; 325, 507; 506; 87; 324, 388.

bevezetett mellékmondatok. Azt korábban már láttuk, hogy ilyen esetekben Szerémi emlékiratában egyértelműen a *quod* kötőszó a domináns, és ugyanez például a Szapolya-család által kibocsátott oklevelek esetében is gyakori, de ez cseppet sem meglepő, hiszen itt az oklevélírás rögzült gyakorlatáról van szó.⁶⁸⁰ De legalább annyira általános ugyanilyen szerepben a *quatenus*, és a *quomodo* is, amelyek szintén az oklevelek gyakori kötőszavai közé tartoznak, de Szerémi egyáltalán nem, vagy csak elvétve használja azokat.⁶⁸¹

Az *Epistola* nyelvi elemzésében már láttuk, hogy a szöveg vulgáritásának a bizonyítéka, hogy Szerémi az egyszerű esetek helyett egyértelműen az előljárószavas szerkezeteket részesíti előnyben. Ez különösen szembeűnő a latin szóként használt települések neveinél, ahol a *loctivus*, valamint az egyszerű esetek soha nem fordulnak elő. A vizsgált okleveleinkre ennek éppen az ellenkezője igaz. A levelek írói a településnevek esetében nemcsak a datálás formuláiban, hanem a főszövegben is következetesen használják a klasszikus latin esettani előírásait, ez alól természetesen kivételt jelentenek a magyar nyelven írt ragozhatatlan településnevek.⁶⁸² Ezen túlmenően is a különböző egyszerű esetek használata ezekben az oklevelekben következetesebben érvényesül, mint az *Epistolában*, és ez az állítás igaz az *abalativus absolutus* szerkezetre is.

A fentiekből jól látszik, hogy még ha az *Epistola* nyelve sok tekintetben párhuzamba állítható a „deák latinság” nyelvhasználatával, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a markáns eltéréseket. Neumann Tibor a nyitrai oklevelek elemzése után a szóhasználatra vonatkozóan megállapította, hogy a hivatali írásbeliség „szókincse széleskörű jogi nyelvezet, tiszta középlatin az abba beépült egyházi görög-latin terminusokkal és kevés köznyelvi eredetű szóval”.⁶⁸³ Ez a megállapítás lényegében a Szapolyai-család okleveleire is igaz. Szerémi szóhasználatában viszont jóval nagyobb szerepe van a vulgáris kifejezéseknek, jogi nyelvezetről pedig egyáltalán nem beszélhetünk. Az oklevelek és az *Epistola* között még ennél is szembeűnőbb eltérés, hogy Szerémi szövegében csak elvétve fordulnak elő olyan formulák és a rögzült kifejezések, amelyek értelemszerűen az okleveles források egyik legalapvetőbb jellemvonása. A hivatali írásbeliség, az oklevélírás egy kötött nyelv, amely persze ezzel együtt megkönnyítette a deákok dolgát, hiszen csak részben voltak

⁶⁸⁰ *Uo.*, 90: „Emericus de Zapolya...memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod...”; 195: „Unde scitote, quod nos...”; 213: „Nos, Stephanus de Zapolya,...memorie commendamus per presentes, quod...” stb.

⁶⁸¹ *Uo.*, 111: „firmiter mandamus, quatenus...”;105: „Exposuit ... in personis, quomodo...” stb.

⁶⁸² *Uo.*, 74–75: „Pro eo rogamus vos multum diligenter, quatenus pecunias taxe exercitualis omnino et integraliter portetis Budam et taliter festinetis, ut ante nos Budam pervenire possitis, nos autem Bude expectetis interim, quousque revertemur, ut tandem vos solveritis stipendariis illis, quos deportabimus Budam [...] Datum Posonii...”; 75: „ex Kesmark...”; 88: „in Kesmark interesse velitis...”; 91: „Datum Bude...”; 199: „Datum Cassovie...” stb.

önálló fogalmazása kényszerítve, legtöbb esetben csupán a bevett formulákat kellett kiegészíteniük az adott ügyre vonatkozó egyedi adatokkal. Habár a *missilisek* között vannak valamelyest színesebb, kötetlenebb fogalmazványok, és ezért bizonyos szempontból közelebb állnak az *Epistolához*, ezek sem állíthatók párhuzamba Szerémi művével. A formulákkal teletűzdelt oklevelek tehát nemcsak, hogy nem tekinthetők az *Epistolával* megegyező nyelvhasználatnak, hanem arra sem igazán alkalmasak, hogy segítségükkel felmérjük a deákok szabad, a kötetlen formáktól mentes, esetleg előbeszédben használt latinságát.

Ahogy Szovák Kornél is megállapította, a számadáskönyvek szókészlete közelebb áll a latin köznyelvhez, ezért ezekben gyakran előfordulnak vulgáris, a hétköznapi életben használat kifejezések.⁶⁸⁴ A különböző szakmák elnevezései jelentenek erre jó példát. Ilyen többek között az 'asztalos' jelentésű igényesebb *mensator* helyett álló *mensipar*, a 'kosárfonó' *vitor* helyett a 'vitripar' vagy a klasszikus a *rotarum artifex* 'kerékgyártó' helyett álló *rotipar*. Szerémi is ez utóbbi szót használja a 'kerékgyártó' megnevezésére. Habár a városi számadáskönyvek szókincsében sok vulgáris elem található, az egyszerű, egy mondatos, ugyanarra a formára épülő bejegyzések egyéb szempotok szerint nem vethetők össze Szerémi művével.

Mindezekből arra a következtetésre juthatunk, hogy a „deák latinság” különböző forrástípusai ugyan számos hasonlóságot mutatnak az *Epistola* nyelvezetével, de a legtöbb párhuzam abból ered, hogy a különböző forráscsoportok szerzői egyaránt a magyarországi iskolákban szerezték meg a számos ponton megegyező műveltségüket, és alapvetően a korabeli középlatin nyelvet használták. A fentiekből következően tehát minden hasonlóság ellenére az *Epistolát* egy másik nyelvhasználati kategóriába kell sorolnunk.

Mivel az *Epistola* a hivatalos funkciót betöltő oklevelekhez és számadáskönyvekkel ellentétben nyelvileg és tartalmilag is kötetlen történeti munka, érdemes még összehasonlítani a közel egykorú, nem humanisták vagy ismeretlen szerzők által írt történeti művekkel. Szerencsére van egy jól körülhatárolható forráscsoport, amely ebben a kategóriába tartozik. Az OSZK kéziratárában található Verancsics anyag, amely számos, különböző szerzőtől származó, hosszabb-rövidebb kortörténeti feljegyzést tartalmaz, és amely irategyütteshez egykoron Szerémi műve is tartozott. Figyelmünket a biztosan nem Verancsics által írt művekre öszpontosítottuk, melyeknek kiadása 1857-ben látott

⁶⁸³ NEUMANN, *Latin nyelvhasználat* 39.

⁶⁸⁴ SZOVÁK, *Supplementum* 62–63.

napvilágot.⁶⁸⁵ A kötet három rövidebb, egyelőre ismeretlen szerzőtől származó munkát tartalmaz. Az első *Successus rerum Hungaricarum anni MDXLIII* című munka az 1543. év hadieseményeit dolgozza fel.⁶⁸⁶ Nyelvi szempontból a szöveg igen letisztult, színvonalas latinsággal íródott, nyoma sincs a Szeréminél tetten érhető „vulgáris” elemeknek. Ha konkrétan nézzük ezeket, akkor szembetűnő, hogy a szerző az érzékelést és mondást jelentő igék után következetesen használja az igeneves szerkezeteket, a *quod* kötőszó sokszínű használatáról egyetlen elszigetelt esettől eltekintve nem beszélhetünk.⁶⁸⁷ A *Successus*ban teljesen természetes az *Epistolában* alig előforduló *ablativus absolutus perfecta actió*ban.⁶⁸⁸ A szókincsét tekintve a szöveg mentes a vulgáris kifejezésektől, leszámítva a tulajdonneveket – Nándorfehérvárt például a szerző Szerémihez hasonlóan *Nandor-Albaként* írja le – és néhány olyan hadikifejezést, amelyek gyakran a humanista nyelvhasználatban is meghonosodtak (*huzarones*).⁶⁸⁹ Középlatin tulajdonsága viszont a szövegnek, hogy a passzív szerekezetekben a cselekvés végrehajtója nem pusztán *ablativusban* (*ablativus auctoris* vagy *ablativus rei efficientis*) áll, hanem mindig *per* + *accusativus* szerkezettel van kifejezve.⁶⁹⁰ Egy alkalommal ragozott ige helyett a szerző a *facere* segédigével összetett alakot használ, de ez a nyelvtani szerkezet Szerémi szövegében sem a pusztán előfordulása, hanem sokkal inkább annak mennyisége miatt különleges.⁶⁹¹ Óriási a szakadék viszont az *Epistola* és a *Successus* között a mondatok bonyolultsága, kidolgozottsága, szerkesztése tekintetében. A két szöveg közti minőségbeli különbség szemléltetésére jó példa a következő, a *Successus*ban egyáltalán nem egyedülálló mondat: *Quippe qui etsi nimis laxae urbis moenibus, quae brevia atque angusta erant, et vetustate quibusdam in locis collabebantur, nec ea parte, in qua arx erat collocata, ulla ratione propter ardui montis contiguam vicinitatem muniri poterant, diffusus esset, magis tamen eius ignaviae atque avaritiae casum huiusmodi omnium censura imputaverat, quia nimis indecenter deiecto animo vir alioqui aetate integra, inter militares homines semper versatus, et multimodis adversis cum Joanne rege exercitus, neque adhuc sacris ordinibus obnoxius, ante omnes primus, nec attentata munimentorum provisione,*

⁶⁸⁵ SZALAY, *Történelmi dolgozatok*.

⁶⁸⁶ *Uo.*, 226–244.

⁶⁸⁷ *Uo.*, 227: „si ea tenere ac tueri scivissemus.”; 228: „nunquam tamen eis persuaderi potuit, quod in persona caesar Solimanus esset venturus”; 242: „consultiusque nos fecisse censebunt...” 235: „caesar etsi satis de Valpensi et Soclossiensis Victoria laetus esse videretur.” stb.

⁶⁸⁸ Rögtön az első mondat *Uo.*, 226: „Sic Buda, bis olim, uti supra memoravimus, superstite Joanne rege dominium Turcorum caesaris experta...”.

⁶⁸⁹ *Uo.*, 233.

⁶⁹⁰ *Uo.*, 228: „per quem stipendia militi impendentur.” 232: „ea arx imprimis per sansacchos obsessa...”; 236: „per Causunum silentio occupatae.”

⁶⁹¹ *Uo.*, 233: „fugam ex urbe fecit.”

*tanquam supervacaneum esset etiam sperare tantae potentiae posse resistere, ad haec et templi sui thesauris omnibus, quibus potiri potuit, collectis, fugam ex urbe fecit.*⁶⁹²

Hasonlóan rétegzett, bonyolult mondatokkal az *Epistolában* egyáltalán nem találkozhatunk. A *Successus* tehát semmiképpen nem tekinthető „vulgáris” szövegnek, sőt, szerzője nyelvileg igen magas színvonalú munkát vetett papírra, és ez a megállapítás érvényes a kötetben szereplő másik két műre is (*Excidium Albaerogalis sic habetur; Fragmentum rerum Hungaricarum anni MDLI*).⁶⁹³

Van még egy rövid, az 1514-es parasztfelkelésről és a mohácsi csatáról szóló töredékes történeti beszámoló, melyet egy bécsi kéziratból közölt Kluch János a *Történelmi Tár* hasábjain.⁶⁹⁴ Ez a néhány lapnyi szöveg kétségtelenül nem éri el a fenti három munka nyelvi igényességi szintjét. Amellett, hogy a kiadás alapján több nyelvtani hiba is előfordul szövegben,⁶⁹⁵ olyan vulgáris latinra és középlatinra jellemző elemek is előfordulnak benne, amelyek egy része az *Epistolában* is gyakoriak. Például az *accusativus cum infinitivo* helyett *quod* kötőszóval bevezetett mellékmondatok a mondást és érzékelést kifejező igék után, a *facere + infinitivus* szerkezetek használata, az *ex* előjárószo előnyben részesítése a *genitivus partitivussal* szemben.⁶⁹⁶ Mindezek ellenére az *Epistola* nyelve még ennél a szövegnél is jóval vulgárisabb benyomást kelt, de kétségtelen, hogy a Bécsi Névtelen által írt töredék már közelebb áll Szerémi művének nyelvhasználatához.

Mindent összevetve tehát, noha az *Epistola* sok tekintetben hasonlít a „deák latinsággal” írt forrásokhoz, és valamennyire a kolostori latinsággal is párhuzamba állítható, összességében mégis egy különálló nyelvi igényességi szintnek kell tekintenünk. Szerémi művében ugyanis a szóhasználatban tetten érhető vulgáris elemek nagy száma, az előjárós szerkezetek esethasználattal szembeni dominanciája, a mondatok rövideje, egyszerűsége és a mondatípusok monotóniája, valamint a nyelvi hungarizmusok vagy más vulgáris nyelvből származó tükörfordítások alapján sokkal közelebb áll a kor feltételezett élőlőszóban használt latinságához, mint az oklevelekben, számadáskönyvekben olvasható jogi latin nyelv. Szerémi munkája ezért legfőképpen abban számít egyedülállónak, hogy több száz oldalnyi egybefüggő szövegén keresztül kerülhetünk közelebb a mindennapokban közvetítőnyelvként használt magyarországi „vulgáris latin” köznyelvhez.

⁶⁹² *Uo.*, 233.

⁶⁹³ *Uo.*, 244–252; 252–267.

⁶⁹⁴ KLUCH, *Adalék* 273–278.

⁶⁹⁵ *Uo.*, 273: „Rustici vero, qui continuos labores et diuersas vexationes domini[!] ipsorum terrestrium sufferre non valebant...”; 275: „in multis locis regni rusticana gens contra Barones insurrexerant[!]...”

⁶⁹⁶ *Uo.*, 273: „Rex animadvertit, quod illa expedicio absque cruce minime posset fieri”; *Uo.*: „predicare fecit”; *Uo.*: „ex Barronibusque quidam iam assumpserant.” 274: „ex quibus nonnulli” stb.

A fenti vizsgálódások alapján a késő középkori nyelvhasználatot különböző csoportokra lehet bontani. Lényegében öt nyelvhasználatot különböztethetünk meg, melyek közt természetesen vannak átfedések, de mégis nagy biztonsággal el lehet különíteni őket egymástól. A szinteket és a hozzájuk kapcsolódó alapvető tulajdonságokat az alábbi táblázatba foglaltuk össze:

Nyelvhasználat		Nyelvi jellemzők	Hordozó közeg
Humanista latin		Igényes, letisztult, antik minták követése	Történeti művek, emlékiratok, traktátusok, versek
Udvari kancelláriai (prehumanista) latin		Igényes, választékos skolasztikus középlatin, középlatin szókincs, bonyolult mondatszerkesztés, sok formula és stilisztikai alakzat használata	Udvari kancellária által kiállított oklevelek, elbeszélő művek, levelek
Kolostori latin		Szándékosan egyszerűbb skolasztikus középlatin, szókincsben elszórtan vulgáris elemek, egyszerű mondatszerkezetek	<i>Sermók</i> , teológiai művek, rendi krónikák
„Deák latinság”	Jogi, hivatali írásbeliség	Jogi formulákban gazdag kevésbé igényes skolasztikus latin, középlatin szókincs elszórtan vulgáris kifejezésekkel, bonyolulabb kötött mondatszerkezet	Hiteleshelyek, vidéki bíróságok oklevelei, <i>missilisek</i> , számadáskönyvek
	Az előbeszédben használt „vulgáris latin”	Rögzült kifejezésektől nagyrészt mentes, köznyelvi és vulgáris kifejezéseket tartalmazó, kevésbé igényes középlatin, esetleg nyelvi hungarizmusokat is tartalmaz	Oklevelekben, számadáskönyvekben, <i>missilisek</i> ben elszórtan fellelhető vulgáris szavak, mondatok, <i>Epistola</i>

2.13. Összegzés

A disszertáció két nagy szerkezeti egységének végén, de még a két glosszárium előtt érdemes röviden összefoglalni a fenti vizsgálat eredményeit. A dolgozatban elsődleges célunk az volt, hogy Szerémi György *Epistolájának* nyelvhasználatát, azon belül ortográfiáját, szókincsét, alaktanát és mondattanát a korábbi kutatáshoz képest jóval alaposabban elemezzük, majd ennek alapján értékeljük, és a szöveget elhelyezzük a késő középkori és kora újkorban ismert latin nyelvhasználatban. Fel kívántuk hívni a figyelmet az eddigi kutatás hiányosságaira és esetleges tévedéseire, valamint a Szerémi nyelvére vonatkozó korábbi sommás megállapításokat is szeretnénk volna árnyalni.

Az *Epistola* kéziratával kapcsolatban két olyan fontos kérdés merült fel, amelyekre lényegében több mint száz éve nem született megnyugtató válasz. Az egyik, hogy vajon a fennmaradt kéziratot Szerémi vetette papírra, vagy csupán egy egykorú másolatról van szó. Még ha a korábbi kutatás számos olyan másolási hibát vélt felfedezni a kéziratban, melyek csupán a humanista írásmódhoz viszonyítva számítanak hibának, valójában középkori ortográfiai sajátosságokról van szó, akkor is sok olyan szöveghelyet vehetünk számba, amelyek egyértelműen másolási hibaként értékelhetők. A kéziraatra vonatkozó fejezetben kiemelt példák arra mutatnak, hogy a ráánkmaradt szöveg nem autográf, ezt pedig mindig figyelembe kellett venni az *Epistola* nyelvi elemzése során.

A kézirattal kapcsolatos másik mindmáig egyértelműen nem tisztázott probléma, hogy vajon a szöveg végéhez csatolt *Epistola flebilis* (Tatai-levél vagy „Kesergő levél”) Szerémi műve vagy egyik káplántársáé, talán Tatai Miklósé. Az nem lehet kérdés, hogy a „Kesergő levél” elbeszélője nem Szerémi György, és Erdélyi László nagy valószínűséggel helyesen azonosította személyét Tatai Miklós káplánnal. Mindazonáltal a kutatás jelenlegi állása szerint a levél nyelvi és stilisztikai jellemzői azt mutatják, hogy azt maga Szerémi György vetette papírra. Ráadásul a fogalmazás nyelvileg olyan közel áll az *Epistolához*, hogy Wenzel felvetése is erősen megkérdőjelezhető, miszerint Szerémi egy magyar nyelvű levelet fordított le latinra. Ezzel összefüggésben úgy gondoljuk, igaza lehet Szádeczkynek és Farkas Gábor Farkasnak abban, hogy a levél talán azért született, hogy Szerémi egy harmadik „forrással” is alátámassza II. Lajos meggyilkolásának történetét, és a harmadik elbeszélő szerepét egyik káplántársára, Tatai Miklósra ruházta.

Ahogy a cím is utal rá, a dolgozat középpontjában az *Epistola* nyelvi elemzése állt. A középlatin filológiai kutatás jelenlegi szemléletéhez igazodva az emlékirat nyelvét nem a klasszikus humanista nyelvhasználat alapján kell megítélnünk, mivel akkor csupán

ismételni lehetett volna azt az Erdélyi László óta máig tartó tételt, hogy Szerémi egy „hibás”, egyenesen „romlott” latin nyelvet használt. Másrészt pedig azért sem lett volna megalapozott ez a fajta megközelítés, mert a dolgozatban is kifejtett álláspontunk szerint Szerémire lényegében sem a korabeli humanista eszmeiség, sem annak nyelvészeti elvei nem voltak hatással. Mindezeket figyelembe véve pedig, amennyiben a korabeli középkori nyelvhasználat alapján értékeljük a mű nyelvezetét, akkor a korábbi értékelésekkel szemben jóval árnyaltabb és pontosabb képet alakíthatunk ki a szövegről. Az egyértelmű számunkra, hogy ha nem is vesszük figyelembe a másoláshoz köthető szöveghibákat, az *Epistola* nyelve még akkor is feltűnően csiszolatlan, távol áll tőle az irodalmi latin nyelvre jellemző igényes megformáltság. Ezen túlmenően a leginkább az okleveles forrásokból megismerhető kevésbé igényes „deák latinsággal” sem állítható tökéletes párhuzamba, és nem kizárólag a rögzült kifejezések hiánya miatt. Az igaz, hogy a szöveg nyelve természetesen rengeteg szállal kötődik a korabeli skolasztikus középlatinhoz, hiszen a késő középkori hazai iskolákban a növendékeknek többé-kevésbé ugyanazt a latint, ugyanazokkal a módszerekkel tanították, ezért pedig természetes, hogy bizonyos fokig a „deák latinság” egyik ágának tekinthető, és nyilvánvaló hasonlóság van a két nyelvhasználat között. E kategórián belül azonban meg kell különböztetnünk a hivatalos, jogi terminológián, és formulákon alapuló nyelvhasználatot az *Epistolában*, az oklevelekben, valamint egyéb forrásainkban elszórtan olvasható köznyelvi, „vulgáris latintól”. A nyelvi elemzés és a különböző latin nyelvtípusok szerint írott forrásokkal való összevetés segítségével arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy a hasonlóságok ellenére Szerémi műve a késő középkor és kora újkor élőbeszédben használt latinjának, vagyis „vulgáris latinjának” egyedülálló forrása. Nem arról van szó, hogy az *Epistola* nyelve tökéletesen leképezi a kor beszélt latinját – hiszen mégiscsak írott formában maradt ránk –, hanem sok olyan nyelvi jellegzetesség van a műben, amelyek alapján vulgáris elemekkel erősen befolyásolt szövegnek tekinthető. Ez leginkább annak tudható be, hogy Szerémi tollát munka közben nem vezették magasztos esztétikai elvek, művét a korabeli latin köznyelv szerint vetette papírra.

Külön fejezetet szántunk még a dolgozatban az emlékirat latin szavainak és a magyar kifejezések és frazémák elemzésére, magyarázatára. Ennek során számos, részben Bartal glosszáriumában is megtalálható kifejezés jelentését pontosítottuk (*epilenticus, allare, spacium*), a vulgáris szavak többségének eredetét feltártuk (*costum, grobatus, kola* stb.), valamint bizonyos egyedi szóalakok magyarázatára is kísérletet tettünk (*allare, castor, kanchia > akanchia* stb.). E fejezet eredményeit a dolgozat végén szereplő latin

glosszáriumban kamatoztattuk. Ugyanez a helyzet a szövegben szereplő magyar nyelvű kifejezésekkel is, amelyeknek az eddigi kutatás nem szentelt kellő figyelmet. A latin kifejezésekhez hasonlóan a magyar szavak, szókapcsolatok, mondatok értelmezésére, eredetük feltárására is kísérletet tettünk. Amellett, hogy a legtöbb glosszának most jelenik meg először részletes magyarázata, mindenképpen pozitív eredménynek gondoljuk, hogy tisztázni tudtuk az eddig lezáratlan vita tárgyát képező *zemet* szó jelentését, valamint a *totoknak vadalma figei* szólás az eddigieknél pontosabb magyarázatát is sikerült megadnunk. Ettől függetlenül úgy véljük, hogy a későbbiekben a régi magyar nyelvvel foglalkozó kutatóknak érdemes lesz jóval alaposabban elemezniük az *Epistola* magyar kifejezéseit.

Az *Epistolában* szereplő latin nyelvű közmondás (*Sub molli pastore/pastori lupus lanam caccat/kakat*) eredetének és az írásban fennmaradt forrásainak elemzése alapján megerősödött bennünk azt a nézet, hogy Szerémi a művének megírása során nem, vagy csak alig támaszkodott írott forrásokra, munkája során kitüntetett szerepe volt az oralitásnak.

Jóllehet Szerémi életére vonatkozóan egyelőre olyan új források nem kerültek elő, amelyek eddigi ismereteinket alapjában megváltoztatták volna, mégis az eddigi adataink újbóli átgondolása révén Vid V. Jeromossal egyetértve továbbra is hajlunk arra, hogy a brassói számadáskönyvekben szereplő Szerémi György azonos az *Epistola* szerzőjével. Az újragondolásra csupán azért volt szükség, mert az újabb szakirodalomban ezt – igaz óvatosan – megkérdőjelezték.

Reméljük, hogy a fenti összefoglalás meggyőzően bizonyítja: nem volt hiábavaló a Szerémi-kutatás mindaddig még megfelelően nem tisztázott problémáit újra elővenni, mert még ha minden kérdésre ma sem lehet biztos választ adni, az újragondolás során mégis számos részprobléma megoldható.

III.

3.1. Latin glosszáríum

Bevezetés

Mivel Szerémi nem kevés ritka, esetenként egyedi kifejezést használ, az *Epistolával* foglalkozó kutatók számára mindenképpen hasznos, ha az emlékirat szóanyagát – vagy legalább annak egy részét – egy glosszáríumban dolgozzuk fel. Mint minden ilyen munka esetében a feldolgozást végző személynek két lehetősége van. Vagy kísérletet tehet a szöveg teljes szókészletének összegyűjtésére, így pedig egy teljes Szerémi-szótár összeállítására, vagy bizonyos szempontok alapján egy jóval rövidebb válogatást, glosszáríumot is készíthet az *Epistola* szavaiból. A munka minden szavát tartalmazó szótár elkészítése sem lenne felesleges, viszont előre látható, hogy a szókészlet döntő hányada az eddigi ismereteinkhez képest sok újdonságot nem tartalmaz. Ez különösen igaz a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* (MKLSz) megjelent kötetének és cédulaanyagának ismeretében, hiszen azok alapján az *Epistolában* több, korábban egyedinek hitt szóról kiderült, hogy a középkori latinságunk, jóllehet ritka, de ismert és használt kifejezése. Az MKLSz, valamint más rendelkezésre álló szótárak és glosszáríumok segítségével tehát az *Epistola* szavainak nagy része megfejthető. Éppen ezért úgy véltük, hogy először helyesebb egy válogatott szavakból és szókapcsolatokból álló glosszáríumot összeállítanunk.

A kiválogatás elvei

Mindig a glosszáríum kifejezéseinek kiválogatása a legnehezebb feladat, mivel szükségképpen sok szót ki kell hagyni a feldolgozásból, és persze azt sem könnyű eldönteni, hogy melyek azok, amelyek végül bekerülnek a válogatásba. Az *Epistola* glosszáríumának elkészítésében viszont nagy segítséget jelentett Bartal Antal munkája. Ebben Szerémi kifejezései is össze vannak gyűjtve, és ezeket átolvasva megállapíthatjuk, hogy még ha a feldolgozás módszere bizonyos tekintetben elavult is, Bartal igen biztos kézzel válogatott a szavak között. Ebből következően az új glosszáríum bevallottan Bartal munkáján alapul, de azt ott, ahol szükségét láttuk javítottuk, máshol kiegészítettük,

bizonyos szavakat pedig töröltünk. Erre az utóbbira példa a hamis *regiestas* szó, amely a kéziratban szereplő *regia maiestas* nem feloldott rövidítéséből jött létre. Ugyanez a helyzet a szövegben feltűnő *regietatem* kifejezéssel is, de szintén törölni kellett a *bingolát*, amelyet Bartal a du Cange-glosszárium egyik hasonló szava alapján 'szalmaágy' jelentésben vett föl.⁶⁹⁷ Valójában a *bingola* szó a mai Szerbia területén található Bingula település neve, és ilyen értelemben tűnik föl a szövegben. A válogatásunk persze bizonyos fokig szubjektív, de volt néhány olyan kritérium, amelyek alapján az adott kifejezést feltétlenül beválogattuk a glosszáriumba. Ezek a következők: 1. A kifejezés az eddig ismert és feldolgozott magyar és európai latin nyelvű szövegekben nem fordult elő (*hapax legomenon*) 2. Magyar vagy más vulgáris nyelvből latinósított szavak 3. A klasszikus latin nyelvben is használt szavak sajátos jelentésben. Természetesen van olyan eset, hogy a három közül egyszerre több kritériumnak is megfelel egy adott kifejezés, de ha a fenti feltételek közül egy is illik rá, bekerült a glosszáriumba. Ezen kívül olyan szavak is feldolgozásra kerültek, amelyek jóllehet ismertek voltak a magyarországi középkori latinságban, de úgy ítéltük meg, hogy annyira ritka vagy speciális kifejezések, illetve olyan sajátos magyarországi latinsághoz köthető szavak, amelyek kiválogatása főképp a nem magyar kutatók számára fontos lehet. A szubjektivitás természetesen leginkább ez utóbbiakra vonatkozik.

A feldolgozás módja

Szerencsére az MKLSz-nek köszönhetően mára már rendelkezünk a latin szótárírás kiforrott módszerével, amelyet mintaként használhatunk fel az egyes latin nyelvű szerzőkhöz köthető szótárak szerkesztésekor. Éppen ezért a jelen glosszárium kiindulópontja is az MKLSz, csak kisebb módszerbeli eltérések vannak a gyűjteményben. Ilyen például a szavak mellett néhány szóösszetétel felvétele (*ad faciem stare, in vanum*).

A szavak tehát alapvetően az MKLSz gyakorlata szerint kerültek feldolgozásra. A nemzetközi használat érdekében a jelentéseket két nyelven, latinul és magyarul adtuk meg. A latin jelentéseket vagy szinonimákkal, de ahol szükségesnek láttuk, körülírással határoztuk meg. A magyarországi latin lexikográfiai gyakorlatot követve a latin meghatározásokat Györkössy Alajos magyar-latin szótárának segítségével készítettük. Bartal glosszáriumával szemben mindig megadjuk az egyes szavak teljes szótári alakját, még akkor is, ha a ragozott előfordulás miatt arra csak következtetni tudtunk. Ha egy

⁶⁹⁷ DU CANGE, *Glossarium*.

jelentés meghatározásában bizonytalanok voltunk, akkor a szó után zárójelben egy kérdőjel (?) áll. Bizonyos esetekben a kifejezés szótári alakja nagy biztonsággal megállapítható, viszont a neme már nem. Ilyenkor a lehetséges nemek közé a *vel* latin szó rövidítését 'v.' tettük. Három dologban még teljes mértékben az MKLSz módszeréhez hasonlóan jártunk el: 1. az igék jelentésénél a latin főnévi igenevet, de az egyes szám harmadik személyű ragozott magyar igét használtuk. 2. Az adott jelentéshez minden esetben idézünk legalább egy, a kifejezést tartalmazó mondatot abból a megfontolásból, hogy a felhasználó a szöveggörnyezet alapján ellenőrizhesse: helyesen adtuk-e meg a jelentést. 3. Az idézett mondat után mindig zárójelben jeleztük, hogy az idézet a kézirat melyik folióján és a kiadás hányadik oldalán található. Ez utóbbi ponthoz feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy figyelembe véve a kiadás pontatlanságát, előfordul, hogy az idézett szövegben apró eltérések lehetnek a kiadáshoz képest, mivel hitelességben a kéziratot helyeztük előtérbe. A különbségeket ezért igyekeztük mindig jelölni a szövegben.

Mivel a glosszárrium sok vulgáris szót tartalmaz, és Szerémi nyelvezetének kutatása és értékelése szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy az egyes kifejezések melyik élő nyelv szókincséből eredeztethetők, vagy éppen egy-egy vulgáris latin szó melyik újlatin nyelvben él tovább, ezért ahol ezt a kérdést tisztázni tudtuk, a szótári alaknál jelöltük. Ennek szemléltetésére relációjelet '>' alkalmaztunk, amely segítségével az adott kifejezés átvételének irányát tudtuk demonstrálni. Az olyan szótári alakoknál, ahol felmerül az egyszerű tollhiba lehetősége, a '*nisi mendum*' kifejezés után vagy a szótár másik szavára utalunk, vagy az *i. q.* jelöléssel a kikövetkeztetett eredeti szót is megadjuk.

Rövidítések jegyzéke

- adv* = adverbium – határozószó
- eccl.* = ad rem ecclesiasticam pertinens – egyházi (műszó)
- f.* = femininum – nőnem(ű)
- Gall.* = vocabulum Gallicum – francia szó
- Ger* = vocabulum Germanicum – német szó
- hic* = in hoc texto – ebben a szövegben
- Hisp.* = vocabulum Hispanicum – spanyol szó
- Hung.* = vocabulum Hungaricum – magyar szó
- i. q.* = id quod – annyi, mint
- indecl.* = indeclinabilis – nem ragozható
- It.* = vocabulum Italicum – olasz szó
- liturg.* = ad rem liturgicam pertinens – liturgikus (műszó)
- m.* = masculinum – hímnem(ű)
- milit.* = ad rem militarem pertinens – katonai (műszó)
- n.* = neutrum – semleges nem(ű)

publ. = ad rem publicam administrandam pertinens – közigazgatási (műszó)
Sl. = vocabulum Slavum – szláv szó
transl. = translate – átvitt értelemben
v. = vel; versus – vagy

abeo, -ire, -ivi, -itum *hic: mori – meghal.*

Quod iam absoluti fuimus Germanos propter sollennem diem nativitatis Domini abierunt mortem (101^v=319)

ad faciem stare *i.q. contrastare – szemben felsorakozik.*

Cum sensisset Laurentii pauca gente, ex utraque parte ad faciem steterunt et impetum habuerunt (28^r=69)

adorator, -oris *m. homo precans – imádkozó.*

Et ista coram Deo altissimo in memencione faciebant viri adoratores (21^v=51)

aegrinus, -a, -um (*egrinus*) *infelix – szerencsétlen.*

Ego quidem pauper miserimus et egrinus astabam retrorsum (72^v=227)

Agareni, -orum *m. Mahometani – muszlimok.*

Quod intellexisset Mehmet bek, ad eos cucurrit, et magnam confliccionem Paulus vaida cum Agarenis habuit (38^v=109)

Agarenicus, -a, -um *Mahometanus – muszlim.*

Demum Turcus prevaluit eos, quia pars maxima erat, quam Cristiani; ipsi pedites, gens Agarenica equites (38^v=109)

Agarenius, -a, -um *Mahometanus – muszlim.*

Michael Scilagi erat astutus et strenuus, ne penitus foret solus iste Cyllingh Ispan possidere arcem nobilissimam, quam metuebat a Germanis et ab Agarena gente (4^r=2)

Et Michael Zilagi cum aspexisset, mox allavit ad manus Cesaris, cumque relacionem intellexisset perlegens valde hillaris erat cum Agarena gente (10^r=16)

Qui mihi sepissime presentare solebat captivos Turcas ad Budam omni triumpho magnó, et tota anno serviebat mihi et virtute milicie sua timebant gens Agarena (36^v=101)

akanchia, -ae *m. (kanchia) Turc. > Lat. milit. eques exercitus Turcici, qui levem armaturam habens – akindzsi.*

Cumque iam divertissent adversus Viennam de execucione Cesaris, extunc kanchie appellabantur inter Turcarum Cesaris, erant viginti milia in numero, et supra Viennam fuerant (96^r=301)

allo, -are *forsan ex verbo 'Afferre': pervenire – megy, jut, kerül.*

Et Michael Zilagi cum aspexisset, mox allavit (*sc. litteras*) ad manus cesaris (10^r=16)

Cumque precursor Ioannis regis allaret (*sc. litteras*) ad manus nigri hominis, preceptorias perlegere fecerat (52^r=159)

amasia, -ae *f. dilecta – ágyas, szerető (nő).*

Et hospicium habebat rex Iohannes apud suam amasiam Kardosne (66^r=206)

ambulo, -are 1 *in aliquam conditionem devenire – vmilyen állapotba, helyzetbe kerül, jár; 2 – megteszi a szükséges lépéseket, eljár.*

1 En, edes Gworpaph, quomodo ambulasti cum capellano Prini Petri (53^r=162)

Captivos nos reddentes retrorsum non tamen Hungarorum, sed cesar caniter statim ambulabit (87^r=271)

2 In primis fecit swadere (*sc. cesar Turcarum*) officialem suum de Zendwrw Balimbassa, quomodo ambularent in caucione sua (33^r=88)

ancilla, -ae f. hic: filia – lánya vkinek.

Quamobrem iam ancillam suam copulare fecerat cum Mathia Waidaffii (8^r=11)

Et rex pauper nimium gaudebat, quamobrem consolacionis et propter deffensionis; quia ancillam Francie regi Ioanni regi deputata erat adhuc dum in Buda fueramus (68^r=212)

angorium, -ii n. 1 *angor – aggodalom; 2 angulus? – szöglet?, kiszögellés?.*

1 E converso rex robore castorem suam ob angorium posuit (17^r=37)

2 Et Stephanum Balogh predictum direxit cum duo milia hominum ad vadum recuperandum in Abad ob angorium Chanad (24^v=61)

angustio, -are *premere, urgere – szorongat.*

Et iam obside fuimus et undique angustiati fuimus (90^v=283)

Iam ad reginam cum filio suo infante anuale, quasi angustiasset eciam Budam (114^v=362)

apotheca, -ae f. (apoteca) mendicamentarii v. medicina taberna – patika, gyógynövénytár.

Fecit regina venenum abere de apoteca apotecario suo, ut disponeret bonum, et ordinavit apotecarius suus (18^r=40–41)

apothecarius, -ii m. (apotecarius) pharmacopola – gyógyszerész, patikus.

Fecit regina venenum abere de apoteca apotecario suo, ut disponeret bonum, et ordinavit apotecarius suus (18^r=40–41)

appodio, -are *transl. appellare – kiköt (hajóval).*

Et supra Budam insulam Sancte Margarete appodiaverunt sese (87^v=274)

appretio, -are (aprecio) *redimere, rogare – felfogad, felkér.*

Intravimus in civitatem, et gradarium meum in hostat amisi, et apreciavi unum bonum hominem ut curam ageret pro equo meo (44^v=132)

Et sic velle nolle Turcum apreciaverat rex Ioannes (75^r=234)

aspersorium, -ii n. eccl. aspergillum, instrumentum ad aquam benedictam aspergendam – szenteltvíz-hintő.

Et mox Ladislaum scribam in prandio bene tractavit; inde nempe precepit fabris, ut statim aspersorium de ferro pararent et disposuerunt (9^v=14)

aspidus, -a, -um *amarus, acerbus – keserű.*

Sed aspidum fuit eis demum, et mox casum dederunt in egritudinem (19^r=42)

bacularius, -ii m. nisi mendum: baccalaureus i.q. qui primum atque infimum studiorum in universitate absolutorum honorem adeptus est et docendi facultatem habebat – aki az első egyetemi tudományos fokozatot elérte és már taníthatott.

Et erat bacularius Ikrakoviensis et erat furibundus (24^f=59)

baculo, -are *cum baculo verberare – megbotoz.*

Hec cum vidisset belli ductor Polonorum, quod comunitas vellet aliquid mali facere et contra surgere Ioanni regi, mox incepit eos baculare et corripere de malis suis intencionibus (70^v=220)

baiulo, -are (baiolo) **1** *ducere – vezet, kísér; 2 ferre – hord.*

1 Et regem baiolavit solummodo cum uno parvulo et cursore Turcum cum eo (12^f=22)

2 Quod aliquam velaniam baiolassent (120^v=379)

banatus, -us *m. publ. gubernator certarum provinciarum meridionalium regno Hungariae annexarum – Magyarország bizonyos déli, csatolt területeinek kormányzója, bán.*

Iste Nicolaus palatinus in una congregatione Hungari elegerunt in banatum officilem ad Nandor-Albam arcem (4^r=2)

Dum regebat adhuc banatum Nandor-Albam arcem (9^r=13)

Dixit officialis, quomodo banatus Nandor-Albensis (10^v=18)

Banatus videlicet Nagh Simon statim occurrere sese accepit ad regem et taliter regi fabulavit (11^r=18)

banus, -i *m. publ. gubernator certarum provinciarum meridionalium regno Hungariae annexarum – Magyarország bizonyos déli, csatolt területeinek kormányzója, bán.*

Et ad Budam duxit predictus banus Benedictum Nagh (28^r=70)

baralis, -is *m. v. f. ludus talarius(?) – kockajáték(?).*

Cumque baralim ludebant in taxillo tentorio regie maiestatis (11^v=20)

bastia, -ae *f. Lat > Hisp., It., Gall. propugnaculum, turris – bástya.*

Et mane cum factum esset, ad unam bastiam tribus vicibus ad ostrum fecerat et optinebat (11^v=20)

Extunc repente, quod Deus altissimus noluit, de una bastia cum una bombardata recte ad fenestram sagitare fecerunt, et mox parvulum diruerunt (12^v=23)

batito, -are *Lat > It. verberare, percutire – üt, ver.*

Et rex Ioannes relacionem fecit precursori Michale Deak, ut nequam concedat eis arcem Trinciniensem, sed ad caput frangere debeat, donec potest seipsum batitare de angulo ad angulum (71^v=224)

bos, bovis *m. transl. homo stultus – ostoba ember.*

Introduxerunt bovem in regem, constituerunt ac elegerunt (15^v=32)

botta, -ae *f. Lat. > Hisp., It. dolium – hordó.*

Et erat in arce Paulus heremita iacens Budensi sub una botta cum uno heremita et unus adolescens Turcius (71^v=223)

Et in hospicio regi Ioanni ad unam bottam portaverant horozones (73^r=228)

Inter hec erat unus Hungarus astrologus nomine Melchior, qui Papam fertur dixisse convaluisse, et in carta sua praticare fecerat nativitatem suam, ut ne abiret ad bellum; quia ibi relinquetur, quasi in una botta iuxta palludem (131^r=404)

botus, -i *m. Hung. > Lat. taberna – bolt.*

Et imprimis tremebant publice vendere; hawd tamen simulatim, et tabulam boti non presumebant infra miterere (20^v=48)

businus, -us *m. Germ.* > *Lat. thorax – mellkas, mell.*

Et cesar videns illam scedulam, mox arripiens de businu pueri, et fecit cesar perlegere (116^v=368)

butyrum, -ii *n. (butirum) Lat.* > *Ger., It. pinguedo e lacte facta – vaj.*

Ubi omni anno presentabant regiestis ad coquinam mille boves, decem milia modiis frugum, pisa sexaginta pintas, de butiro, de formagio caseo duo milia propinabant ad arcem Budensis, pro victu curie regiestatis, et in preparatis in pecuniis duo milia florenorum omni anno (110^f=347)

caco, -are (*kako*) *alvum exonere – székletet ürít, kakál.*

Sub moli pastori (*sic*) luppus lanam kakat. (47^f=142)

caliditas, -atis *f. hic: calidum tectum v. hospitium – meleg szállás.*

Ipse bonus vir dedit caliditatem, dedit comedere et bibere ad unam ebdomadam (70^f=219)

camen, -inis *n.? non plene liquet: via? – út?*

Extunc iam Cesar erat in Erdwd prope Ister flui in camine rippa (81^f=253)

camisia, -ae *f. interula – ing.*

Ipse evaserat tali modo, videlicet nudis pedibus sine pilio in una camisia ad Themeswar currebat super unam caballam sine sella, et capellanus suus Laurentius disponebat (25^v=62)

caniter *adv. transl. male – rosszul; ~ ambulare – rosszul v. pórul jár.*

Sed cesar caniter statim ambulabit (87^f=271)

caplanatus, -us *m. eccl. officio capellani – kápláni állás.*

Quia domina condam Prini Stephani fecit vocare ad caplanatum (64^f=200)

carpes, -itis *m. v. f. tapete, tapetum – kárpit?*

Super terram prostrata erat cum purpureo et cum variis palpetis carpitibus (*sic*) usque ad Cesarem papilionem (81^v=255)

castor, -oris *m. milit. statio militaris, castra – katonai tábor.*

Fecit rex castorem suum iuxta Gubach infra Pesth (7^f=8)

Cherozlaw sperabat iam, quod se dant iam fugam castor regie maiestatis (12^v=22)

Movit (*sc. Albertus*) castorem suam ad Hungariam versus (17^f=37)

Et castor gentis sue Ioanni vaivode erat proxime Fegwernek (43^v=127)

Cum sensisset rex esse Alemanosvin Tharchalvcum castoribus suis (58^v=180)

Et cumque ad castorem Radich appropinquaremus iam nocte erat (69^f=215)

Cesar postea fecit supra Budam castorem suum descendere in loco Sicambria extentis papilionibus (114^v=362)

cavella, -ae *f. Lat.* > *Hisp., It. femina equorum – kanca.*

Ipse evaserat tali modo, videlicet nudis pedibus sine pilio in una camisia ad Themeswar currebat super unam cavellam (*altera manus correxit caballam*) sine sella, et capellanus

suus Laurentius disponebat et sic evaserat ad Themeswar (24^v=62)

Et equum habebat (*sc. Valentinus Therek*) cavellam (*altera manus correxit* caballam) unum sellatam nomine Bedeviani (36^r=99)

Hospes Hungarus ubi iacebat Iowan Char semivivus, mentem suam composuit ad consilium, media nocte mancipavit cavellas (*altera manus correxit* caballas) suas ad quadrigam, et statim cucurrit ad dominum suum Valentinum Therek (55^r=169)

cellarista, -ae m. (celarista) *promus condus, dispensator, cui potus et esca curae sunt – pincemester, kulcsár, intéző.*

Et ibi latro Cristoph claviger ac celarista regiestatis, propter quod iussit interficere pro aliis servis suis Thomam literatum bonum virum (89^v=279)

cespitus, -a, -um *agrestis – mezei; ~ equus:equuus agrestis – mezei ló.*

Et insuper regina donare fecit variis caris rebus cum equis quatuor cespites (18^v=42)

charitas, -atis f. (karitas) *amicitias – barátság.*

Attamen speciosus erat contra Mathiam Bossnak, quia cum Stephano Batori magnam karitatem habebat (32^r=86)

Amice, adveneras ad me tanquam hostis, nonne tibi ego multa bona feci, et magnam karitatem habuimus invicem (92^r=288)

chauzo, -onis m. *Turc. > Lat. nuntius Turcus, – katonai személy, futár, szultán testőre.*

Et in tercio statu currebant chauzones quattuor centa equites (86^r=269)

chauzus, -i m. *Turc. > Lat. nuntius Turcus – katonai személy, futár, szultán testőre.*

Dixit vayuoda chاوزorum (84^r=263)

christa, -ae f. *ornatus cristae – sisakforgó.*

Et Turcus valde amplexabatur dominum Valentinum Therek, et per interpretem multa swava verba ei propinabat, et dein ei eciam vestem purpuream deaureatam, et unam christam valde bonam exhornatam (115^v=364)

cibo, -are *cibis alere, nutrire – (meg)etet.*

Et me laute susceperunt, et cibaverunt, et eciam potaverunt (61^r=188)

claustralis, -is m. *eccl. ad monachum pertinens – kolostori.*

Hoc videntes religiosi claustrales et parochus, valde famabatur in vita bona sua nomine Demetrius in ciuitate Themeswar (23^r=56)

claviger, -i m. *dispensator, condus, cellarius – számtartó, kulcsár, sáfár.*

Et ibi latro Cristoph claviger ac celarista regie maiestatis, propter quod iussit interficere pro aliis servis suis Thomam literatum bonum virum (89^v=279)

clentus, -i m. *nisi mendum: clientus i.q cliens, servus – szolga, hűbéres.*

Et clentos suos Alemani, quos interemerunt, maturos idoneos quidem pepercerunt et sic (5^r=4)

clopernizo, -are *Germ. > Lat. pulsare, crepitare – kopogni, zörgetni.*

Et post mortem ipsius suspensa, erat anima vsque ad annum integrum, quia nocte dieque multa pulsabat, et ollas frangellat ac clopernizabat (21^v=51)

cokokus, -us *m.nisi mendum i.q. coquus, qui coquit v. cibum parat – szakács.*
Et cokokus saltum fecerat (19^v=44)

colya, -ae *f. collare, monile – nyakék.*
Habebant sex colyas, de rubro panno hornaverant cum aureis pomis (63^v=198)

comitas, -atis *m. publ. praefectus comitatus, comes – vármegyei előljáró, ispán.*
Nicolaus palatinus ad Budam cicius equitavit, et statim epistolas missiles misit ad provincias Hungarie et ad comitates (7^v=10)
Atamen omni anno quinque comitates faciebat censum exigere ab eis (22^v=56)

compilo, -are *confingere – kohol, költ.*
Isti magnates compilaverunt, quod aulici et cubicularii inter se habuerunt rixam propter contumeliam (14^r=27)

completorium, -ii *n. liturg. laus ultima – zár-, végzsolozsma.*
In profesto Sancti Laurenti martiris movit aciem suam Georgius Siculus tam celeriter in una nocte post completorium (24^v=62)

componista, -ae *m. iudex pacis – békebíró.*
Ideo precipio tibi, Petre Marce, quod statim constituas componistas ad scrutandum Philisteos, et inter Cumanos, et a septem annis ad hanc annum accipiatis rationem et fassionem sub iuramento a dicibus et per scriptas libellos accipiatis, et demum mihi quam cicius educatis. (110^r=346)

concha, -ae *f. (conka) linter, cymba – csónak.*
Et Turcos pedites de conkis suis nazande simul cum Momeii vaide, et ut Ladislaum More de arce eriperent Palotta (97^v=306)

conforto, -are *Lat > It. (in mentem) confirmare, excitare – (léleekben) megerősít, buzdít.*
Que vidisset Laurentius pap, terruit in se, reliquam gentem suam confortavit et consultavit (28^r=69)
Vaivoda audiens confortavit regem (35^v=98)
Attamen volebam amitere eum, sed Nicolaus Keresy confortaverat me, quod a rege vlt impetrare mihi unam dignitatem (49^v=151)

consanguineosus, -i *m. consanguineus – rokon.*
Erat consanguineosus unus magnus Hungarus nomine Petrus Zobi de matre sua (8^r=11)

contento, -are *satisfacere – kielégít.*
Tali forma contentabitur filius tuus, sicut dominus meus Ioannes Corvinus dum vivebat in hunc mundum (18^r=40)

continencia, -ae *f. 1 mores – magatartás; 2 potestas – felhatalmazás.*
1 Et erat adhuc adolescens in continencia sua (36^r=100)
2 Et quinto quod sacerdotali continencie sacra appositus eram, et sic de singulis (71^v=223)

contrastare, -are *resistere – szembeszáll.*
Et unus strenuus miles, ut ne fugarent, sed adversus eos contra starent (28^v=73)

contumelia, -ae f. *flagitium – botrány, gyalázat.*

Isti magnates compilaverunt, quod aulici et cubicularii inter se habuerunt rixam propter contumeliam (14^r=27)

conventicula, -ae f. *conventus, congregatio – gyűlés.*

Ego quidem audiens eum in Thocay residenti, quod abens conventiculam cicius ad Cassoviensem (43^r=126)

copartura, -ae f. (coportura) *charta – papiros, hártya.*

Ipsi mox concesserunt et portaverunt magnam coparturam, et scripserunt quilibet nomina sua sub sigilis pendentibus (28^v=71)

Et optime ad octavum diem preparare fecerat, et statim una coporturam adduxerunt. (30^v=80)

copertura, -ae m. v. f. *tectum – tető.*

Iste latro quidem nil curabat de nobilissima arce Nandor-Albensi, ut edificium faceret de coperturis (22^v=56)

cophia, -ae m. *infula, mitra – püspöksüveg.*

Deinde Paulus Varda archiepiscopus de Strigonia lapides preciosas ad cesarem Turcarum de cophiis predecessoribus de sacristica detraxerat (87^r=271)

copium, -ii n. (kophium) *aureum opus acu factum – arany hímzés.*

Et in capite eorum diademata erant cum kophiis aureis (86^r=269)

corizo, -are 1 *saltare – táncol; 2 cantare – énekel; 3 – egyszerre v. kórusban mond.*

1 Et isti aulici, videlicet Ladislaus More et Franciscus Batyani et Lucas Rethhazii, et tales latrones pares ad eam introduxerunt ad Budam, corizaubant (*sic*), simphonizabant, scortizabant cum puellis regine (34^r=93)

Quia a puericia male consueverant noscere eum, et semper omni anno faciebant in tempore carnisprivium in principem demoniorum, et ad lasciviam traxerant eum ancille post dominam Bornemizane, et ad corizandum docebant non ad proteccionem suam regni (45^v=135)

Tu corizator Rex (???406)

2 Inde quidem jam permansimus pacifice Bude per totam iemem saltantes, corizantes, gratulanter in quattuor menses (87^v=273)

3 Inde quidem latrones corizando dicebant (34^v=95)

costum, -i n. *Germ.> Hung > Lat. cibum – étel.*

Ne dulce costum potuimus tempore patre suo consumere (15^r=31)

cratifer, -i m. publ. *magister pincernarum – pohárnok.*

Attamen mandaverat firmiter thapiferis et cratiferis in potu (22^v=55)

crementum, -i n. transl. *commodum, utilitas – növekedés, mint java vkinek.*

Que postremum sibi non venerat ad crementum suum, sed male (110^r=345)

crencotio, -are (crencocio) *consecrare – szentel.*

Quod crencociaverat antiquus rex Lodovicus ad honorem Assumcionis Marie (14^v=28)

cubicularis, -is *m. publ. minister a cubiculis, cubicularius* – kamarás, udvarnok.
Rex ad Budam cicius remigavit, magnates quilibet cum cubicularibus. (6^r=6)

dapifer, -i *m. (thapifer) publ. officialis aulae regis v. alterius personae maiores dignitatis, qui – étekfogó, asztalnok.*
Attamen mandaverat (*sc. Thomas archiepiscopus*) firmiter thapiferis et cratiferis in potu et cocorum, ut essent sobri et vigiles (22^v=55)

decubo, -are *hic: deverteri – megszáll.*

Et cum audisset rex, quod iam ingenia sua missa fuissent erga eum, ilico de Chanad infra versus Themeswar descendit, et in una villa Hetys Traciana decubavimus nono calendae Decembris adhuc anno 1528 (78^v=245)

deludo, -ere, -lusi, -lusus *fallere, eludere – félrevezet, kijátszik.*

Quamquam prius Michael Scilagi germanum suum Ladislaum in arce Alba valde consulebat et animabat studiose, ageret et vigilaret ac sobrius esset, ut ne esset delusus. (4^v=2)

Non sum puer, non sum ego delirus, ut wltis me deludere (24^r=60)

deputo, -are *hic: attribuere, praescribere, iubere – rendel, juttat.*

Et unum ad laudem Dei deputavit (21^r=49)

destino, -are *hic: mittere – küld.*

Epistolas manuscriptas destinat ad Ioanem vaivodam Transilvaniensem (26^r=64)

diploida, -ae *f. vestis genus amictui aptus? – köpeny, köntös?*

Et ipse lectator tulisset indumentam suam, quod diploida erat (107^v=337)

discorte *adv. disperse, effuse – szanaszét.*

Sed cum vidissent iam Traciani in castore suo optime cum genis suis preparatum, et non discorte, et ipsi retinuerunt se ipsos, quia astuti erant, et in tribus diebus non permisit milites suos ad conbrobandum contra Tracianos propter Sebesiensem ut appropriarent (54^r=167)

discus, -i *m. catinus – tányér.*

Cum primum ferculum dedissent ad mensam, istum magnum luceum, inprimis accepit extra scutellam stomachum lucei, et posuerat in disco suo (32^r=86)

distolizatio, -onis *f. (distolizacio) turpitude – szégyen, gyalázat.*

Sed rex Ioannes nequaquam volebat propter erubescenciam dedecoris sue, quod ignominiam sumsisset ab optimates Hungarorum, et fuisset in distolizazione (74^v=233)

disturbatio, -onis *f. (disturbacio) turba, tumultus, calamitas, periculum – zavargás, viszály, baj, veszedelem.*

Et hoc erat iam ista disturbacio 1493 in mense Decembris in profesto Lucie virginis (17^r=37)

Tota Christianitas erit in magna disturbione (34^v=95)

disturbio *vide disturbatio.*

domesticus, -a, -um *patrius – otthon lakó, honi.*

Inde quidem Hungari nil movebantur in semet ipsis, quia domestica gens erat et cognoscere solam linguam (Hungaricam) habebant (42^v=123)

duellatio, -onis *m. v. f. (duellacio) pugna, bellum – harc.*

Et proposuerunt diem duellacionis, eumque dies propositus iam appropinquasset, in campo sub Nandor-Alba ceperunt inter se super equos quilibet sese exercere (23^r=57)

edomo, -are *frenare – megfékez.*

Et Petrovit blanda sua verba iecor suum edomavit (26^v=65)

effeminatio, -onis *f. (effeminacio) mollitia animi – elpuhultság.*

Sed demum in dies in effeminacionem currebat (102^v=322)

effemineus, -a, -um (efemineus) *emollitus – elaszonyosodott, elpuhult.*

Et sic solvebant militibus efemineis (40^v=115)

effeminor, -ari (efeminor) *emolliri – elaszonyosodik, elpuhul.*

Sed gens Polonica valde sunt effeminati (66^v=207)

eligo, -ere, -ligi *mittere – küld.*

Consiliaverunt, ut eligeret ad domum suam, quia nunc viget, quod Turcus est in Transilvania nomine Alibek (12^r=21)

encaenio, -are (encenio) *celebrare – megül (ünnepet).*

Georgius Siculus festum suum cum honore solennizare fecit, et enceniavit, et fecit iuxta clamare Sancti Georgii martiris capelle ad sanctam crucem accipere pena et a culpa, cum iam ebrius fuisset post brandium (23^v=58)

epilenticus, -a, -um *i.q. epilepticus hic: irridens, iratus – gúnyos, haragos, epés.*

De hactenus semper me invadebat pauper, et semper me detractabat et infamiabat cum epilentica verba. (66^v=207)

erubescencia, -ae *f. (erubescencia) rubor – elpirulás, pirulás.*

Sed rex Ioannes nequaquam volebat propter erubescenciam dedecoris sue (74^v=233)

erubescus, -a, -um *rubore suffusum – elpirult (ti. arc).*

Si non placuisset, nec huc venissem, quia coram cesaris ad faciem erubesco ire sine confliccione (38^v=108)

exdo, -are *distribuere – kioszt.*

Et audisset Thomas archiepiscopus hornamentum civitatem, mox precepit factore suo, ut exdaret imprimis purpureas aureas de viridi coloris (22^r=53)

exfamor, -ari *fama esse – hírlík.*

Et mox vlgus deposuit iuramentum ad fidem suam, ut ne ab eis exfametur (79^r=247)

exhalo, -are (exalo) *hic: iuxta 'Mundus' transl. mori – meghal.*

Et omni die in os trudebant, et sodrebant linguam eius, et sic dira morte exalavit de mundo

(9^r=14)

Sed Ioannes Corvinus exalavit de mundo (17^v=39)

Sed aspidum fuit eis demum, et mox casum dederunt in egritudinem, et in duabus ebdomadis exalaverunt de mundo ad patrem suorum (18^v=43)

exigatio, -onis *f.* (exigacio) *exactio – behajtság.*

Sed illa exigatio ad futurum non erat in se perfecta dura, sed indurabilis, que demum audiemus (100^v=316)

exigator, -oris *m.* *exactor – behajtó.*

Et eodem tempore frater Georgius cum rege ambulabat, et Paulus erat exigator in multis annis sine ratione redenda (98^v=310)

exploro, -are *hic: sequi – kísér.*

Rex Ladislaus Germanus supplicavit Ladislao Hunyad, ut cum fratre suo exploraret in via ad Budam (5^v=5)

extermino, -are **1** – *elhatároz; 2 supplicere capitis, perdere – kivégez, elpusztít.*

1 Quia invidus Nicolaus wayuoda exterminasset cum paribus suis (6^r=6)

2 Et propterea quilibet traditor male exterminabitur et iusti terram hereditabuntur (13^r=24)

Nicolaum Sanko Hangari volebant exterminare (21^r=50)

extraasso, -are *Hung > Lat. emittere – kilő.*

Postea post vespas unum terciario extra assaverunt de bombardam globulum (44^r=130)

extraligo, -are *Hung. > Lat. appelliri – kiköt (hajót v. csónakot).*

Et ibi extra ligavimus, et regem expectabamus (35^v=98)

extraporto, -are *efferre – kihoz.*

Rex tremefactus est illico, fecit extra portare ewcharistiam secundario iuramentum fecit (5^v=5)

Tercia die de carcere fecit extra portare, et iussit portare unam serram, et ipsum Zilagi fecit ligari ad unam trabem (10^v=17)

fabricatoria, -ae *f. instrumentum – szerszám.*

Vesperezam invitare fecit ad cenam, et portaret secum fabricatoriam suam (30^v=79)

fabrico, -are (fricare) *facere, scalpare – készít, csinál, vés.*

Donec non exhibis inde, donec sigillum regis Ladislai nobis non fricabis de novo (30^v=79)

fabulo, -are *Lat. > It., Hisp. loqui – beszél, fecseg.*

Incepit Emericus Therek regine diversimodi fabulare de iuvenibus Corvini (18^r=40)

Cum hec intelligens Ioannes vaivoda valde in se dolore correptus et coram suis consiliariis incipiebat fabulari (31^r=81)

Et erat incensor ignium cesaris, qui mecum fabulavit hec in cena sua (43^r=125)

factor, -oris *m. qui res alicuius agit, administrator, procurator – intéző, sáfár, gondnok.*

Emericus Thorok erat valde apud Corvinum Joannem factor sew provissor. (17^v=39)

Inde quidem eciam auri florenorum incussor in Banya sub nomen gubernatoris Gritti erat factor in hac re nomen Franciscus Dobo ex comitatu Hungar per dominum gubernatorem

(107^v=338)

famor, -ari *i.q. clarus esse – híres.*

Valde famabatur in vita bona sua nomine Demetrius in civitate Themeswar (21^v=51)

farao *vide pharao*

fastigosus, -a, -um *ambitosus – nagyratörő.*

Quia dux Laurencius non erat ita strenuus, sicut pater ipsius Nicolaus rex Bozniensis, sed studiosus et valde erat fastigosus (17^v=38)

fatuitas, -atis *f. dementia, insania – esztelenség; in ~tem sensatum devenire: in insaniam incidere – megőrül.*

In fatuitatem sensatum deveniebat et fugiebat per campos et silvas circuiebat cum delira cancione, et sic ipse transmigravit de mundo (21^v=51)

faventia, -ae *f. (favencia) urbanitas, comitas – kedvesség.*

Quia iam Hungari sine rege vacarent, iste Michael statim cum favencia sua minis magnates et barones omnes muneribus sub se declinare fecit (7^v=9)

fidefragus, -i *m. homo infidelis – hűtlen ember.*

Hoc tres fidefragi sunt (15^r=31)

Quia ego dominum meum non denego, quod si denegarem, forem fidefragus (63^r=195)

findo, -are *hic: torpescere – megbénul.*

Et ad Verwche duxerunt eum ita adeo, quod non poterant videre iam oculum suum, ita tumefactum erat, et lingua eius findata erat (32^v=87)

flui indecl. *i.q. fluvium – folyó.*

Interdixit vadum per Danubium flui (5^v=5)

Quoniam movere vlt interim noviter bellum, videlicet super mare et super Ister flui (13^v=25)

fluitas, -atis *f. cursus (fluvii) – folyás, ár.*

Et aqua a fluitate sua steterat a stragibus (114^v=361)

foramen, -inis *n. punctio – szúrás.*

Cumque corpus eius inspiciebamus, ex tunc tres foramina fixuras reperimus, quod cum gladio Bohemico tranfixus erat (44^v=133)

forizo, -are *mercaturam facere, mercari – kereskedik.*

Et ibi proclamare fecerat cesar Turcarum, quilibet forizat et usque ad Nandor-Alba victum aquirat (96^v=270)

formagium, -ii *n. Lat. > It. caesus – sajt.*

Ubi omni anno presentabant regiestis ad coquinam mille boves, decem milia modiis frugum, pisa sexaginta pintas, de butiro de formagio caseo duo milia propinabant ad arcem Budensis, pro victu curie regiestatis, et in preparatis in pecuniis duo milia florenorum omni anno (110^r=347)

fortunia, -ae *f. fortuna?, opes?, bona? – szerencse? vagyon?*

O pessimi Alemani! quam magnam fortuniam ac lucrum utilitatis tocius Christianitatis perdidisse mecum (11^r=19)

fortunitas, -atis *f. fortuna – szerencse.*

Vere in magna fortunitate fuisti (71^r=222)

forx, -cis *m. forceps – fogó.*

Et de ferro unam coronam preparaverunt, et in igne copioso posuerunt, et cum forcibus de igne traxerunt (27^r=67)

frangello, -are *frangere – összetör.*

Et post mortem ipsius suspensa, erat anima usque ad annum integrum, quia nocte dieque multa pulsabat, et ollas frangellat ac clopernizabat (21^r=51)

frasso, -are *falsificare? – megveszteget?.*

Qui erat valde bellicosus, attamen propter facinora sua, videlicet pro uno sacerdote extraserat clorokos, hoc est frassare fecerat (40^v=116)

frico *vide fabrico*

fucarus, -i *m. hic: mercator – kereskedő.*

Ista tria gens erant fucari (108^r=339)

gardianus, -i *m. nisi mendum: guardianus i. q. eccl. praefectus v. prior fratris Ordinis Minorum – ferencesek elöljárója, gvárdián.*

Quod ego sensissem, dicebam gardiano (20^v=48)

galea, -ae *f. (galia) navis actuaria, triremis – (hadi)gálya*

Et insuper aquas venerunt Germani quattuor decim cum galiis, et nazandones erant quadraginta; et inter galias una aliarum magna erant, et magne ingeni plena erat, et cum velamine applicata erant, et illa magnam galiam seorum descendere permiserunt super aquis cum ingeniis suis prope et directe Sancto Anthonio monasteriis (90^r=283)

genelodia, -ae *f. nisi mendum: genealogia i. q. origo – eredet.*

Precepit ut ista tria genelodia lingue nacionis irruerent ad sub urbem eiusdem civitatis (122^v=389)

gentaculum *vide ientaculum*

gleta, -ae *f. Germ. > Lat. litterae, epistola, salvus conductus – menlevél.*

Quia iam gletam habet Cybak apud Ferdinandum (68^v=213)

gletum, -i *n. Germ. > Lat. litterae, epistola, salvus conductus – menlevél.*

Clam ilico gletum habuit a Ferdinando contra regem Ioannem (132^r=410)

gradarius, -a, -um **1** *tolutim currens – ügető, poroszkáló; 2 equus tolutaris – ügető v. poroszkáló ló.*

1 Et de equo gradario suo benedictiones ponebat cum digitis suis (23^r=56)

2 Magnificum Turzonem Alexium super gradarium, de arce regina velociter currebat

inclinato capite et nemini nil loquebatur (42^r=122)

Intravimus in civitatem, et gradarium meum in hostat amisi (44^v=132)

gratulo, -are *gaudere – örül.*

Et rex valde gratulavit, subito litteras donacionales de tanta possessione, que predixi cum aureis syllabis, et iussit fidem suam Turco vaiwode (11^r=18)

grobatus, -us *m. Sl. > Lat. scrobis, fovea – gödör.*

Et postea portaverant duos loculos, et corpora eorum immisserunt in grobatum cum capitibus suis (102^r=320)

guba, -ae *m. v. f. (gwba) Hung. > Lat. vestis superus cincinnatus, quae ex aspere panno facta est – durva posztóból szőtt, fürtös felsőruha.*

Quia ego audio ipsum esse in Vienna clam sub una veste indutum nigro guba (48^r=145)

Quod Petrus Prini fuisset apud regem Ferdinandum in una nigra gwba. (52^v=196)

gurga, -ae *f. circulus – kör, társaság.*

Cum sepissime publice sonuerat in gurgis nostris, quod Hungari superiora pars regem Ferdinandum crebre swadent eum, ut super aquam et super terram infra descenderet ad Budam (48^r=145)

hayducus, -i *m. Hung. > Lat. milit. miles liber, voluntarius – hajdú.*

Et adhuc ipsi hayduci dicebant (65^r=202)

hayduco, -onis *m. (hayduko) Hung. > Lat. milit. miles liber, voluntarius – hajdú.*

Et ibi venerat Cibak cum numero haydukonibus (57^r=176)

Et in super pedites Hungari, qui appellabantur hayducones plus quam octo centa (123^r=388)

hayduno, -onis *m. Hung. > Lat. milit. miles liber, voluntarius – hajdú.*

Et pauper rex solus inceperit aciem suam ordinare; pedites haydunones et Polonos pedites, et equites Polonos cum vexillis suis (68^r=216)

Et erant pedites ex parte de Hungaris haydunones et bubulci in numero centum (119^v=377)

homicidia, -ae *f. (humicidia) caedes, homicidium – gyilkosság.*

Quia Hungarii habent tres naturas: invidia, blasfemia et humicidia (29^v=75)

horganizo *vide organizo*

hornamentaliter *vide ornamentaliter*

horozo *vide orozo*

hottmanus, -i *m. Sl. > Lat. milit. marsalcus, dux exercitus – katonai vezető, atamán.*

Et omnes Sclavi hottmani, videlicet Pap Gergh, Iwicli, Sirmir de Crako, omnes decuriones Bohemi et Sclavi accesserunt ad mensionariam gubernatoris (95^v=300)

humanitas, -atis *f. pudor, verecundia – tisztesség.*

Vere bestia Bosnak mortem pacieris, si tu dixisti contra honorem et contra humanitatem meam infamiam (32^v=88)

Nunquam habeam coram maiestatem tuam cesaream humanitatem sew honorem (38^r=107)

hussaro, -onis m. (huzaro) *Hung.* > *Lat. milit. eques levis armaturae* – *huszár*.

Et venerunt duo huzarones de parte Zanto opidulo, et pernoctaverunt in Hece apud plebanum (64^v=200)

Et Paulum Nagh cum quinque huzaronibus erexerunt post vestram dominacionem (64^v=201)

Ipse Franciscus consiliavit mox se ipsum, et statim duos pileos huzarones impleverat (107^v=339)

iaceo -ere, iacui, iactum commorari – *időzik, pihen, táborozik*

Ex utraque parte iacent, tamen exhibant inter duo castra ad harch (17^r=37)

ianicerus, -i m. *Turc.* > *Lat. pedes exercitus Turcici* – *török gyalogos katona, janicsár*.

Erat horrenda res, et Turcus incepit declarare, quomodo esset inventa, et quomodo interfecta per Turcos pedites cesaris, que ianiceri cesaris dum pergerent per vyrtoş, hoc est deserta silvarum adversus Vienam (43^v=128)

iagnicharo, -onis m. *Turc.* > *Lat. pedes exercitus Turcici* – *török gyalogos katona, janicsár*.

Hic cumque audissent equites et pedites Turcarum iagnicharones (87^r=272)

Et iussit peditibus iagnicharonibus, ut invaderent ad eum contra, ut caperent (105^v=332)

ignicharo, -onis m. *nisi mendum vide iagnicharo.*

ictum, -i n. *impetum* – *támadást indít*.

Et quod senciens Laurencius pap, mox castra sua versit contra eum, et ictum fecit cum eis (27^v=69)

iecur, -oris n. (iecor) *maximum viscerum animantium* – *máj*.

Ne amplius habeamus talem dominum, de quo semper iecor noster barrit ac tremit (15^r=31)

ientaculum, -i n. (gentaculum) *cibus (mane sumptus)* – *reggeli éték, reggeli*.

Quod ibi eciam gentaculum comederunt (31^r=382)

infamio, -are maledicere – *gyaláz*.

De hactenus semper me invidebat pauper, et semper me detractabat et infamiabat cum epilentica verba (66^v=207)

in vanum i. q. vanu – *hiába*.

Quia iste vir erat decorus, et sua hasta non ibat in vanum de manu sua (31^v=84)

inacrior -i, -itus serratim scindere – *kicsorbul*.

Quia biccellus ipsius brevis et sepissime pro defensione sua capitis contra Germanum inacrita (*recte: inacritus*) erat (4^v=3)

incongruitas, -atis f. indignitas?, turbatio? – *illetlenség?, méltánytalanság?*

Hic iam rogo vos, dilectissimi lectores, et parcite mihi de incongruitatibus meis (15^r=30)

indusia, -ae f. vestis – *(felső) ruha*.

Quartto disponere fecerat ad tricenta personas de purpureo nigro coloris indusias sew vestes (22^r=53)

ingenia, -ae *f. milit. machina, bombardata* – ágyú.

Postea cum illa ingenia inceperunt sagitare signum (70^v=219)

ingenium, -ii *n. milit. machina, bombardata* – ágyú.

Et ad rates ingenia ordinaverant regie maiestatis sine magistris (41^r=118)

inordinatio, -onis *f. (inordinacio) enormitas* – szabálytalanság.

Qui audientes semipagani cesaris sese offerentes, eis inceperunt accusare quilibet suum dominum sub variis inordinacionibus veliis regiminibus (123^r=387)

insolertus, -a, -um *nisi mendum: insolentus i. q. insolens, inconsuetus, insolitus* – elszokott vmtől.

Eodem tempore moderni magnates nil curabant ire iam adversus paganorum, quia insolerti erant. (24^r=60)

intaxo, -are *tributum v. stipendium imponere* – megsarcol.

Domum Dei intaxabant, et exigebant cruces, calices, turibulum et sic de singulis (40^r=115)

interdico, -ere, -dixi, -ictus *vetare* – megtilt.

Interdixit legatus Germanorum, et neminem deberent coronare, nisi superiora pars quem (45^v=136)

intoxico, -are *(inthoxico) venenum alci dare* – megmérgez.

Et volebat Hungaros magnates inthoxicare in vna cena vespertino tempore (21^r=50)

introaccuso, -are *Hung. > Lat. nuntiare* – bejelent.

Ego intro acusaveram eum reverendissimo Varadiensis talimodo (44^v=131)

iobavus, -i *m. Hung > Lat. nisi mendum: iobagus i. q. iobagio* – jobbágy.

Et insuper ultra fluviū Latorcha versus Capos super unum equum me ascenssum explorare fecit cum uno iobavo suo (70^r=219)

ispanatus, -a, -um *Sl. > Hung. > Lat. ad comitem v. ispanum pertinens* – ispáni.

Et iam in Praga officium ispanatum iam abtullerant ab eo (29^v=75)

ispanus, -i *m. Sl. > Hung. > Lat. publ. prefectus comitatus, comes* – vármegyei elöljáró, ispán.

Exinde Ispanus Stephanus et episcopus invaserunt ad Stephanum Balogh et steterunt (24^v=61)

itero, -are *iter facere* – utazik.

Sed rex volebat cum eo ad Turciam iterare (13^r=25)

kanchia *vide akanchia*

kola, -ae *f. Sl. > Lat. currus* – négyfogatú kocsí.

Dedit (*sc. Thomas archiepiscopus*) in Deum ad Romanam Sedem ire; et cum gemmis,

aureis indutis, et aliis variis cum hornamentis, et decem kolas (22^r=56)

kophium *vide copium*

lapta, -ae *f. milit. telum, missilia, glans – lövedék, golyó.*

Et cum igneas laptas de bombardis emisse erant (61^r=189)

Unus rusticus estuati erat per ignem de pixide igneam laptam de bombardis sagittas de exteriori (71^v=223)

latito, -ere, latitui *abdere – elrejt.*

Isti duo latrones fratres suo, videlicet Stephanus Suliok Blasius Suliok perterriti fuerunt, et ipsi cito latituerunt se ipsos (36^r=100)

lato, -onis *nisi mendum: lotho i. q. semuncia – lat.*

Incipiet per monetarios ingutere (*sc. regina Maria*) monetam ad novem latonem (39^v=112)

latrocula, -ae *f. nisi mendum: latruncula i. q. mulier scelerata – lator, rossz nő.*

Ipsa latrocula venit per Ister (*sic*) aquam super rates et in Cutani supra Strigoniensem resedit (34^r=93)

lectator, -oris *m. carnifex – bakó, hóhér.*

Et ipse lectator tulisset indumentam suam, quod diploida erat (107^v=337)

lectilia, -ae *f. pulvini et stragula – ágynemű.*

Clam Stephanus thesaurarius regi quidquid habebat in Viena thesaurum rex tempestive omnia cara lectilia regie maiestatis ad Trincensem arcem congregavit (14^r=27)

Et ipsa wlcana cepit lectilia rogare (73^r=227)

leona, -ae *f. leaena, lea – nőstény oroszlán.*

Et Valentinus spondit et copulavit eam latronculam, que demum erat leona lutteriana (36^r=100)

libitum, -i *n. appetitus, voluntas – vágy, akarat.*

Precipue istum magnum principem Nicolaum palatinum de Zerem-Wilak cum maxima adulacione ac cum donis variis subiugavit libitum suum ad suam voluntatem (7^v=9)

liceus, -i *m. (luceus) esox, lucius – csuka.*

Et Mathias Bossnak acceperat unum magnum luceum, et stomachum implere precepit cum aromatibus preciosis (32^r=86)

ligamen, -inis *n. pactum – szerződés.*

Fac mecum ligamen in defectum seminis (tui et mei) possessionem hereditatis tue (17^v=38)

lucro, -are *tollere, vincere – nyer.*

Cumque baralim ludebant in taxillo tentorio regie maiestatis sepe interdum lucrare ceperat regem (11^v=20)

lunatio, -onis *f. (lunacio) foedus – kötelezvény, szerződés.*

Inde Traciani et Hungari, qui petebant ab ipso lunacionis a tribus annis antequam obsidionem arcis predicti (34^v=95)

Macumetista, -ae *m. homo, qui religionem Mahumeti sequitur – muszlim, mohamedán.*
Quod vaivodam cum fide sua Macumetista vinculasset (31^v=84)

magarca, -ae *f. i.q. marca – márka.*

Et insuper regina donare fecit variis caris rebus cum equis quatuor cespites, et ad expensas duo milia magarcas (18^v=42)

malignor, -ari *maligne facere – rosszakaratúlág cselekszik.*

Et ipse solus latro More in captivitatem deductus erat cum thezauro infinito, quoniam qui malignantur, exterminabuntur (31^r=81)

mancipator, -oris *m. homo, qui adimit – foglaló, kisajátító.*

Vaivoda cum audisset Laurencium ducern exalantem de mundo, illico mancipatores divisit cum germano suo Georgio (30^r=78)

mandatio, -onis *f. (mandacio) iussum, mandatum – parancs.*

Et semper effcax erat omnibus mandacio sua (102^v=322)

manduca, -ae *f. cibus, cibaria, alimenta – étel.*

Postea venerunt ad Budam ad ramispalmarum cum regina, et peracto solenne pascam resurreccionern hostiaverunt cum manducis suis (110^r=345)

manducatio, -onis *f. (manducacio) cibus, cena – étkezés.*

Capiatis me et teneatis, quia hec est ultima manducacio mea et potus (112^r=353)

manduco, -are *edere – eszik.*

Et sic manducavit (*sc. mercator*) cum eo, et statim ad vadum Kalascha exploravit ultra flui Ister (52^r=159)

Et Nadasti iam cum rege Ioanne manducabat (84^v=263)

martuluzus, -i *m. Sl. > Hung. > Lat. praedo, latro – martalóc.*

Pauperes Hungari, iam non licet vobis istam terram possidere, quia vis martuluzi in una nocte viri vinctos perducerent ad Nandor-Albam (52^v=161)

massa, -ae *f. pondus centenarium – mázsa.*

Et ego ipsa habeo decem massa argenti (37^v=112)

matrimonisor, -ari *matrimonio se coniugere – megházasodik.*

Et in opidulo Sarki matrimonisatus est, et optimos liberos habet. (21^r=49)

mediastrum, -i *n. columna, palus – szégyenfa.*

Et quomodo declaraverat dispensator civitatis, ut viderem sertam meam aplicandam iuxta mediastrum, quattuor veru constituendo dixit dispensator (64^r=200)

memento, -onis *f. mentio – említés.*

Et ista coram Deo altissimo in mementone faciebant viri adoratores, et sie amplius unus comparuit (21^v=51)

mensenaria, -ae *f. nisi mendum (mensenria): stipendium menstruatim solitum – havi zsold,*

hópéñz.

Qui sine mensenaria serviebant (22^v=56)

mensionaria, -ae *f. stipendium menstruatim solitum – havi zsold, hópéñz.*

Petrus Prini fecit clamare mensionariam equitibus tres florenos (53^r=162)

mensionaris, -is *m. mercenarius – havi béres.*

Ego existimabam, quod essent in Hungaria heres, tamen sunt mensionares (33^r=89)

mensuarius, -a, -um (*menssuarius*) *ad mensem pertinens – havi; ~ pecunia: stipendium menstruatim solitum – hópéñz.*

Et ibi Iacobum amisit Banffy propter avariciam suam, quod talem miletem (*sic!*) non donasset et pecuniam menssuoriam (*sic!*) vilem obtulisset sibi (32^r=84)

mercimonialium, -ii *n. merx – árú.*

Et ipsi clam vehebant mercimonialia Turcarum ad Budam diverse (21^r=49)

meritantis, -is *m. miles – katona, vitéz.*

In illo tempore fuit fidelis secundum more meritantaribus (72^r=225)

militaris, -is *m. miles – katona.*

Et erat iste Turcus famosissimus in arce Zendere, et nemo ex militaribus Hungarorum presumebat accipere, solummodo Georgius Siculus (23^r=57)

milito, -onis *m. miles stipendia facere – katona.*

Demetrius Iaksit cum militonibus suis preparavit ad pugnam quam optime potest (11^v=20)

Et ipse latro cum papira tergebatur naticam suam, et sic proicebat sordem suam ad faciem militonibus (34^v=95)

Inde bassa Mehmet bek statim misit ad Thomori Paulum unum Tracianum, ut statim prepararet se ipsum cum militonibus suis, quia Deus omnipotens eis rursus magnam utilitatem reduxit eis, quia iusti sunt (38^v=107)

milito, -are *stipendia facere – katonáskodik.*

Eciam venit rex ad Budam et cum eo magnum scutum ad militandum (95^v=299)

minuta, -ae *f. scriptum, scriptura – írás, fogalmazvány.*

Et istam minutam et dedit ad manus regine (20^v=42)

musicus, -i *m. musicianus – zenész.*

Et iste erat valde musicus, et iste composuit unum mutetam (22^v=55)

muteta, -ae *f. mus. motetta – többszólamú rövid zenemű, motetta.*

Et iste erat valde musicus, et iste composuit unum mutetam (22^v=55)

nazando, -onis *m. Sl. > Hung. > Lat. milit homo, qui in lembute militat – naszádos (katona).*

Qui peculiariter omnes nazandones, venerant ad adiuvamen rogare mensionariam eorum a rege (34^r=95)

Cito cucurrerunt ad naves nazandones ad Ister flui (34^v=96)

Erat rex Ioannes plus quam duo milia virorum, et Germani erant in numero novem milia, et

insuper aquas venerunt Germani quattuor decim cum galiis, et nazandones erant quadraginta (90^r=282)

nazandus, -i *m. vide nazando.*

De aqua nazandi tres venerant pauperes ad regem (94^r=294)

nollentia, -ae *f. (nollencia) non velle – nem akarás.*

Cum iam intexisset dominorum principum nollentiam eorum contra Turcas (24^r=61)

notifico, -are (notifico) *certiorem facere – tudat, értesít.*

Ego notificaveram famulis suis militibus (32^r=85)

numeratim *adv. multi – sokan, számosan.*

Cumque venisset sub Cassoviam, et predicti Hungari numeratim eum accesserunt, quantum potuerunt (17^r=37)

nutricius, -a, -um *nutians – nevelő-.*

Dimisserunt ludum et tanquam ad nutricium patrem fugierunt (18^v=42)

obtineo, -ere, -ui, -tentus *accipere, vincere – kap, nyer.*

Et sic admodum captum deduxerunt ad vaivodam Transilvaniensem, et gratiam obtinuerunt (28^r=70)

oppono *adv. a fronte – szemközt.*

Cumque ad vadum pervenimus iterum oppone arcis Thocai, et in tribus diebus die noctuque transfretabamus perfluum (*sic*) Thicie (67^r=209)

opressitudo, -inis *f. condicio angustiosa – szorult helyzet.*

Tace, tace, pater mi Gaspare iudex, audivi et prescivi tuam opressitudinem adhuc in regno Polonie (77^r=241)

organizo, -are (horganizo) *mus. organo canere – orgonál.*

Et campanas resonare precepit pulsatoribus et ignem grande flammantem et horganum ad horganizandum (62^v=193)

ornamentaliter (hornamentaliter) *adv. honeste – tisztességesen.*

Interim ad convivium sororis incepit se preparare hornamentaliter sicut decet militi (76^r=238)

oro, -onis *m. (horozo) Sl. > Hung. > Lat. custos – őr, ajtónálló.*

Et in hospicio regi Ioanni ad unam bottam portaverant horozones (73^r=228)

osculo, -are *osculum dare – meg(csókol).*

Turcus blanda verba sibi obtullerat, et cum ulnassent unum alterum, more eorum osculabant (33^r=89)

osum, -i *n. nisi mendum i. q. odium – gyűlölet.*

Symon literatus me valde [me] in oso habebat (97^r=323)

palanitas, -atis *f. publ. officium palatini – nádori méltóság.*

Et ergo permanserat in palanitate sua ad venturitatem regis Ludovici (29^v=76)

palpetus, -a, -um *mollis – puha, lágy.*

Super terram prostrata erat cum purpureo et cum variis palpetis carpitebus usque ad cesarem papilionem (81^v=255)

pannicida, -ae *m. pannorum textor – posztónyíró.*

Et precipue iudex Wlffangus pannicida optimus homo et bonus (84^v=264)

papilio, -onis *f. nisi mendum: pampilio – sátor.*

Quod rex Mathias promptuare fecerat ingenia, munera ditissima ad Turcarum cesarem; videlicet unum currum de puro auro fulgidissimo, et unum papilionem preciosum, et alia res variabunda (11^v=19)

parabolo, -are *exponere – elmond, előad.*

Unus miles erat Hungarus et ad Stephanum Thomori divertisset nowa ei parabolare (64^v=201)

Pedites integre venerunt ad Debrechen et centurio eorum peditibus totaliter coram rege maiestis parabolaverat (65^v=203)

Et ego in umbra crepisculo subaudiebam, et dicebant sew parabolabant inter se (68^v=213)

paralimphus, -i *m. citus cursor – futár.*

Et tribus vicibus epistolas post ipsum per paralimphum suum versus Emericum Cibak ad adiuvandum (57^r=174)

pargamenum *vide pergamenum.*

parvulus, -i *m. puer – apród.*

Et cum venerat parvulus sine bona relacione (78^v=245)

pateco 2, -ui *nisi mendum: i. q. patere – világos, nyilvánvaló.*

Inde quidem Rex Ladislaus Kazmiri fecerat congregacionem magnam mox cum suis partibus, ut patecet iam in scripturis, Stephanus thesaurarius, Strigoniensis et omnes magnates Hungaros (17^r=38)

penso, -are *Lat. > It. putare – gondol.*

Quia iam penserat rex Bohemie, ut esset rex Hungarie (8^r=10)

pergamenum, -i *n. (pargamenum) membrana – pergamen.*

Mox celeriter cucurrit et disposuit aureis litteras cesaris cum sigillis quattuor consiliariis suis et quintum suum in medio afixatam, et in pargameno subtili (31^v=83)

Et sic promisit (*sc. cesar*) ei multa dare in pargameno sub sigillo suo (33^v=91)

Et statim cessar fecit ordinare et scribere super pargameno albo cum auro fulgido (33^v=91)

Et ille auri faber capiens in manus suas figuram sigillis cisit per stanum aut per Iowem et sub sigillo iam pargamenum dedissent ad manus notario regine (75^r=234)

pharaho, -onis *m. (faraho) Zingarus – cigány.*

Ordinaverunt farahones cum carbonibus et cum forcibus (27^r=67)

Et contra Ioannem regem est periurus et infidelis sicut pharaho (65^v=204)

pharahonus, -a, -um *ad Zingarum pertinens – cigány-*.

Postea ego enarravi Regi, quod esset de Pharahoni genere (103^v=326)

placentia, -ae *f. (placencia) hic: studium, animi intentio – érdeklődés.*

Quia fratres mei carissimi valde sciscitabuntur de fide nostra cum placencia bona (126^r=396)

pono 3, posui, positus 1 *hic: iniungere – köt; ~ amicitiam: amicitiam iniungere – barátságot köt; 2 hic: collocare – rak; ~ ponere: ignem facere – tüzet rak.*

1 Ut cum basse arce Zendoro poneret amicitiam magnam (10^v=17)

2 Iam venit in dies cesar Turcarum ad provinciam Sirimiensem, et permisit ac mandavit principibus Turcorum ignem ne ponerent (40^r=115)

pontia, -ae *f. (poncia) nisi mendum i. q. potentia – hatalmaskodás.*

Quia per fraudem et per ponciam ficte intraverat ad arcem Soclos (61^v=190)

pontus, -i *m. Germ. > Hung. caput, paragraphus – pont, paragrafus.*

Et venerat precursor ad Tarnowo, et sic precursor legacionem suam declaraverat de ponto ad pontum (73^v=230)

porticella, -ae *f. demin. parva porta – kapu.*

Ita refertur dixisse, quod iam omnes satrapas prostravisset ad terram, et porticellam arcis iam inceperat secare cum sua caterwa (76^r=238)

porto, -are *Lat. > It. ferre – hoz, visz, hord.*

Michael Zilagi indignatus est stomachandi indignatione, mox misit legatum ad sanctissimum pro commissario, ut crucem portaret cum autoritate apostolica (9^v=14–15)

Capiatis istum latronem et portare ad pretorium civitatis (13^r=24)

Super tumbam divi Ioannis Elimosinarii fecit portare (*sc. Matthias rex*) ewcaristiam (14^v=28)

Et portaverat (*sc. mercator*) copiosissime de zinziber de Turcia (21^r=49)

Et magnum luteum portaverat domino vaivode Gotthardus Kwn (44^r=129)

Ego hec audivi, quod si quis caput regi Ferdinandi portaret, Ioannes rex daret ei viginti milia marcas (64^v=201)

Et simpliciter portabant corpus eius tanquam pecudis artus (118^v=373)

practicatio, -onis *f. (practicacio) dolus, coniuratio, conspiratio – (ártó) mesterkedés.*

Attamen per astuciam prapticacionis iam (in) promptu erat, quod sensissent iudicium fore ad discernendum (30^v=79)

practicus, -a, -um *falsus – hamis.*

Postea rescripsit Ioanni vaivode ad Transilvaniam, quod cum practica revocatoria optinuissent (31^r=81)

Inde quidem practicam litteram scripserant ad Ferdinandum (41^v=120)

praepitico, -are (*preapitico*) *apparere – előkészít.*

Et praepiticaverunt unum gladium triacutas more Bohemorum (13^v=26)

praemedito, -are *in cogitatione defixus esse, in sollicitudine esse – töpreng, tépelődik.*

Ac in Buda cum merore praemeditabat in se parvus Corvinus (15^v=32)

praenosticatio, -onis f. (prenosticacio) *vaticinium – jóslat.*
Vere prenosticacio mea vera est iam (70^r=218)

praenostico, -are (prenostico) *praedicere, praenuntiare – megjósol.*
Et antequam regi prenosticaverant, quod dira morte oportet sibi ex hoc mundo ire ad patrem celestem (13^v=26)

praesulitas, -atis f. (presulitas) *officium sacerdotis summi – főpapi hivatal.*
Ubi pollicitus erat in Strigonie, si rex ei daret presulitatem Waradiensem, extunc in sacro ordine sacerdotali intraret (70^v=220)

praesumo, -ere, -sumi, -sumptus (presumo) *audere – mer, merészel.*
Qui presumit dominum suum naturalem prodere (15^r=31)

praesumptuose adv. (presumptuose) *nisi mendum: praesumptiose i. q. audacter – vakmerően, merészen.*
Ac aulici regie maiestatis super cenam, ut interrogatus esset, quare venissent tam presumptuose pauci Germani ad Budam circum angustare (94^r=295)

precedo, -ere, -i *vincere – legyőz.*
Quis talis vir est, qui prederet istum latronem (11^v=20)

privilegio, -onis f. *privilegium – kiváltság.*
Et ego sinciter coram prothonotario et coram capitulo Quinque-Ecclesiensi sub fide et sub privilegione litteris sigilis pendentibus ex utraque nobis (17^v=39)

prolixo, -are *loqui – beszélget.*
Et inter nos lingua cum Traciana prolixamus (21^r=50)
Cum diversis modis inter se verba prolixabant, et regem Ioannem rursum renumeraverat cum nigro equo, super quo sedendo per pontem pergebat (96^v=271)

promptuo, -are (promptuo) *facere, praeparare – készít, előkészít.*
Ita refertur dixisse, quod rex Mathias promptuare fecerat ingenia, munera ditissima ad Turcarum cesarem (11^v=19)

propino, -are *offerre, dare – kínál, ad.*
Quia Ioannes Docy et Urbanus Battyani valde habebant in oso ipsum Emericum propter nephandissima verba sua scurrilia, struppam cuique propinabat sibi (102^v=323)

provisor, -oris m. (provissor) *officialis – tisztartó.*
Emericus Thorok erat valde apud Corvinum Ioannem factor sew provissor (17^v=39)

provocatoria, -ae f. *litterae, quibus pactum rescindetur – visszavonó oklevél.*
Laurencius dux provocasset, et provocatoriam non posunt (*sic!*) cito reperire (30^v=79)

pugilator, -oris m. (pugillator) *pugnator – harcos.*
Qui erat pugillator fidei bonus (19^v=44)

pugillaris, -is m. v. f. *tabellae – írótabla.*

Et fecit portare pugillarem (18^v=41)

pugillum, -i *n. pugna – harc.*

Iam est una hora, quod pugillum habent inter se (5^r=4)

pullogillum, -i *n. parva certamen – kis összetűzés.*

Quia sub Casovia cum Mailat monachus pullogillum accipiebat (111^r=350)

puo, -ere *i. q. posse – -hat, -het.*

Et tot argentum purum cumulaverat regina, quod quando fugam dabat in nocte, quod non puebat onmes secum ferre (40^r=114)

pusiculus, -a, -um *alacsony – humilis.*

Et ipse Paulus pusiculus stature erat et raro brevis humilis negavit dare (98^v=310)

rebellizo, -are *rebelare – (fel)lázad.*

Hic cumque audissent equites et pedites Turcarum iagnicharones, mox inceperunt cum thonsa capita suarum minato ac rebellizando aiebant (87^r=271)

refero, -are *enarrare – előad.*

Ipse intravit quasi legatus ad pretorium dominorum Viennensium et referavit legacionem regie maiestatis (14^r=22)

Et venerunt legati iterum inter regnicolis, et tali modo referaverunt toti regnicolis (100^r=315)

refocillatus, -a, -um *ex verbo 'refocillo': 1 – felmelegített, forralt 2 – friss.*

1 Cum vidisset hospes, quod esset in facie decorus, et in loquella sua miliciam suam designaret, hospes cum magna reverencia incepit eum alicere cum ferculis dispositis et cum vino refocillato (65^v=204)

2 Et iterum refocillata fama venit ad regem Ioannem, quod volunt adhuc unum impetum (*sic*) facere erga Ioannem regem (93^r=292)

refocillo, -are **1** – szít; **2** – ösztönöz; **3** – helyreállít; **4** recipere? – visszavesz? **5** ~ vindicose: – bosszút forral?.

1 Et isti latrones refocillabant famam, quod per cesarem Turcarum esset direptus ac iugulatus (102^v=323)

2 Stephanum Verbocy valde refocillabant eum, ut loqueretur aliquid ad utilitatem regnicolis Hungarorum (100^r=315)

3 Extunc ita inveni villas desolatas, non refocillandas domos suos, sed direptas ac awlsas testitudines domorum suorum (110^r=346)

Et iterum nocte Turci refocillabant cum terra et cum sordibus (119^v=376)

4 Ego quidem volo retrorsum reintrare ipsam predam ac refocullare ab Hungaris (38^r=107)

5 Vere vere, quod mihi conscienia mordet mihi, quod iste monachus albus demum non refocillaret vindicose mortem fratris sui iuxta claustrum Ladon (72^r=225)

regnicolonus, -i *m. regnicola – országlakos.*

Et cito surrexerant, et dicebant regnicoloni eiusdem (106^r=334)

regratio, -are *gratiare – megköszön.*

Ubi est fides tua, ita vis mihi regraciare, quomodo te absolvere feci de manu Georgi Siculi

(29^r=74)

reitero, -are *redire – visszatér.*

Posthec reiteramus ad regem Ioannem ad Strigoniam (48^v=146)

relatio, -onis *f. (relacio) responsum – válasz.*

Audias cesar, ad tertium diem relacionem optimam referabo maiestati tue (10^r=16)

Et relacionem talem fecerat rex Ioannes regnicolis (100^r=314)

Cum argumento relacionem acceperat Petrus sacerdos, et sic incepit ire versus ad dominum suum (104^v=329)

repagulo, -are *claudere, iterum claudere – bereteszél, bezár, visszazár.*

Misit cesar equites predictos ad ocubandam nobilissimam arcem Nandor-Albam, cumque intrassent, et Hungari ausi spectabant cum arma ingenia, post ipsos mox ianuam repagulaverunt, et omnes usque ad unum a terram prostraverunt (10^v=16)

Et propterea repagulatus erat in civitate tempore iudicis Bartholomeus Ettyeki (103^v=325)

retrosum occupo, -are *recipere – visszafoglal.*

Et post decessum eius sic archiepiscopus Petrus idem Bachiensis occupaverat retrosum iterum ad ecclesiam monasteri (61^v=191)

revocatoria, -ae *f. litterae, quibus pactum rescindetur – visszahívó levél.*

Et sic ad octavum diem intraverunt ad tribunal, et obtulerunt revocatoriam (30^v=80)

ribaldus, -i *m. homo improbus – gazember.*

Iste magnus ribaldus rapuerat et per commes (*sic!*) et percusserat valde (19^v=45)

rotipar, -is *m. rotarius – kerékgyártó.*

Et Thomas rotipar fecit alios prelatos claustrales et doctores ad prandium suum venire (22^r=54)

Cum iam tota Hungara gens insimul congregata forent, et clamant contra Strigoniensem, et vituperant Strigoniensem, et blasphemabant verbis dedecoris, et valde infestabant eum, sed Thomas rotipar nil curabat (28^r=71)

rubrifico, -are *rutilare – piroslik.*

Ita adeo erat totus tinctus ac rubrificatus cum sanguine Christianorum de parte Germanorum (114^r=360)

rumor, -oris *m. fama – hír.*

Quod audisset tam horribilem rumorem inter regem et inter Michaellem Zilagy (6^r=5)

Cum iam intestinum bellum desedavissent, et iam nullum rumorem haberent (28^r=71)

rusticalis, -e *ad agricolam pertinens – paraszti.*

Iam ibo ad Strigoniensem Thomam, dum erat ex rusticale genere (20^r=46)

salvo, -are *salvam dare – megment.*

O homo, non possum te salvare sine te, atamen creavi sine te (71^r=222)

Et Turcus vayvoda Petri Priny verba salvavit coram rege et coram arbiteris (121^r=381)

satrapa, -ae *m. praefectus arcis – várparancsnok.*

Ita refertur dixisse, quod iam omnes satrapas prostravisset ad terram, et porticellam arcis iam inceperat secare cum sua caterwa (76^r=238)

satrapus, -i m. *praefectus arcis – várparancsnok.*

Et duxerunt servitores arcis satrapi (34^r=92)

Et Paulus archiepiscopus Paulum Borsolo destinaverat ad regem Ioannem, ut eligeret aliquos satrapos et epecunias (*sic*) ad victum arcis Strigonie (56^v=173)

scatula, -ae f. *Lat. > It. > Hung. parva capsula v. capsula – kis doboz, skatulya.*

Et cuilibet unam [unam] scatulam parvam protullit ad manus innocentum, et erat confectio dulcis, et pueri gaudebant taliter oblectamentis (18^v=42)

scortizo, -are *stuprum facere – paráználkodik.*

Demum iste magnus riballdus tamen ad pompam bibebat, comedebat, ludebat, scortizabat (19^v=45)

Et isti aulici, videlicet Ladislaus More et Franciscus Batyani et Lucas Rethhazii et tales latrones pares ad eam introduxerunt ad Budam, corizaubant (*sic*), simphonizabant, scortizabant cum puellis Regine (34^r=93)

scrutator, -oris m. *speculator, explorator – kém.*

Quia thardabat cesar venire tam cito, ut exploratores sui certam relacionem audiret a scrutatoribus suis, non confidebat penitus Hungaris (113^r=356)

scruto, -are *speculari, expolare – kikémlel.*

Ego semper intrare possum et scrutare, quando unus remanebit ex cubicularibus cum eo, et tunc possumus bene interit eum (13^v=26)

Bene dicis, domine Georgi, quia intellexi de loquellis suis, et scrutavi, quando ibunt in una cella omnes ad dormiendum, Turcam continuum potius, quam Sclavoniam vel aliam (20^v=49)

Cum iam intraverant, ceperunt per vicos civitatis Budensis currere ac scrutare, quod si aliqua gens esset ordinata ad pugnandum contra eos (117^r=368)

sculpto, -are *scolpare – vés vmit.*

Erat, ercle, inter aurifabros Alemanus Blasius magister aurifaber optimus erat sigillos fabricare sew sculptare (30^v=79)

secundario *adv. iterum – másodszor.*

Rex tremefactus est illico, fecit extra portare ewcharistiam secundario iuramentum fecit (5^v=5)

semifatuus, -a, -um (semifatus) *ex dimidia parte demens – félbolond.*

Sed ego valde in turbam Mathie Bossnak astuciam, quia nugax valde pauper quasi semifatus vel furibundus iste Bossnak Mathias (32^r=86)

semipaganus, -i m. *ex dimidia parte paganus v. non christianus – félpogány.*

Postea recessionibus suis isti semipagani hoc 3 wlgus aureos ducatos et anulos preciosos inveniebant adhuc (16^r=34)

semiscolaris, -e *ex dimidia parte doctus – félművelt.*

Valde ceperat diligere; attamen non peritus erat, sed semiscolaris erat (20^r=46)

simphonizo, -are *musica canere – zenél.*

Et isti aulici, videlicet Ladislaus More et Franciscus Batyani et Lucas Rethhazii et tales latrones pares ad eam introduxerunt ad Budam, corizaubant, simphonizabant, scortizabant cum puellis regine, quas duxerat secum de Germania sub scamno et sub carpit (34^r=93)

simulatim *adv. tacitum, arcano – titokban.*

Et in domo sua Bude dedit ad rebus sue Turcalium; et imprimis tremebant publice vendere; hawd tamen simulatim, et tabulara boti non presumebant infra mitere (20^v=48)

sodreo, -ere, -ui, -itum? *Hung. > Lat. torquere – sodor.*

Et omni die in os trudebant, et sodrebant linguam eius, et sic dira morte exalavit de mundo (9^v=14)

soldinaria, -ae *f. stipendium menstruatim solitum – havi zsold.*

Et sic de singulis currebant ad eum propter largam soldinariam, id est mensionariam (95^v=300)

sollemniso, -are (sollemnizo) *celebrare – megünnepel.*

Mox iterum rex pro eo misit ad Strigoniam, ut veniret ad festum pasce et sollemnizaret (50^v=154)

spacio, -are *morari – időzik.*

Vidit et intell(ex)it rex, quod esset prodicio, et Turcus conciliavit, ne spaciaret in palacio, sed festinaret sub tentorio suo (12^v=22)

Et me cum intuisset, cum iam spaciabat in atria domus sue (43^v=127)

spacium, -ii *n. tempus – idő; pro ~ – időtöltésül, időtöltés végett.*

Dum regebat adhuc banatum Nandor-Albam arcem, cogitando seipsum una dierum pro spacio cum centis equis equitaverat versus arcem Sarnow (9^r=13)

Cum iam Ioannes vaivoda spacium haberet (31^r=82)

Et sic in cena in hospicio prospacio fabulabam, et propterea curam adhibeatis de domino vaivoda (44^v=132)

Ego quidem vidi eum ambulans pro spacio inter turmas regie maiestatis scrutantem (68^r=211)

spatarius, -ii *m. puer – apród, kardhordozó.*

Et hapebat unum spatarium nomen Kenderrwsi (31^v=83)

speciosus, -a, -um *amicus – barátságos.*

Attamen speciosus erat contra Mathiam Bossnak, quia cum Stephano Batori magnam karitatem habebat (32^r=86)

stomachamen, -inis *n. indignatio – bosszúság.*

Inde Emericus suflatus erat Cybak in stomachamine suo quasi contra regem (102^v=323)

suba, -ae *f. mastruca – suba.*

Inde ego cum licencia regie maiestatis accessi ad Sarospatak pro Joanne plebano de Thocay, quia subam nowam wlpinam tradideram sibi ad manu (61^r=187)

Quia sciebat me post subam meam querere (61^r=188)

subaudio, -ire, -ivi, -itum *subascultare – hallgatózik.*

Domine mi, ego ubi est, nescit quo vadat, et nescit quo veniat, quia sub umbra una vitis subaudit et iacet (39^r=110)

Et ego in umbra crepusculo subaudiebam, et dicebant se parabolabant inter se (68^v=213)

sublatim *adv. arcano, secreto, latenter – titokban.*

Venerat sublatim nuncius de Buda ad regem Ioannem de Thoma Nadasdi, quia iam ipse tenebat arcem Budam post Ferdinandum (78^v=246)

suffero, -are *pati – elvisel.*

Ut quasi secundus martyr Georgius Macedonensis fuisset, et admirabantur, quod pacienter sufferavit (28^r=67)

supersedeo, -ere, sedi *ascendere – felül (lóra).*

Et sic supersedit equum suum, et voluerunt cum eo ire (46^r=138)

suprafrango, -ere, -frangi, -fractum *Hung. > Lat. effringere – feltör.*

Et iam multa preda habebant super Hungaros, quia ecclesias frangebant supra (80^v=252)

supraligo, -are *Hung. > Lat. accingere – felköt.*

Et calcarem ad pedes eius non poterat Boza Benche supra ligare pre nimia barricione premeditata. (69^r=215)

tando, -ere, -tidi *invenire – talál.*

Et interim, quod castra metati fuerant duces sub proxime meniam Pestiensem, et unum ducem de una basta cum pixide sagittantes sub tentoriam suam tetiderunt eum, et mox exalavit de mundo (120^r=378)

tenuus -a, -um *mollis, effeminatus – puhány.*

Gens Polonica, quoniam tenua esset (17^r=37)

terciario *tercio – harmadszor.*

Et rex Ioannes terciario locutus fuit iam cum cesare Turco; primo in Mohach, secundo in veteri Buda, terciario in Rakos (96^v=270)

thaboruncula, -ae *f. Hung. > Lat. castra minora – kisebb katonai tábor.*

Et ad villam Racomam equitabat Rex, ubi dominus Cybak parvam thaborunclam (*sic!*) preparaverat (60^v=187)

thapifer *vide dapifer*

thesaurarius, -ii *m. (thesaurarius) publ. praefectus aerarii, custos thesauri – kincstartó.*

Sed priusquam thesaurarius Stephanus arcem occupavit (12^v=23)

traditio, -onis *f. (tradicio) 1 – átadás; 2 proditio, perfidia – árulás.*

1 Et tales erant Hungari in tradicionem bonam eorum (98^v=310)

2 Hic prima traditio Hungarorum; ergo ve vobis christianis totis (20^v=48)

traditor, -oris *m. proditor – áruló.*

Inde rex fabulabat cum Turko de Germanorum vindictam super Hungaros, ac interrogat cesarem Turcarum sub fenestra sibi commissa per *traditorom* Cherozlaw (12^v=22)

tranizta, -ae f. *Sl.* > *Hung.* > *Lat. pera, sacciperium – tarisznya.*

Et eodem die Valentinus Terek sex luceos pisces vivos in una tranizta destinaverat regi Ioanni ad arcem Budam (93^f=291)

transmigro, -are *hic transl.: mori – meghal.*

In fatuitatem sensatum deveniebat et fugiebat per campos et silvas circuiebat cum delira cancione, et sic ipse transmigravit de mundo (21^v=51)

triacutus, -a, -um *tres acies habens – háromélű.*

Et preapticaverunt unum gladium triacutas (sic!) more Bohemorum (13^v=26)

trufo, -are *Lat.* > *It. iocari – tréfál; accipere ad ~andum: (aliquid) in ridiculam convertere – tréfára vesz vmit.*

Cum sensissent Turcum iam ad faciem eorum stetisse, non acceperunt ad truffandum. (28^v=72)

tubicinator, -oris m. *fistulator – sípos.*

Et in tercio postea regiestati (*recte: regie maiestati*) in tybiis tubicinatores pulcre canebant amena voce (96^v=270)

tympanista, -ae m. (timpanista) *homo, qui tympanum pulsare – dobos.*

Cum processione decora ac magna de veteri Buda sub velamine introduxerunt ad civitatem Budensem, cum hymnis et canticis spiritales cantabant, alii quidem principibus cum tubiis multis et cum timpanistis (23^f=56)

tympus, -us m. (timpus) *capillus, crinis – haj.*

Et illico capientes Germanum per timpum a tergore ipsius caput amputaverunt (4^v=4)

ulno, -are *amplectari – átölel.*

Cumque in unum venissent, et Turcus blanda verba sibi obtullerat, et cum ulnassent unum alterum (33^f=89)

unatim *adv. singillatim – egyenként.*

Quod sensissent precipite Stephanus Bator et alter Stephanus Prini de Therebes, et alii pares eorum; unatim, binatim de arce Wissegrad festinantur descenderunt (15^f=30)

vapulatio, -onis f. (vapulacio) *verbera, verberatio – ütlegelés.*

Curebam ad hostium regie maiestatis, non miserunt intro isti horoscones, sed melius verberaverunt cum verbis et cum vapulacionibus (46^v=139)

variabundus, -a, -um *varius, multiplex – sokféle.*

Ita refertur dixisse, quod rex Mathias promptuare fecerat ingenia, munera ditissima ad Turcarum cesarem; videlicet unum currum de puro auro fulgidissimo, et unum papilionem preciosum, et alia res variabunda. (11^v=19)

velania, -ae f. *pars telae – szövetdarab.*

Quod aliquam velaniam baiolassent (120^v=379)

Venerant ad adiuvamen rogare mensionariam eorum a rege (95)

venturitas, -tatis *f. adventus – érkezés.*

Et sic factum, cumque venerat ad limites Hungarorum, tota Hungaria plaudebat de venturitate sua (22^v=55)

vespereza, -ae *f. eccl. officium vespertinum – vecsernye.*

(Post) vesperezam invitare fecit ad cenam, et portaret secum fabricatoriam suam (30^v=79)

vexilla, -ae *f. vexillum – zászló.*

Et timpana fecit percutere et vexillas in tribus ratis erigere precepit (35^v=98)

Et quod audiens agawaida, qui custodiebat regem Ioannem cum sexcentis equitibus Turcis, sex vexillas suas mox erigebant supra (80^r=251)

vicebanatus, -us *m. vicarius bani – a bán helyettese, albán.*

Et illico scripsit epistolam ad vicebanatum suum (10^r=16)

vicebanus, -i *m. vicarius bani – a bán helyettese, albán.*

Vicebanus relacionem scripsit domino suo dicens (10^r=16)

vicecomitas, -atis *m. vicarius comitis – alispán.*

Et vicecomitates quilibet nobilium surrexerunt contra cruciferos (24^v=61)

viceprovisor, -oris *m. vicarius provisoris – altisztartó.*

Et locumtenentem Ioannem Banffii, et viceprovisor erat unus Sclavus Simon litteratus de Attyna (88^r=274)

victima, -ae *f. salutatio – áldomás; ~m bibere – áldomást iszik.*

Et rex valde magnum fecerat convivium, et biberant victimam pueri (111^v=351)

vinosus, -a, -um *ebrius (de vino) – (bortól) részeg, mámoros.*

Cumque vidisset Iacobus Banffy, fuerat valde vinosus (32^v=87)

visio, -onis *f. visum, visa species – látomás.*

Talem visionem vidi, quoniam malignabatur super terram, semper crapulatus erat in vino et in esu, et malam ac stupram vitam habebat pauper, et homicida erat (42^r=121)

Et posthec intraverant ad arcem Budensem illa caterva, que apparebat visionis regie maiestatis (55^v=170)

viviter *adv. vivus, vivens – élve.*

Quia iste Ladislaus iam senio confectus non multum viviter durabit (15^v=32)

zinziber, -is *n. zingiber – gyömbér.*

Quinta traditio erat a Turcarum cesaris per unum mercatorem senem de Brassowo nomine Ieronimus. Et portaverat copiosissime de zinziber de Turcia (=49)

Zlowacus, -i *m. gens Slavica – szláv népcsoport, szlovák(?)*

Tercia gens Zlowaci Bohemica partim tantum expugnabant, quamobrem sunt effeminati (92^v=289)

zulaco, -onis *m.* (zwlako) *Turc.* > *Lat. milit. homo, qui ad armatum comitatum sultani pertinens* – *zulak, a török szultán testőrségéhez tartozó személy.*

Et multitudo paganorum circumquaque admirabantur super regem Ioannem et cesaris zulakones, hoc est qui ante cesarem semper solent ambulare cum sceptris suis pedester et populum eorum expugnare faciebant (81^v=256)

3.2. Az *Epistola* magyar glosszái

Bevezetés

Mivel az *Epistola* többnyire összetett kifejezések vagy mondatok formájában több száz magyar kifejezést tartalmaz, ezek összegyűjtése és pontos meghatározása elengedhetetlen a szöveg értelmezése szempontjából. A Szerémi művével foglalkozó szakirodalom természetesen tárgyalta ezeket a glosszákkal, és elszórva találkozhatunk az egyes kifejezések, magyar nyelvű szókapcsolatok és mondatok értelmezésével, de ezek a munkák nem dolgozzák fel az *Epistola* teljes magyar glosszaanyagát. Márki Sándor gyűjtése számít eddig a legteljesebb szótárnak, de módszertanilag ma már kifogásolható, és nem is tartalmazza az összes magyar kifejezést. Mindezeket figyelembe véve szükségesnek láttuk egy jobban átgondolt és teljes glosszárium elkészítését, melyet nemcsak a magyar, hanem a külföldi kutatók is könnyen használhatnak.

A feldolgozás módja

Mindenekelőtt azt tartottuk szem előtt, hogy a szövegben szereplő összes magyar vagy idegen eredetű, de Szerémi idején már a magyar nyelvben meghonosodott szót felvegyük a glosszáriumba. Ha egy szó bizonyosan más nyelvből került át a magyarba, azt relációjel ('>') segítségével jelöltük. Példának okáért, ha egy szláv kifejezés honosodott meg a magyarban, akkor a '*Sl. > Hung.*' áll közvetlenül a glossza után, de még a jelentés meghatározás előtt. Azt rögtön hozzá kell tennünk, hogy a Szerémi korában már több száz éve bevett idegen eredetű szavaknál ilyen jelölést nem alkalmazunk (pl. király), az eljárás csak a korban még viszonylag új szavakra vonatkozik. Ezek a rövidítések azért latinul szerepelnek, mert így el lehet kerülni a felesleges ismétléseket, a jelölés ugyanis egyaránt kiterjed az adott glossza magyar és a latin meghatározására. A glosszárium a nemzetközi használat érdekében kétnyelvű, a meghatározások magyarul és latinul szerepelnek. Mindenképpen úgy gondoltuk, hogy sem az összetartozó szókapcsolatokat, sem pedig a mondatokat nem célszerű szavakra bontani, hanem egységben kell kezelni. Ebből kifolyólag nemcsak szavak, hanem akár egész mondatok is egy szótári egységet képezhetnek. Márki gyakorlatával ellentétben nem a mai nyelvre átirított szót vesszük alapul, hanem a kéziratban megjelenő írásmódot, hiszen a felhasználók ennek alapján keresnek a szótárban. A glosszárium egységeit először mai magyar nyelven értelmezzük. Bizonyos

esetekben elegendő mindössze a 16. századi írásmód átírása mai helyesírásra, de többnyire a már elavult vagy már kevésbé ismert kifejezések mai megfelelőjét vagy magyarázatát tüntetjük fel. A különböző közmondások esetében a modern átírást követően zárójelben a konkrét jelentést is megadjuk. Ugyanígy épülnek fel a glosszához tartozó és a nem magyar ajkú kutatók számára készült latin nyelvű meghatározások, melyek a magyar értelmezések tükörfordításai. A jelentéseket a glosszát tartalmazó mondat és a kézirat folió, valamint a kiadás oldalszáma követi. Ennek célja, hogy a felhasználó ellenőrizhesse a glosszát és a kiadásban a szövegkörnyezet is könnyebben megtalálhassa. Előfordul, hogy a kiadásban nem pontosan az szerepel, mint a glosszában (pl. a *harsch*). Ennek oka, hogy bár a szöveghelyeket a hozzáférhetőség miatt a kiadás alapján adtuk meg, minden esetben a kéziratot vettük alapul.

Rövidítések jegyzéke

Ger. = *ex Germanico vocabulo* – német szó

hic = *in hoc texto* – ebben a szövegben

Hung. = *ex Hungarico vocabulo* – magyar szó

i. q. = *id quod* – annyi mint

Sl = *ex Slavo vocabulo* – szláv szó

peior. = *peiorative* – negatív v. rosszalló értelemben

proverb. = *proverbium* – közmondás

Turc. = *ex Turcico vocabulo* – török szóból

attyafy gyermek *atyafi gyermek (rokon) – compater.*

Carnaliter frater, hoc est attyafy gyermek (48^r=145)

banya *bánya – metalla.*

Nunc eciam illa banya aurea producit bonum aurum (100^r=315)

Bechwcha *bécs utca – via Viennae.*

Cumque venerunt, sine mora mox erigere inceperant de ratibus Cesaris in goniam magnam extrahere ad rippam de Danubium iuxta vadum pone Bechwcha (83^v=261)

bestye tanchos kiral: *peior. beste táncos király (i. q. gaz erkölcstelen király) – turpis saltatorius rex (turpem corruptum regem!).*

Tu rex, bestye tanchos kiral, perdidisti regnum Hungariae (45^r=133)

Bestye agh eb *peior. beste agg eb (gyalázatos vén kutya) – -turpis canis senex.*

Tu besthu agh eb mortem subitanam pacieris (30^v=80)

boglar *boglár (ékköves, gyöngyös) – bulla, gemma.*

Quasi esset boglar (54^v=168)

canotz *Ger. > Hung. kanóc, gyújtózsínór – funiculus incendarius.*

Cum igne incenso *canotz* (99^f=311)

carpit *kárpit* – *tapete, tapetum*.

Et isti aulici, videlicet Ladislaus More et Franciscus Batyani et, Lucas Rethazii, et tales latrones pares ad eam introduxerunt ad Budam, corizaubant (sic!), simphonizabant, scortizabant cum puellis regine, quas duxerat secum de Germania sub scamno et sub carpit (34^r=93)

cauor *Turc.* > *Hung. gyaur* – *qui religionem Mohamedi non sequitur, homo increditus*.
Iste *cauor* debet mortem pati (118^r=373)

celt *célt* – *destinatum, signum*.

Inceperunt sagitare signum, id est *celt* (70^v=219)

chatalin vaidá *Katalin vajda* – *Catharina voivoda*.

Vere bene nominaverat eum Georgius Siculus *chatalin vaidá* sub Sarno (47^r=142)

chatornakwt *csatornakút* – *puteus canalis*.

Capite trunkati erant in arce intus iuxta fontem *chatornakwt* (101^v=320)

chonka toron *csonkatorony* – *turris imperfectus*.

Quod regie maiestas faciet eum captum ad *chonka toron* proicere (52^v=161)

chontfilv *csontfűlű* – *ossea aure*.

De regno Polonie nullus barro fuit Hungarus preter Georgium Pestieny, Stephanus Verbwchy, monachus Franciscus et Georgius abbas *chontfilv* (76^v=239)

chorba wala *csorba vala (kicsorbult)* – *serratim, scisum est*.

Quia bicellus ipsius brevis et sepissime pro defensione sua capitis contra Germanum inacritus est, id est *chorba wala* (5^r=3)

deli *Turc.* > *Sl.* > *Hung. hic: daliás* – *dignitate corporis insignis*.

Unus miles Tracianus, nomen *deli* Radich (95^v=299)

dobos *hordó* – *doleum*.

Et sic fundebamus super bigas in doleum, id est *dobos* (92^v=289)

ebellh ebet maratatok *proverb. Ebbel ebeth maratok (gazembereket játszom ki egymás ellen)* – *canem cum cane mordere faciam (hominem improbum in hominem scelestum immitto)*.

Ferdinandus rex sic dicebat *Ebellh ebeth maratatok*, id est canem cum cane mordere faciam (66^r=205)

elbusula *elbűsul* – *maestus v. ager fit*.

In se *elbusula*, quod non imperaret Hungaris (4^v=3)

edes Gwrpaph *édes György pap!* – *care Georgi sacerdos!*

Rex mihi ridebat valde et dicebat „En, *edes Gwrpaph*, quomodo ambulasti cum capellano Prini Petri?” (53^r=162)

fattyol *fátyol* – *velamen, rica*.

Unum *fattyol* ad caput posuerunt tenuam *velamen* (81^v=255)

feq̄oq̄ *fejkötő* – *mitra, mitella*.

Quilibet habeat auream vittam ad caput suum et *feq̄oq̄* (22^r=54)

fris palotta *friss palota* – *novum palatium*.

Proiciebant vivos in profundum puteum proximus *fris palotta* (93^r=290)

fuar *Ger.* > *Hung. hic: fuvarosok, szállítmányozók* – *portitores*.

Semper dicebat coram cunctis *fuar* limites dicendo (20^v=47)

fucar *Ger.* > *Hung. hic: kereskedő* – *mercator*.

Ista tria gens erant *fucari*...Italus *fucar* et Grecus *fucar* (108^r=339)

garat *garat (ide töltik bele az őrlésre szánt gabonát a malomba)* – *infundibulum*.

Supra ponebat (molam asinariam) ad *garat* (105^v=332)

gyantar *gyanta* – *resina*.

Pingere testas cum *gyantar* (108^r=340)

harcz (harch) *harc* – *proelium, pugna*.

Miles Alemanus jam venit ad *harch* (11^v=20)

Cito ad *harcz* preparauerunt se ipsos (28^v=72)

Ut aptaret se ad pugnandum et ad *harch* (68^v=214)

hasfa *hársfa* – *tilia*.

Conciuerunt unum locum sub magna arbore *hasfa* (31^r=82)

Sub umbra *haspha* (31^r=82)

iargani *nyargal* – *equum admittit*.

Mox super equum incepit *iargani* (15^r=31)

ispan (span) *Sl.* > *Hung. ispán, gróf* – *prefectus comitatus, comes*.

Iste Ladislaus habebat unum fratrem Alemanum nomine Cylling *ispan* (4^r=2)

Quod statim interficiet Cylling *span* (5^r=4)

Isten engem hugh seghelen , bodogh azzon, uristennenek mind sok zenty, ez oltari zentssegh, ez zentkerezt, ezent ewangelium, es ezenth Janusnak zent erocley, hogy Janus hercheghed teziok magari kiralya – *Isten engem úgy segéljen, Boldogasszony, Úr Istennek mind sok szentjei, ez oltári szentség, ez szent kereszt, e szent Evangélium és Szent János szent ereklyéi, hogy János herceget tesszük magyar királlyá* – *Ita me Deus adiuvet, Sancta Maria, omnes sancti Domini Dei, haec sanctitas arae, haec sancta crux, hoc sanctum Evangelium, reliquiae Sancti Iohanni, ut ducem Iohannem regem creamus* (14^v=28–29)

katalin kiral *Katalin király* – *rex Catharina*.

Nunc est *katalin kiral* (47r=142)

kis *kicsi* – *parvus*.

Et fecit *kis* congregacionem rex Ladislaus in Bachia ad festum omnium sanctorum (17^v=38)

kochi *kocsi* – *vehiculum, currus*.

Ipsi ascenderunt ad *kochi* ejus (109^f=343)

koma *koma* – *compater*.

Qui erat antequam secretarius eius et bis *koma* (34^v=93)

korlata *korlát hic i.q. mellvéd* – *cancelli*.

Ex utraque parte bene cum *korlata* erat (86^f=268)

Korpažd ez bestiet! *Büntesd meg ezt a gazembert!* – *Hunc turpem hominem mulca!*

Precepit (sc. Székely György) subulcis dicens sic verba Hungaricale: *Korpažd ez bestiet!* (26^f=63)

kottyawettie *kótyavetye (árverés)* – *auctio*.

In Buda ad *kottyawettie* clamantes et dicentes, qui plus dare propter (85^f=265)

lanchkenet *Ger. > Hung. Landsknecht, lándzsával felfegyverzett német császári gyalogos zsoldos katona* – *miles germanus pedites caesaris, qui cum lancea armatus est*.

Venerant isti lanchkenet in forma bona, attamen tarde erat (34^v=94)

massa *mázsa* – *pondus centenarium*.

Habeo decem *massa* argenti (39^v=112)

mazlak *Turc. > Sl. > Hung. mérgező növény, csattanó maszlag v. beléndek v. nadragulya* – *herba toxicus, hic forsan: Datura stramonium, Hyoscyamus, Atropa belladonna*.

Intoxiant multos cum veneno vel cum aliqua *mazlak* (115^f=364)

megh chawolak *megcsallak, rászedlek* – *decipio, eludo*.

Regem pauperem *megh chawolak* (30^f=78)

nasfa *násfa, ékszer hic: karkötő* – *armilla*.

Nasfa id est armilla (81^v=255)

nem felelth *nem felelt* – *responsum non dedit*.

Contra iudicem palatinum regni Hungarie non contradixisset, *nem felelth* (6^v=7)

ostrum *ostrom* – *obsidio, oppugnatio*.

Et mane cum factum esset, ad unam bastiam tribus vicibus ad ostrum fecerat et optinebat (11^v=20)

qzwewezenek *összevesznek* – *rixantur*.

Qzwewezenek ambo (22^v=54)

pap *pap* – *sacerdos*

Quod esset devictus Laurentius pap (27^v=69)

pentekre verradoban *péntekre virradóra* – *mane diei Veneris*.

Erat jam nocte *pentekre verradoban* (45^r=134)

pey pej, *barnás színű (ló) – de equo: suffuscus.*
Sedebat super equum *pey* (42^r=121)

pinche palazk *pincepalack, boroshordó – dolium.*
Ad viam tres vasa vina ordinavit *pinche palazk* (22^r=53)

pohar aztolhoz walo *asztali pohár – poculum mensale.*
Et *pohar aztolhoz walo* (22^r=53)

prebigh *Sl > Hung. pribék, szökevény – fugitivus.*
Quod principaliter esset Hungarus *prebigh*, id est fugitivus, mortuus in arce Gywla (76^v=239)

putton *puttony – labrum.*
More unum *putton* (116^r=365)

sarga sárga – *color gilvus.*
Et erat vexillum eorum lividi coloris, id est *sarga* (69^r=216)

tabor (thabor) *Turc. > Hung. tábor – castra.*
Et ego ad *tabor* cucurri (69^v=217)
Super *thabor* caesaris (83^r=258)

targy *tárgy – res.*
Illico statuerunt super monticulo unum *targy* (90^v=284)

tharzeker *társzekér, málhásszekér – currus, plastrum.*
Omnes ad *tharzeker* ordinaverant (58^r=179)

Totoknak vad alma figei *tótoknak vadalma a fügéje (proverb. A tótoknak a silányabb is megfelel) – Slaviis malum silvestre ficus est (Slaviis vilis quoque bonum est).*
Vere bene antiqui Hungari habebant in proverbis, quod *totoknak vad alma figei* (48^v=146)

tot pech nem mergws *Tót pec nem mérges (proverb. ?A tót hátán akár fát is lehet vágni? – Slavus canis non iratus est (proverb. ?Sclavus homo non levis iratus fit?)*
Dicebam ego in me: „*Tot pech nem mergws*”, sicut Hungari solent in proverbiiis suis dicere (52^v=161)

Uram zent Janus *Uram Szent János – Mi Domine Sancte Johannes.*
Quilibet virus Hungarus dicere debebat: „*Uram zent Ianus*” (107^r=337)

ven vén, *öreg – senex.*
Ven Bornemiza (29^v=76)

ven agh eb *peior. vén öreg kutya – canis senex et grandis natu.*
Et tu Bornemiza *ven agheb* (36^v=101)

zabadom *szabódom, tétovázom – dubito.*

Equo quidem valde *zabadom* (8^v=12)

zakalos *szakállas puska – scopletum barbatum.*

De *zakalos* duodecim sic resonare cogebant (86^v=270)

Quesivit eo quattuor *zakalos* ad carinas suarum narandonibus (87^v=274)

zalas ozto *szállásosztó – hospes.*

Franciscus Pestieni *zalas ozto* (67^v=210)

zederiesbe vala *szederjes színű – violaceus, lividus.*

Erat in veste vokoinea et *zederiesbe vala* iuxta cor suum (55^r=168)

zemet *szemétdomb – acervus quisquiliarium, fimentum.*

Turci quidem stabant super extra januam in *zemet* aut decem (93^r=290)

zeples *szeplős, itt: foltos, tarka – lentiginosus, hic: maculatus, varius.*

Albus equus *zeples* (53^v=164)

warta (*varta, vartha*) *őrhely, őrállás – specula.*

Et dominum Benedictum plebanum Sancta Marie Magdalene reperi ipsum sedentem in *warta* super unum navem Ferdinandi (91^v=287)

Ego interim fundebam sordes equinas ad vasa in *varta* (92^r=287)

Et Hungaros de pariete civitatis extra truserunt de *vartha* (92^r=288)

Wayadfia *Vajdafia – filius voivodae (in usu nomen proprium).*

Ladislavus *Wayadfia* (5^r=3)

verw *verőfa, karó – stipes.*

In Koloswar ad *verw* traxerunt (28^r=70)

wizwarfelwl *vizvár felől, a vizvár felé eső oldalon – ad latus arcis aquaticae.*

Sepe solebat prandium et cenam az *wizwarfelwl* (4^v=3)

Bibliográfia

ACHIM, The Roma

Viorel ACHIM, *The Roma in Romanian history*, Budapest–New York, CEU Press, 2004.

ACSÁDY, *Verancsics*

ACSÁDY Ignác, *Verancsics Antal és Szerémi György*, Itk, 4(1894), 1–59.

ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*

P. magistri, qui ANONYMUS dicitur, gesta Hungarorum, ed. Aemilius JAKUBOVICH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, szerk. Emericus SZENTPÉTERY, Bp., Nap, 1999, I, 13–117.

BALLAGI, *Magyar példabeszédek*

Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye, kiad. BALLAGI Mór, Szarvas, Réthelyi Nyomda, 1850.

BÁRDOSI–SZABÓ, *Akadémiai francia*

Akadémiai francia-magyar kéziszótár, szerk. BÁRDOSI Vilmos, SZABÓ Dávid, Bp., Akadémiai, 2009.

BARTAL, *A magyarországi latinság*

BARTAL Antal, *A magyarországi latinság különleges sajátosságai*, Egyetemes Philologia Közlöny, 20(1896) 641–654.

BARTAL, *Glossarium*

Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae: A magyarországi latinság szótára, kiad. BARTAL Antal, Bp., Franklin, 1901.

BARTONIEK, *Fejezetek*

BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975.

BÉKEFI, *A káptalani iskolák*

BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Bp., Akadémia, 1910.

BÉKEFI, *Népoktatás*

BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Bp., Akadémia, 1906.

BENARY, *Salomon*

Salomon et Marcolfus: Kritischer Text mit Einleitung, Anmerkungen, Übersicht über die Sprüche, Namen- und Wörterzeichnis, ed. Walter BENARY, Heidelberg, C. Winter's Universitätsbuchhandlung, 1914.

BENKŐ, *Historia*

Historia de rebus Transilvanicis, ed. BENKŐ József, I–VI, Szeben, 1783–1793.

BÍRÓ, *Erdély követei*

BÍRÓ Vencel, *Erdély követei a portán*, Cluj–Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1921.

BOJTOS, *Történelemszemlélet*

BOJTOS Anita, *Történelemszemlélet, folklór és obszervancia: Szerémi György és a késő középkori magyar társadalmi tudatforrásairól*, *Egyháztörténeti Vázlatok*, 3–4(2011) 19–44.

BONFINI, *Decades*

Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I–V, ed. FÓGEL József, IVÁNYI Béla, JUHÁSZ László, Lipcse, Teubner, 1936–1976.

BORONKAI, *Humanitas*

BORONKAI Iván, *A „humanitas”-fogalom magyarországi élete a XV. század végéig = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1984.

BORONKAI, *Vitéz*

BORONKAI Iván, *Vitéz János a „magyar humanizmus atyja” = VITÉZ János levelei és politikai beszédei*, vál. B. I., Bp, Szépirodalmi, 1987, 7–30.

BORZSÁK, *Forgách*

FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*, ford. BORZSÁK István = *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977.

BORZSÁK, *Szamosközy*

SZAMOSKÖZY István, *Erdély története*, ford. BORZSÁK István, Bp., Magyar Helikon, 1977.

BOURGAIN–HUBERT, *Le Latin*

P. BOURGAIN, M-C. HUBERT, *Le Latin Medieval*, Turnhout, Brepols, 2005, (L’Atelier du Medieviste 10).

BRODARICS, *Igaz történet*

BRODARICS István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*, ford. KULCSÁR Péter = *Humanista történetírók*, vál., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977 (Magyar remekírók) 289–328.

BURKE, *Küchenlatein*

Peter BURKE, *Küchenlatein: Sprache und Umgangssprache in der Frühen Neuzeit*, Berlin, 1989, ism. TUSOR Péter, *Konyhalatin (a koraiújkor /köz/nyelvéről)*, *Aetas* 3(1992) 432–434.

CSORBA, *Mohács*

CSORBA Dávid, *Mohács egy „mesemondó” szemével: Szerémi György világképe*, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012.

DARKÓ, *A magyar huszárság*

DARKÓ Jenő, *A magyar huszárság eredete*, Pécs, Studium, 1937.

DÉNES, *Korpáz*

DÉNES Szilárd, *Korpáz*, Magyar Nyelvőr, 76(1952) 142–143.

DMLBS

Dictionary of Medieval Latin from British sources, eds. R. E. LATHAM, D. R. HOWLET et al., I–XVI, Oxford etc., Oxford University Press, 1975–2013.

DU CHANGE, *Glossarum*

Carolus du Fresne DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Graz, Druck Akademia, 1954, I–X.

DUDÁS, *Szerb*

DUDÁS Gyula, *Szerb volt-e Szerémi?*, Századok, 21(1887) 462–464.

DUDÁS, *Szerémi György élete*

DUDÁS Gyula, *Szerémi György élete*, Századok, 20(1886) 242–252.

DUDÁS, *Szerémi György emlékirata*

DUDÁS Gyula, *Szerémi György emlékirata: Történetkútfői tanulmány*, Bp, 1886.

DUGONICS, *Magyar példabeszédek*

Magyar példabeszédek és jeles mondások, I–II, kiad. DUGONICS András, Szeged, Grün Nyomda, 1820.

ÉKSZ

Magyar értelmező kéziszótár, szerk. JUHÁSZ József, Bp., Akadémiai, 2006.

ENESSEY, *A tzigán*

ENESSEY György, *A tzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei*, Komárom, Weinmüller, 1798.

ENGEL, *Geschichte*

Johann Christian ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, I, Halle, Gebauer, 1797.

EPISTOLA

Georgius SIRMIENSIS, *Epistola de perditione regni Hungarorum*, kézirat, OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 4020.

ERB, *Mittellateinisch*

Teja ERB, *Mittellateinisch -parius*, ALMA, 54(1996) 67–76.

ERDÉLYI, *A mohácsi vész kora*

SZERÉMI György, *A mohácsi vész kora*, ford. ERDÉLYI László, Bp., Eggenberger, 1941.

ERDÉLYI, *A mohácsi vész nemzedéke*

ERDÉLYI László, *A mohácsi vész nemzedéke: Néplélektörténeti korrajz egykorú emlékiratból*, Bp., Eggenberger, 1941.

ERDÉLYI, *Függelék*

ERDÉLYI László, *Szerémi emlékiratának függeléke, az „epistola flebilis” mégsem Szerémi*

munkája, Századok, 27(1893), 544–546;731–732.

ERDÉLYI, *Magyar közmondások könyve*
Magyar közmondások könyve, szerk., kiad. ERDÉLYI János, Pest, Kozma Nyomda, 1851.

ERDÉLYI, *Szerémi György és emlékirata*
 ERDÉLYI László, *Szerémi György és emlékirata*, Bp, Franklin, 1892.

ERDÉLYI, *Újabb feleletem*
 ERDÉLYI László, *Még egyszer Szeréminek kesergő leveléről: Újabb feleletem Szádeczky úrnak*, Századok, 28(1894), 62–69.

ERDÉLYI–JUHÁSZ, *Magyarország romlásáról*
 SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László, Bp., Helikon–Olcso Könyvtár, 1961, 1979².

EWUNG
Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Hrsg. Lóránt BENKŐ, I–III, Bp., Akadémiai, 1993-1997.

FALUBA–MORVAY–SZIJJ, *Akadémiai spanyol*
Akadémiai spanyol-magyar szótár, szerk. FALUBA Kálmán, MORVAY Károly, SZIJJ Ildikó, Bp, Akadémiai, 2009.

FARKAS, *II. Lajos I*
 FARKAS Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála I*, Magyar Könyvszemle, 116/4(2000), 443–446.

FARKAS, *II. Lajos II*
 FARKAS Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála II*, Magyar Könyvszemle, 117/1(2001), 33–66.

FERENCZI, *Népkönyv*
 FERENCZI Zoltán, *A „Salamon és Markalf” című népkönyv kiadásairól*, Magyar Könyvszemle, 20(1896), 52–60.

FINÁLY
A latin nyelv szótára a kútfőkől a legjobb és legújabb szótáriródomra támaszkodva, szerk. FINÁLY Henrik, Bp., Akadémiai, 2002.

G. TÓTH, *Egyházi kapcsolatok*
 G. TÓTH Péter, *Egyházi kapcsolatok Szeged és Csanád között a késő középkorban*, Aetas, 4(2011), 120–130.

GALÁNTAI–KRISTÓ, *Chronica Hungarorum*
 Johannes de THURO CZ, *Chronica Hungarorum*, ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp, Akadémia, 1985.

GÉVAY, *II. Lajos király*
II. Lajos király halála: Egy kortárs előadása, ed. GÉVAY Antal, Tudománytár(1840), 167–

175.

GRELLMANN, *Zigeuner*

Heinrich Moritz Gottlieb GRELLMANN, *Historischer Versuch über die Zigeuner: betreffend die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner seiner Erscheinung in Europa, und dessen Ursprung*, Göttingen, Dietrich, 1787.

GRIMM, *Wörterbuch*

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Hrsg. Rudolf HILDEBRAND, V, Leipzig, Hirzel, 1873.

GUOTH, *A magyarországi latinság*

GUOTH Kálmán, *A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*, írták TANÍTVÁNYAI, Bp., Dunántúli Nyomda, 1938, 157–169.

ЂОРЂЕВИЋ, *Georgii Sirmiensis epistola I*

Јован ЂОРЂЕВИЋ, *Georgii Sirmiensis epistola de perditione regni Hungarorum*, Летопис Матице Србске, 98/1(1858), 222.

ЂОРЂЕВИЋ, *Georgii Sirmiensis epistola II*

Јован ЂОРЂЕВИЋ, *Georgii Sirmiensis epistola de perditione regni Hungarorum*, Летопис Матице Србске, 98/2(1858), 1–72.

GYÖRKÖSY, *Latin*

Latin-magyar szótár: Dictionarium Latino-Hungaricum, szerk. GYÖRKÖSY Alajos, Bp., Akadémiai, 2000.

HADROVICS, *Szerb*

Szerb-horvát-magyar szótár, szerk. HADROVICS László, Bp., Terra, 1976⁴.

HARRINGTON, *Med. Lat.*

Medieval Latin, ed. HARRINGTON, K. P., Chicago–London, The University of Chicago Press, 1997².

HÁZI, *Sopron*

Sopron királyi város története: 1. rész 3. kötet: Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig, I/3, ed. HÁZI Jenő, Sopron, Székely Nyomda, 1924.

HEGEDŰS–PAPP, *Középkori leveleink*

Középkori leveleink 1541-ig, szerk. HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos, Bp, Tankönyvkiadó, 1991 (Régi magyar levéltár 1.).

HEINCZINGER, *Fejezetek*

HEINCZINGER János, *Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról = Fejér megyei történeti évkönyv*, szerk. FARKAS Gábor, XII, Székesfehérvár, 1978, 153–252.

HELTAI, *Krónika*

HELTAI Gáspár, *Krónika a magyarok dolgairól*, kiad. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca historica).

HERCZEG–JUHÁSZ, *Akadémiai olasz*

Akadémiai olasz-magyar kéziszótár, szerk. HERCZEG Gyula, JUHÁSZ Zsuzsanna, Bp., Akadémia, 2006.

HERMAN, *Vulgáris latin*

HERMAN József, *Vulgáris latin: Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*, Bp., Tinta, 2003 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 21).

HORVÁT, *A magyarokról*

HORVÁT István, *A magyarokról, mint Agarénusokról*, Tudományos Gyűjtemény, 12(1828), 103–126.

IMRE, *A Szabács Viadala*

IMRE Samu, *A Szabács Viadala*, Bp., Akadémiai, 1958.

IPOLYI, *Salamon és Markalf*

IPOLYI Arnold, *Salamon és Markalf*, Új Magyar Múzeum, 5/1(1855), 265–303.

ISTHVÁNYFY, *Historia*

Regni Hungarici Historia ... descripta a Nicolao Isthuanffio, ed. Johann Jacob KETTELER, Coloniae Agrippinae, 1724.

ISTVÁNYI, *A középlatin filológia*

ISTVÁNYI Géza, *A középlatin filológia problémája Magyarországon*, Századok, 74(1940), 12–29.

JÁSZAY, *A magyar nemzet*

JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai Mohács után*, I, Pest, Hartleben, 1846.

JUHÁSZ, *Istvánffy*

ISTHVÁNYFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, Bp., Magyar Helikon, 1962 (Monumenta Hungarica, 6).

KAMMERER, *Zichy*

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család okmánytára, ed. KAMMERER Ernő, Bp., Magyar Tört. Társulat, 1899.

KARDOS, *A trufa*

KARDOS Tibor, *A trufa: Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései*, Filologiai Közlöny, 1(1955), 111–138.

KÁROLYI, *Nagy-Károlyi II*

A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, sajtó alá rendezi GÉRESI Kálmán, II, Bp., Kocsi Sándor utóda, 1883.

KISS–PUSZTAI, *Magyar nyelvtörténet* *Magyar nyelvtörténet*, szerk. KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc, Bp., Osiris, 2005.

KLANICZAY, *A magyar irodalom*

A magyar irodalom története 1600-ig, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai,

1964.

KNIEZSA, *Helyesírásunk*

KNIEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., Akadémiai, 1952.

KOLLÁNYI, *Esztergomi kanonokok*

KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Esztergomi káptalan, 1900.

KOROMPAY, *Könyvecske*

Könyvecske a szent apostolok méltóságokról 1521, kiad. KOROMPAY Klára et al., bev., jegyz. PUSZTAI István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985.

KOVÁČ, *Szkovákia története*

Dušan KOVÁČ, *Szkovákia története*, Pozsony, Kalligram, 2011.

KOVÁCS, *Magyar példa*

KOVÁCS Pálnak *magyar példa, és közmondási, hasonmás*, Győr, Győr-Moson-Sopron M. Múz. Ig., 2008.

KÖRMENDI, *Szent István*

KÖRMENDI Tamás, *Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete*, Fons, 10(2003), 65–118.

KRISTÓ, *Korai Magyar*

Korai magyar történeti lexikon, szerk. KRISTÓ Gyula et al., Bp., Akadémia, 1994.

KUBINYI, *A Szapolyaiak*

KUBINYI András, *A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik)*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, 13(2008) 227–265.

KUBINYI, *Rabok*

KUBINYI András, *Rabok feliratai a budai csonkatoronyban*, Budapest régiségei, 18(1958) 519–525.

KULCSÁR, *Humanista történetírás*

KULCSÁR Péter, *Humanista történetírás Magyarországon*, Bp., Lucidus, 2008.

KULCSÁR, *Humanista történetírók*

Humanista történetírók, vál., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977 (Magyar remekírók).

LENGYEL, *Markalf*

Salamon és Markalf Históriaja: Markalf meséje és ötven találós kérdés, szerk. LENGYEL Dénes, Bp., 1943 (Szent Hilárus könyvek).

LEX. LAT. POL.

Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum, I–VIII, ed. Marianus PLEZIA, Wrocław–Warszawa–Krakow–Gdańsk–Łódź, 1953–

LexMA

Lexikon des Mittelalters, Hrsg. Robert Henri BAUTIER, V, Zürich–München, 1991.

LEXER, *Mittelhochdeutsches I.*

Mittelhochdeutsches Wörterbuch, Hrsg. von Matthias LEXER, I, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1872.

LUKINICH, *Podmaniczky I.*

A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, 1351–1510, ed. LUKINICH Imre, I, Bp., MTA, 1941 (A Podmanini és Aszódi báró Posmaniczky család története, 7).

MABILLON, *Annales*

Johannes MABILLON, *Annales ordinis Sancti Benedicti occidentalium monachorum patriarchae: In quibus non modo res monasticae, sed etiam ecclesiasticae historiae non minima pars continetur*, II, Luteciae–Parisorum, 1704.

MAJER, *Forgách*

GHYMESI Forgách Ferencz *nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*, ford. MAJER Fidél, Pest, Akadémia, 1866.

MARGALITS, *Florilegium*

Florilegium proverbiorum universae Latinitatis: Proverbia, proverbiales sententiae gnomaeque classicae, mediae et infimae latinitatis, ed. Eduardus MARGALITS, Bp., Ludovicus Kókai Bibliopola, 1895.

MÁRKI, *Szerémi György magyarsága*

MÁRKI Sándor: *Szerémi György magyarsága*, Magyar Nyelvőr, 11(1882), 26–29.

MARNAVICS, *Vita Berislavi*

MARNAVICS TOMKÓ János, *Vita Berislavi, Vespremiensis episcopi*, Venetiis 1620. = VERENCSICS Antal *m. királyi helytartó összes munkái*, kiad. SZALAY László, II, Pest, 1857 (Magyar történelmi emlékek 3), 217–283.

MÉSZÁROS, *De cultu*

Ede MÉSZÁROS, *De cultu litterarum et de lingua latina Hungariae medii aevii*, Roma, Institutio di Studi Romani, 1940.

MÉSZÁROS, *Magyarnyelvűség*

MÉSZÁROS István, *Magyarnyelvűség a középkori oktatásban a Halotti beszéd hallgatóságának problematikájához* = M. I., *Művelődéstörténeti tanulmányok 1960–2009*, Bp, 2010.

MÉSZÁROS, *Mióta van iskola*

MÉSZÁROS István, *Mióta van iskola?*, Bp, Móra, 1982.

MÉSZÁROS, *Studia humanitatis*

MÉSZÁROS István, *XVI. századi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981.

MÉSZÁROS, *Szalkai*

MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp.,

Akadémiai, 1972.

MEYER-LÜBKE, *Romanisches*

Wilhelm MEYER-LÜBKE, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1935³.

MEZEY, *A magyarországi cigánykérdés*

A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985, szerk. MEZEY Barna, Bp., Kossuth, 1986.

MKLSz

A magyarországi középkori latinság szótára: Lexicon medii aevii Hungariae, I–II, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémia, 1987–1991, III, ed. Iván BORONKAI, Ibolya BELLUS, Bp., 1992, IV, ed. Iván BORONKAI, Kornél SZOVÁK, Bp., 1993, V, ed. Kornél SZOVÁK, Bp., 1999.

MNL

Magyar néprajzi lexikon, I–V, szerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai, 1977–1982.

MNYSz

A magyar nyelv szótára, I–VI, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, Bp., Emich, 1862–1874.

MOGYORÓSSY, *Történelmi adatok*

MOGYORÓSSY János, *Történelmi adatok Szerémi György emlékirataiból*, 1884.

MOLLAY, *Német-magyar*

MOLLAY Károly, *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Bp., Akadémiai, 1982.

MOLNÁR–SIMON, *Magyar nyelvemlékek*

Magyar nyelvemlékek, kiad. MOLNÁR József, SIMON Györgyi, Bp., Tankönyvkiadó, 1976.

MUGNAI–FLAHERTY, *Türkenkrieg*

Bruno MUGNAI, Christopher FLAHERTY, *Der Lange Türkenkrieg (1593–1606)*, Soldiershop, 2014.

NAGY Pál, „*Fáraó népe*”

NAGY Pál, „*Fáraó népe*”: *A magyarországi cigányok korai története: 14–17. század*, Pécs, PTE BTK Neveléstud. Int. Romológiai és Nevelésszociológiai Tansz., 2004.

NEUMANN, *Latin nyelvhasználat*

NEUMANN Tibor, *Latin nyelvhasználat a középkor végi Magyarországon*, Piliscsaba, 2003 (kézirat, szakdolgozat).

NEUMANN, *Szapolyai*

Szapolyai család oklevéltára I.: Levelek és oklevelek (1458–1526), ed. NEUMANN Tibor, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2012.

O. NAGY, *Magyar frazeológiai kutatások*

O. NAGY Gábor, *A magyar frazeológiai kutatások története*, Bp., Akadémiai, 1977.

PAJORIN, *Vitéz*

PAJORIN Klára, *Vitéz János műveltsége*, ItK, 108(2004) 533–540.

PÁPAI, *Dictionarium*

PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Cibinii, 1767.

PEARSALL, *Langland*

Piers Plowman by Wiliam Langland. An edition of the C-text, ed. Derek PEARSALL, Berkeley, University of California Press, 1978.

PEER-KÓDEX

Peer-kódex: A nyelvemlék hű hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közl., bev., jegyz. KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea, OSZKÓ Beatrix, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000.

PICKERING, *The statutes*

The Statutes at Large from the First Year of King Richard III. to the Thirthy-first Year of King Henry VIII. inclusive, IV, ed. Dandy PICKERING, London, Cross–Keys, 1763.

ПОЛГАР, *Посланица*

Ђурађ СРЕМАЦ, *Посланица о пропакту угарког краљевтва*, ford. Мирко ПОЛГАР, Beograd, Srpska knjiž. zadruga, 1987.

RANSANUS, *Epithoma*

Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungarorum*, ed. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémia, 1977 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum).

SCHRAUF, *Bécsi egyetem*

A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1430-tól 1630-ig, ed., bev. SCHRAUF Károly Bp., Akadémia, 1902.

SKORK, *Das Volk*

Ernst von SKORK, *Das Volk und Reich der Osmanen in besonderer Darstellung ihrer Kriegsverfassung und Kriegswesens*, Pirna, Friese, 1829.

SOMOGYI, *A XIV. századi krónikakompozíció*

SOMOGYI Szilvia, *A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete: A budai minorita krónika latin nyelve*, Fons, 2(2011) 209–268.

STOTZ, *Handbuch*

PETER Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, I–V, München, Beck, 1996–2004.

SZÁDECZKY, *Ki írta*

SZÁDECZKY Lajos, *Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet: Válasz Erdélyinek*, Századok, 27(1893), 819–824.

SZÁDECZKY, *Szerémi emlékirata*

SZÁDECZKY Lajos, *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai: A bécsi kódex alapján*, Bp., MTA, 1892 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 15/8).

SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékiratai*

SZÁDECZKY, *Szerémi György élete és emlékirata*, Bp., MTA, 1892 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 15/7).

SZÁDECZKY, *Válasz*

SZÁDECZKY Lajos, *Válasz Erdélyi úr 3-ik kesergő levelére*, Századok, 28(1894), 69–73.

SZALAY, *Történelmi dolgozatok*

Történelmi dolgozatok deák nyelven, ed. SZALAY László, Pest, Emich Nyomda, 1857 (Magyar történelmi emlékek 2. osztály. Írók).

SZEBELÉDI, *A zemet szó*

SZEBELÉDI Zsolt, *A zemet szó jelentése Szerémi György Epistolájában*, Magyar Nyelv 108/4(2012), 70–73.

SZEBELÉDI, *Juhász*

SZEBELÉDI Zsolt, *Juhász László Szerémi-fordításának kézirati kérdései*, Magyar Könyvszemle, 128/2(2012), 256–262.

SZEBELÉDI, *Szófejtések*

SZEBELÉDI Zsolt, *Szófejtések és azok forrásai Cuspinianus Diariumában = ΑΡΙΣΤΕΙΑ: A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae IV. országos konferenciáján elhangzott előadások*, szerk. ADORJÁNI Zsolt–JUTAI Péter, Bp., 2009, 138–144.

SZEBELÉDI, *Volkstümliche*

SZEBELÉDI Zsolt, *Volkstümliche etymologische Elemente und ihre Vorbilder in Cuspinians Werken*, Acta Antiqua, 52(2012), 35–43.

SZÉKELY, *Élmény*

SZÉKELY György, *Élmény, néphit és valóság Szerémi művében = SZERÉMI György, Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László, Bp., Helikon, 1961, 7–22.

SZEMERKÉNYI, *Szólások és közmondások*

Szólások és közmondások, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Osiris, 2009.

SZENTKLÁRAY, *A dunai hajóhadak*

SZENTKLÁRAY Jenő, *A dunai hajóhadak története*, Bp., Érem, 2007²

SZILÁDY, *Serm. Dom.*

Sermones Dominicales, ed. SZILÁDY Áron, I–II, Bp., Franklin, 1910.

SZILÁGYI, *Szamosközy*

SZAMOSKÖZY István *történeti maradványai 1566–1603*, ed. SZILÁGYI Sándor, I–IV, Pest, Akadémia, 1876–1880.

SZOVÁK, *Supplementum*

Supplementum ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae A–I: Pars prima et secunda, ed. SZOVÁK Kornél Bp., 2011. (A bevezető kéziratban)

TARNAI, „A magyar nyelvet”

TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémia, 1984 (Irodalomtudomány és kritika).

TESZ

A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára, I–IV, szerk. BENKŐ Lóránd, Bp., Akadémia, 1967–1975.

THAISZ, *A cigányok eredete*

THAISZ András, *A cigányok eredete*, Tudományos Gyűjtemény, 6(1822), 125.

TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések*

Ludovicus TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések: Magyarország*, ford., kiad. BLAZOVICS László, SZ. GALÁNTAI Erzsébet, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1994.

VELIUS, *Tíz könyv*

Caspar Ursinus VELIUS, *Tíz könyv a magyar háborúról*, ford., jegyz., utószó SZEBELÉDI Zsolt, Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

VERESS, *Gyula város*

Gyula város oklevéltára, 1313–1800, ed. VERESS Endre, Bp., Stephaneum, 1938.

VID, *Szerémi György*

VID V. Jeromos, *Szerémi György emlékiratának művelődéstörténeti adatai*, Bp., Stephaneum, 1910.

VISCH, *Alanus*

Alani Magni de Insulis Liber paraboliarum. = Opera moralia paraenetica, et polemica, ed. Carolus de VISCH, Antwerpen, 1653.

VOIGT, *Lüttich*

Egbert von LÜTTICH, *Fecunda ratis*, ed. Ernst VOIGT, Halle, Max Niemeyer, 1889.

VULGATA

Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, ed. Roger GRYSO, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994⁴.

WENZEL

SZERÉMI György *emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1543*, közli WENZEL Gusztáv, Pest, Akadémia, 1857 (Magyar tört. emlékek, Írók, 1).

ZEIDNER, *Rechnugen*

Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, I–III, ed. Heinrich ZEIDNER, Kronstadt, 1886–1896.

ZILAHY, *Szerémi György emlékirata*

ZILAHY Károly: *Szerémi György emlékirata*, Budapesti Szemle, 10(1860), 160–200.

ZSILINSZKY, *Szerémi György emlékirata*

ZSILINSZKY Mihály, *Szerémi György emlékirata*, Havi Szemle, 1(1878), 250–255.

Összegzés

Az értekezés fő célja volt, hogy Szerémi György *Epistolájának* nyelvhasználatát, azon belül ortográfiáját, szókincsét, alaktanát és mondattanát a korábbi kutatáshoz képest jóval alaposabban elemezzem, ennek alapján értékeljem, és a szöveget elhelyezzem a késő középkor és kora újkor nyelvi rétegei között. Ezen túlmenően fel kívántam hívni a figyelmet az eddigi kutatás hiányosságaira, valamint a Szerémi nyelvére vonatkozó korábbi sommás megállapításokat is árnyalni kívántam.

.Az *Epistola* kéziratával kapcsolatban két olyan fontos kérdés merült fel, amelyekre mindeddig nem született megnyugtató válasz. Az egyik, hogy vajon a fennmaradt kéziratot Szerémi vetette papírra, vagy csupán egy egykorú másolatról van szó. A kéziratra vonatkozó fejezetben kiemelt példák arra mutatnak, hogy a ránkmaradt szöveg nem autográf, hanem 16. század közepén keletkezett másolat. A kézirattal kapcsolatos másik mindmáig egyértelműen nem tisztázott probléma volt, hogy vajon a szöveg végéhez csatolt *Epistola flebilis* Szerémi műve, vagy egyik káplántársáé, talán Tatai Miklósé. A levél nyelvi és stilisztikai jellemzői egyértelműen azt mutatják, hogy az *Epistola flebilis* maga Szerémi György vetette papírra.

A dolgozat középpontjában az *Epistola* nyelvi elemzése állt. Az már a munka elején világos volt számomra, hogy a középlatin filológiai kutatás jelenlegi szemléletéhez igazodva az emlékirat nyelvét nem a klasszikus humanista nyelvhasználat alapján kell megítélnem, mivel ebben az esetben csupán ismételni tudtam volna azt a máig népszerű tételt, miszerint Szerémi egy „hibás”, egyenesen „romlott” latin nyelvet használt. Azért sem lett volna megalapozott ez a fajta megközelítés, mert a dolgozatban is kifejtett álláspontom szerint Szerémire lényegében sem a korabeli humanista eszmeiség, sem annak nyelvészeti elvei nem voltak hatással. A nyelvi elemzés és a különböző latin nyelvhasználatú írott forrásokkal való összevetés segítségével arra a következtetésre jutottam, hogy Szerémi műve a késő középkor és kora újkor élőbeszédben használt latinjának, vagyis „vulgáris” latinjának egyedülálló forrása, amely viszont rengeteg szállal kötődik a korabeli iskolában oktatott középlatinhoz. Nem arról van szó, hogy az *Epistola* nyelve tökéletesen leképezi a kor beszélt latinját – hiszen mégiscsak írott formában maradt ránk –, hanem sok olyan nyelvi jellegzetesség van a műben, amelyek alapján vulgáris elemekkel erősen befolyásolt szövegnek tekinthető.

A dolgozatot az *Epistola* ritka vagy különleges latin kifejezéseit tartalmazó latin glosszárium, és a szöveg magyar szavait, mondatait feldolgozó kétnyelvű szótár zárja.

Summary

The main aim of my thesis was to analyse the use of language of György Szerémi's *Epistola* far more thoroughly compared to previous research concerning orthography, vocabulary, morphology and syntax. On the basis of my findings I evaluated and placed the text among linguistic layers used in the middle ages and in the early new ages. In addition, I wanted to call attention to the shortcomings of the research done so far, and to shade the existing summary statements regarding to the language use of Szerémi.

Two important issues arose in connection with the manuscript of the *Epistola* that have not been reassuringly answered yet. One of them is, whether the manuscript was written by Szerémi himself or it is a contemporary copy of it. The examples quoted in my paper appear to show that the preserved manuscript is not an autograph but a copy of the work from the middle of the 16th century. The other issue is, if the work attached to the *Epistola* called *Epistola flebilis* was written by Szerémi himself or by one of his co-chaplains, maybe Miklós Tatai. The characteristic features of the letter's language and style clearly show that *Epistola flebilis* was written by Szerémi himself.

The paper focuses on the linguistic analysis of the *Epistola*. It was clear to me from the beginning of my research that I should not judge Szerémi's language use according to the classical humanist use of language, because in this case I could only repeat the still popular theory that Szerémi used an „ungrammatical” or „bad” latin language. Judging Szerémi's language use according to classical humanist rules would not have been well-founded according to my viewpoint, as neither humanist idealism nor its language aesthetic principles had an effect on his use of language. Comparing the analysis of the *Epistola* and other sources written in various latin languages I came to the conclusion that Szerémi's work is an outstanding source of the „vulgar” latin language used in speech in the late middle ages and in the early new ages. This vulgar latin is linked in many ways to the middlelatin taught in schools that time. It's not about that the *Epistola* maps the latin language spoken at that time – as it is a written document – but its text is considerably influenced by vulgar latin elements.

The work is supplemented by a latin glossary containing phrases which are rare or interesting from a special aspect, and a bilingual dictionary comprising Hungarian phrases and sentences from the text.